

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КОВАЛЬ ЧУК ІННА ВЛАДИСЛАВІВНА

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ
УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ БУКОВИНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

(Монографія)



Чернівці

Мехнодрук

2024

УДК 37 (477.85) «1869/1918»
К 563

*Рекомендовано Вченою радою Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Протокол №15 від 04 листопада 2024 року*

Рецензенти:

Роксолана Зозуляк-Слущик – докторка педагогічних наук, професорка,
Педагогічний інститут Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Олена Гомонюк – докторка педагогічних наук, професорка,
Хмельницький національний університет.

Ковальчук Інна Владиславівна

К 563 Моральне виховання учнів українських шкіл Буковини (кінець
XIX – початок XX століття). Чернівці, 2024. 248 с.

ISBN 978-617-8034-52-8

У монографії висвітлено історію розвитку теорії і практики морального виховання учнів українських шкіл Буковини кінця XIX – початку XX століття. Наведено принципи, методи, засоби й форми реалізації основних завдань школи з формування моральних чеснот і рис поведінки учнів. Буде цінним джерелом для розвитку педагогічної теорії і практики сьогодення.

УДК 37 (477.85) «1869/1918»

ISBN 978-617-8034-52-8

© Ковальчук І.В., 2024

Літературний редактор Омелян Лукул



Папір офсетний. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 14,41. Вид. №24-8. Зам. № 33. Тираж 100 прим.

Видавець та виготівник: ПВКФ «Технодрук»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ НА БУКОВИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	6
1.1. Історичні свідчення про моральне виховання на Буковині	6
1.2. Теоретико-методичні засади морального виховання на Буковині.....	21
1.3. Вчитель як керівник процесу морального виховання учнів українських шкіл Буковини	48
Висновки	66
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ФОРМИ І МЕТОДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ БУКОВИНИ В КЛАСНІЙ ТА ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	69
2.1. Втілення основних завдань морального виховання у навчальному процесі українських шкіл Буковини	69
2.2. Школа, сім'я і церква як чинники виховання учнів	109
2.3. Роль державних та громадських закладів у моральному вихованні	142
Висновки	166
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177
ДОДАТКИ.....	205

ПЕРЕДМОВА

Розвиток української держави на сучасному етапі визначає за необхідність сформувати нову виховну парадигму, яка ґрунтувалася б на гуманності, що передбачає моральну базу суспільства. Це завдання вимагає розробки методології морального виховання як засобу соціалізації особистості, інтеграції її у систему соціальних відносин, базою яких є засади чесності, рівності, відповідальності, віротерпимості, почуття власної гідності толерантності. Обґрунтування можливостей удосконалення форм і методів морального виховання пов'язане з загальнодержавними програмами, зокрема тими, що стосуються державотворення, забезпечення прав і свобод людини. Їх зміст ліг в основу Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Закону України «Про загальну середню освіту», Концепції національного виховання, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти. У документах підкреслено важливість формування у школярів почуття національної гідності, національної свідомості, шанобливого ставлення до загальнолюдських якостей, рідної мови, історії, культури, народних традицій та звичаїв.

Для реалізації визначених цілей доцільно звернутися до історії української школи, до традицій національного виховання, щоб переосмислити та творчо використати багатий досвід наших попередників.

У цьому плані має інтерес здійснення виховного впливу на учнів у школах Буковини другої половини XIX – початку XX століття. У цей історичний проміжок в цьому регіоні відбувалися активні процеси національного та культурного відродження. Аналіз теорії і практики української виховної системи в зазначеному регіоні переконує, що в умовах конституційних свобод і гарантій Австро-Угорської імперії вітчизняні педагоги сформували власну виховну систему, яка поєднала здобутки народної педагогіки та європейської педагогічної думки.

Сформована теорія і практика морального виховання у закладах

загальної середньої освіти того періоду стане вагомим внеском у формування цілісної картини розвитку освіти в Україні, створить умови для успішної реалізації державної політики, яка спрямована на відродження і розвиток української системи виховання.

Актуальність, практична значимість зумовили необхідність вивчення проблеми. Монографія створена на основі кандидатської дисертації автора. Тому хочемо з подякою згадати наукового керівника дослідження Пенішкевич Дарину Іванівну, декана педагогічного факультету Чернівецького національного університету Івана Степановича Руснака. Скласти доземний уклін своїм батькам. А також висловити щирю подяку офіційним опонентам роботи: доктору педагогічних наук, професору, дійсному члену Національної академії педагогічних наук України, почесному доктору Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, почесному доктору Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, академіку Міжнародної слов'янської академії імені Яна Амоса Коменського Філіпчуку Георгію Георгійовичу та декану факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка кандидату педагогічних наук доценту Герцюку Дмитру Дмитровичу.

РОЗДІЛ 1. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ НА БУКОВИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО- ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історичні свідчення про моральне виховання на Буковині

Виховання підростаючого покоління належить до однієї з актуальних проблем людства. Зміна цінностей та ідеалів тієї чи іншої суспільної формації неминуче призводила до перегляду мети й завдань виховного процесу, зумовлювала перегляд форм і методів виховання учнів, оновлення змісту освітнього процесу, породжувала нові наукові напрями та підходи до аналізу педагогічних проблем.

Історичний фон розвитку теорії і практики морального виховання на Буковині має глибокі протиріччя. У соціально-економічному, політичному і культурному розвитку регіону перепліталися позитивні й негативні тенденції. Окупація краю Австрією, згодом Румунією та включення регіону в 1940 р. до складу Радянської України зумовили появу значної кількості літератури, яка висвітлювала питання розвитку шкільництва краю за австрійського періоду. Аналіз наукових праць, що розкривають проблему морального виховання учнів на Буковині, має на меті показати найбільш загальні підходи істориків, педагогів й учителів досліджуваного періоду до її розгляду.

Значний інтерес для інтерпретації фактів дослідження мали праці загально-історичного характеру Р.Кайндля, С.Смаль-Стоцького, О.Поповича [447; 349; 306]. У них розкрито суспільно-політичний, економічний розвиток краю, описано провідні фактори, що сприяли розвитку української школи, тенденційно висвітлено організаційно-методичні засади освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти Буковини. Різноманітність підходів авторів мають значення в нашому дослідженні тому, що кожен з них

акцентує увагу на конкретному факті чи події історії краю, про які має найбільше відомостей. Зіставлення та порівняння викладеної дослідниками інформації сприяло формуванню науково обґрунтованої, достовірної думки про події, що відбувалися на території Буковини, їх вплив на зміст, форми, методи морального виховання. Зокрема, описаний Р.Кайндлем в історичному аспекті розвиток культури, побуту, традицій буковинців другої половини XIX – початку XX століття, дозволив краще зрозуміти суть родинних виховних традицій і звичаїв [447, р.120-130]. Узагальнені С.Смаль-Стоцьким історичні дані про Буковину від її формування як територіальної одиниці до середини 90-х років XIX століття ілюструють розвиток освітніх ідей і форм їх втілення у шкільництво, висвітлюють проблеми впливу соціального, економічного та -політичного становища краю на організаційно-методичні засади українського шкільництва. Автор проаналізував стан викладання української мови в середніх школах від її введення вільним предметом у Чернівецькій гімназії, навів програму вивчення предмету, висвітлив методичні знахідки та недоліки в роботі перших учителів української мови [349]. Його праця в контексті нашого дослідження актуальна для обґрунтування виховної ролі культурно-просвітніх товариств у формуванні національної свідомості, моральної зрілості буковинської молоді, оскільки вчений детально схарактеризував 30-річну діяльність відомого на той час товариства «Руська Бесіда», акцентував увагу на просвітніх заходах, проведених його членами спільно з батьками учнів українських шкіл і самими учнями.

Добрі наслідки для дослідження становлення морального виховання на Буковині має праця О.Поповича «Відродження Буковини» [306]. У ній на основі власних переживань, свідчень очевидців і цілого ряду першоджерел, автор довів, що суспільно-політичні, економічні зміни, яких зазнавав край, сприяли розвитку української школи та становленню національної системи виховання, показав вплив на розвиток теорії і практики виховання передових

ідей Західної Європи й української педагогічної думки, довів цілісність процесу формування єдиної освітньої системи на всіх українських землях. Спогади О.Поповича є важливим джерелом, дослідження організації і здійснення освітнього процесу у школах Буковини, методики викладання окремих предметів, їх виховного потенціалу та зародження гімназійного і студентського руху в краї. Автор як учасник тих подій аналізує діяльності товариств «Согласіє», «Братній Союз». Він, як і С.Смаль-Стоцький, зупиняється на основних аспектах діяльності «Руської Бесіди», зокрема, розкриває проведення товариством культурно-просвітницької роботи серед населення. О.Попович з позицій крайового інспектора характеризує передумови становлення теорії та практики морального виховання в українських школах Буковини в австрійській період; розглядає проблеми організації навчання і виховання у освітніх закладах краю, характеризує структуру та зміст підручників, що використовувалися тут, просвітницьку та науково-методичну роботу буковинських педагогів та освітян, які «прийшли з Галичини на Буковину»: К.Малицької, І.Герасимовича та ін. [306; 311].

Окремі питання національного відродження Буковини, які зумовили наповнення змісту морального виховання українців краю національним звучанням, розкривають праці Г.Купчанка, Д.Пігуляка, О.Барвінського [231; 232; 298; 299; 8; 13; 9]. У них показано боротьбу українців Західної України в складі Австро-Угорщини за свої права, зокрема, за право навчання дітей у школах українською мовою та за впровадження у навчально-виховний процес українознавчого матеріалу [298; 13]. Вчені розглядають питання про зародження й розвиток такої форми морального виховання як січовий рух на теренах краю, описують окремі види роботи з просвіти і виховання широких мас Буковини: організацію лекцій, спортивні заходи і т.ін. Ними зроблено порівняльний аналіз процесів національно-культурного відродження Буковини і Галичини, визначено їх позитивні й негативні риси та тенденції [232; 9].

Проаналізовані праці свідчать про розуміння українською громадськістю важливості процесів, які відбувалися в даний період на Буковині, оскільки автори самі були їх учасниками. До безперечних переваг вищезазначених досліджень варто віднести те, що історики, педагоги розкривають історію краю з різних політичних позицій. Г.Купчанко відстоював позиції москвофілів, О.Барвінський « народовців, К.Баладиженко подав оцінку процесів, що відбувалися у краї, з погляду українців Наддніпрянщини. Основними недоліками цих праць, на нашу думку, є фрагментарний характер, епізодичність викладу, відсутність єдиних статистичних даних та недостатнє використання їх авторами наукової термінології. Наприклад, автори досить детально зупиняються на факті прийняття Конституції 1867 року, але практично не дають вичерпної оцінки наслідкам прийняття документу для культурного життя краю, аналізуючи національне відродження звертають увагу лише на зародження та розвиток січового руху, залишаючи поза увагою плідну роботу передової інтелігенції Галичини та Буковини, що сприяла духовному поступу населення цих регіонів. У виданнях немає єдиної статистичної бази даних про розвиток шкільництва, січовий рух і т.ін.

Важливим джерелом дослідження морального виховання учнів краю є праця Є.Дмитрієва (І.Семаки) «Ілюстрована історія просвітнього товариства «Руська Бесіда». Видана з нагоди 40-річчя товариства, вона висвітлює його діяльність від заснування до початку ХХ століття. У праці вперше проаналізовано статuti та виховні заходи товариства: бесіди, лекції, видавнича робота [150].

Інформацію про роботу культурно-просвітніх товариств, містять статuti і звіти про їх діяльність [363; 364; 364; 366]. Вони дозволяють встановити вплив передової громадськості краю на розвиток теорії морального виховання учнів буковинських шкіл.

Організаційні проблеми українського шкільництва Буковини та

процесу морального виховання у школах краю розкрито в праці В.Сімовича «Українське шкільництво на Буковині» [356; 430]. Вчений охарактеризував передумови його становлення, діяльність окремих інспекторів, особливості роботи україномовних гімназій краю в австрійський та румунський періоди.

Важлива роль у дослідженні відводиться аналізу документів, що визначили зміст та основні підходи до вихованців у буковинській школі. Розгляд окремих з них, зокрема, «Закону від 14 травня 1869 року», «Розпорядження Міністерства віровизнань та освіти від 20 серпня 1870 року», «Шкільного і наукового порядку 1905 року», зроблено у праці І.Карбулицького «Розвій народного шкільництва на Буковині» [205]. Педагог детально схарактеризував розвиток народної школи в краї та забезпечення навчально-виховного процесу у ній.

Оригінали шкільних документів що визначили організаційні засади морального виховання в школах Буковини, опубліковано у «Збірці законів враз із зразками діловодства» І.Герасимовича [78]. У виданні оцінено значення розпоряджень Міністерства віровизнань та освіти, Крайової Шкільної Ради для становлення українського шкільництва Буковини. Збірка документів повністю відповідає меті, яку І.Герасимович намагався досягнути: створити книгу «для шкіл з українською мовою, вчителів релігії, шкільних рад, товариств і організаторів навчальних закладів на Буковині, родичів учнів» [78, с.3].

Цінним джерелом, що дає змогу встановити офіційні організаційні засади навчально-виховного процесу в буковинських школах, є вісники та збірники законів шкільних як для Буковини, так і для Австрії в цілому [8; 175; 176; 177; 179]. Розвиток буковинської педагогічної думки відбувався у загальноєвропейську контексті. Тому важливо з'ясувати наукові підходи, якими керувалися вчителі у моральному вихованні. Значну допомогу в цьому надали наукові розвідки [92; 208, 235, 375]. Автори досить детально проаналізували наукові напрями, що сформувалися в Європі, діяльність

головних представників їх шкіл. Вагомим для роботи є матеріал про наукову і педагогічну діяльність І.Гербарта, О.Вільмана, Ф.Ферстера [235, 375], розкриття І. Курляк розуміння в європейській педагогічній думці поняття «концентрації» [235], характеристика Б. Ступариком основних принципів функціонування окремих типів шкіл Європи [375].

Встановити особливості розвитку теорії виховання на буковинських землях у досліджуваний період допомогли підручники й посібники М.Барановського, І.Бартошевського, С.Канюка, О.Вільмана, Ф.Ферстера [7; 11; 196; 39; 40; 393], що використовувалися для підготовки вчительських кадрів для шкіл Буковини. Зокрема, в педагогіці М.Барановського схарактеризовано зміст, форми й методи виховання, розроблено психологічні основи розвитку особистості, розкрито і обґрунтовано вимоги до педагога як провідної фігури навчально-виховного процесу [7]. Структура «Педагогії» І.Бартошевського практично не відрізняється від підручника М.Барановського. Навчальні книги цих авторів об'єднує спільність підходів до розгляду процесу виховання, його мети, завдань, форм та методів. Проте, І.Бартошевський підійшов до розкриття суті цих понять ширше. В обґрунтуванні основних засад виховання педагог основний акцент робить на релігійній суті [11]. Підручники С.Канюка, О.Вільмана, Ф.Ферстера, С.Миропольського [196; 39; 393] у контексті нашого дослідження мають більшу вагу при аналізі організації та управління навчальним процесом у школах Буковини, оскільки названі автори концентрують увагу на проблемах дидактики і виховуючого навчання зокрема. Матеріал про організацію виховного процесу вони подають досить фрагментарно. Зокрема, С.Канюк зупиняється на аспектах виховуючого навчання. О.Вільман робить акцент на суспільній стороні виховання. Ф.Ферстер обмежується аналізом форм та методів вироблення дисципліни учнів, яку розглядає не як засіб підвищення ефективності виховного впливу, але як його кінцеву мету.

Перші праці буковинських педагогів, присвячені безпосередній

розробці основних засад морального виховання учнів українських шкіл, з'явилися у другій половині ХІХ. У цей період освітянами визначено змістові характеристики моральних принципів і норм, виявлено важливі поняття та ідеї сутності національного й громадянського аспектів патріотизму, дисциплінованості, гуманізму.

У публікаціях, авторів, які розбудовували та реформували буковинську систему освіти, представлено досвід західноєвропейських і вітчизняних педагогів щодо навчально-виховного процесу в школах, а також можливі шляхи підвищення його ефективності. Зокрема, Л.Галицький передав типове розуміння вчительством Буковини мети виховного процесу, розкрив загальні підходи до її реалізації, підкреслив необхідність єдності засад педагогіки та психології у вихованні дитини. Опираючись на психологічні дослідження автор довів, що формування «відкритого і благородного характеру» є головною метою виховного впливу [69].

Психологічні основи морального виховання учнів українських шкіл краю обґрунтовано в працях П.Брекера, І.Карбулицького, К.Малицької (В.Лебедової), О.Іваницького та ін. [21; 205; 256; 182; 183]. У них висвітлено основні механізми сприймання світу дитиною, на основі врахування психологічних особливостей намічено шляхи роботи педагога з учнями задля формування «відкритого та благородного характеру» [205, с.145].

Важливим засобом морального виховання учнів українських шкіл Буковини був зміст навчального матеріалу. Тож вирішення виховних проблем у навчальному процесі стало провідною темою всіх періодичних видань. Так, питання реалізації виховного потенціалу уроків української мови розкрито в статтях О.Поповича, С.Канюка, І.Бордейного [305; 307; 308; 310; 197; 17]. Вони розробляли методику проведення уроків мови, вимоги до вчителя-словесника.

Уроки релігії як могутній засіб вироблення морально-релігійних почуттів обґрунтовано у статтях «Школьної часописи» [61-64]. Їх автори

звертають увагу на етичні сторони предмету, і детально зупиняються на прийомах та засобах, які забезпечують його виховний потенціал. Виховний аспект уроків історії обґрунтовано М.Кордубою, І.Лізінською [223-225; 243]. Педагоги підкреслюють важливість цих уроків для виховання патріотичних почуттів та морально-етичних якостей учнів. Заняття з фізичного виховання як засіб морального виховання розглядалися в працях Барона Гавча, О.Маковея, І.Вигодівни [11; 247-248; 38]. Вони акцентують увагу на засобах, забезпечення виховного потенціалу предмету, які сприяють розвитку волі та поліпшенню моральних відносин між учнями. Виховання школярів у процесі вивчення музики проаналізовано в статтях Е.Бабачівни та редакційних статтях крайових часописів [2; 47-59]. Освітняни головними умовами забезпечення виховного потенціалу предмету називають зміст пісень та методично вірну роботу вчителя під час вивчення музичних творів. Методика виховної роботи, спрямована на усунення таких шкідливих явищ, як алкоголізм та непорядковане статеве життя, подавалася через статті у «Буковині», «Промені» «Bukowiner Schuler» [93; 154; 170; 303; 360; 21, 46; 70]. У публікаціях точилася дискусія про доцільність використання форм і методів роботи в цьому напрямку: бесіди, розповіді, пояснення, схвалення, засудження та ін.

Основні засади організації та здійснення виховного впливу «поза школою» розглянуто в статті І.Герасимовича [82]. Педагог, виходячи з потреб краю, довів необхідність залучення до виховної роботи всіх соціальних інститутів, підкреслив важливість їх співпраці для культурного поступу Буковини.

Проблеми взаємодії сім'ї та школи, найбільш актуальні питання родинного виховання, а також можливі шляхи їх вирішення порушували І.Бажанський, С.Канюк, К.Петрашук, С.Ярошинська та ін. [423; 197; 198; 293; 294; 302; 435; 436]. Педагоги аналізували причини типових помилок, які зустрічалися у їх роботі з сім'єю, у взаємовідносинах батьків і дітей. Праці

названих авторів мали прикладний характер і призначалися для читання на батьківських зборах.

Роль та вимоги до педагога як керівника і організатора виховного процесу представлені в статтях В.Лукіяновича, В.Радика, Д.Макогона, І.Карбулицького, В.Романовського та ін. [245; 246; 324; 250-254; 291-203 331]. Вони розглядають роботу вчителя в шкільній та громадській сферах суспільного життя, зупиняються на основних вимогах до нього.

Матеріалом, який сприяв розумінню історико-педагогічних підходів до обґрунтування суті процесу морального виховання стали праці, що містять узагальнюючу оцінку історії краю та українського шкільництва як невід'ємної складової національного відродження регіону..

Історик Г.Піддубний у роботі «Буковина, її минуле та сучасне» характеризує суспільно-політичне становище та розвиток культури краю від 1848 до 1928 року, розглядає освіту як «невіддільну властивість процесу господарського поступу» [300, с.38]. Ним наведено статистику українського шкільництва, проаналізовано діяльність товариства «Руська Бесіда», розкрито співпрацю буковинських і галицьких педагогів у галузі культури й освіти. Матеріал, узагальнений істориком, ще раз засвідчив, що із зміною влади розпочався новий, на жаль, деструктивний період історії краю.

До середини 70-х років ХХ століття розвиток буковинського шкільництва та навчально-виховного процесу у ньому практично не досліджувалися. Однією з вагомих праць цього періоду є «Буковина її минуле та сучасне» (1956 р.) видана в діаспорі Д.Квітковським, Т.Бриндзаном, А.Жуковським [208]. У ній виділено окремий розділ, присвячений історії шкільництва краю. Наведені в дослідженні факти переконливо доводять, що з другої половини ХІХ століття розпочався період «панування шкільного питання над всіма іншими», вихідним моментом становлення національної системи виховання в буковинських школах. Значну увагу в праці А.Жуковського приділено розвитку церкви на Буковині та

діяльності культурно-просвітніх товариств і об'єднань, організаційним засадам діяльності бурс як виховних закладів. Разом з тим дослідження не позбавлене певних недоліків. Дещо применшують його цінність відсутність архівних джерел, зокрема, в аналізі статистики, недостатньо використані періодичні видання краю, окремі події та факти тлумачаться тенденційно.

Дослідження Л.Баїка та Б.Мітюрова [6] інформує про утвердження українського шкільництва на Буковині за австрійського періоду. Авторами частково проаналізовано законодавчу базу шкіл краю, розглянуто функції крайового управлінського апарату шкільництва, охарактеризовано методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Педагоги вперше виділили і обґрунтували напрями розвитку педагогічної думки означених регіонів (релігійно-догматичний, ліберально-національний, революційно-демократичний та демократичний). Проте широта охоплених дослідниками проблем не розкриває їх глибини. Чимало відомостей носять поверховий характер, автори обійшли питання позашкільної виховної роботи з учнями буковинських шкіл.

Статистику шкільництва Буковини подано у розвідці М.Семчишина «Тисяча років української культури» [340]. Вчений не вдається до педагогічного аналізу діяльності початкових та середніх шкіл Буковини і виховного процесу в них зокрема, а концентрує свою увагу на хронологічній послідовності заснування освітніх закладів, кадрових змінах, статичних даних про кількість учнів та класів.

У наступні десятиліття ХХ століття з'явилися дослідження В.Курила, М.Ліщенка, О.Романця, В.Ботушанського [234]. Вони розкривають особливості суспільно-політичного розвитку Буковини, розглядають освітній процес як невіддільну складову підвищення культурного рівня регіону. Але у працях відсутній глибокий аналіз окремих подій та фактів, матеріал про діяльність відомих громадських діячів, педагогів С.Смаль-Стоцького, В.Сімовича, І.Карбулицького та ін. розглядається з

ідеологічних позицій того часу і вимагає критичного підходу. Важливим джерелом дослідження стали спогади колишніх учнів українських народних шкіл і гімназій Буковини [354-357]. Наведені у них відомості дозволяють визначити ті аспекти виховного процесу, про які нема згадок у наукових працях. Згадані джерела передають атмосферу, що панувала в українських школах краю, розкривають їх виховні традиції, ілюструють вплив національного відродження Буковини на формування світогляду учнів-українців.

Початок 90-их років ХХ століття став етапом активних досліджень у галузі шкільництва, особливо тих областей України, що входили до складу інших держав, і відомостей про які практично не було. За цього періоду з'являються праці Б.Ступарика, В.Моцюка, І.Курляк, І.Андрухів, Н.Сабат, Д.Щербяка [374-376; 235-236; 1; 336; 432]. Вони розкривають еволюцію освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях.

Зокрема, Б.Ступарик [374-375] аналізує загальноавстрійське законодавство, що визначило основи організації і здійснення морального виховання в Галичині і Буковині. Вважаємо, що цінним є проаналізовані науковцем взаємовпливи німецької й української систем виховання на становлення самобутньої виховної системи. У наукових дослідженнях І.Курляк [235-236] розкрито підходи галицьких педагогів до питання про організацію навчання і виховання у середніх школах за австрійського періоду, проаналізовано особливості організації навчального процесу в середніх школах Галичини, його науково-методичне забезпечення, визначено можливості використання тогочасного досвіду шкіл Галичини в сучасних умовах.

Особливий інтерес викликають дослідження Н.Сабат і Ю.Щербяка [336; 432], присвячені проблемам національного та морального виховання на Галичині у кінці ХІХ - на початку ХХ століття. У роботі Н.Сабат висвітлено теоретичні напрацювання галицьких педагогів і громадських діячів

присвячені розробці ідеї національного виховання у контексті педагогічних наукових доробок освітніх діячів Західної Європи й суспільно-політичного та економічного становища, краю, названого Володимиром Антоновичем «українським П'ємонтом», розкрито тогочасну модель національного виховання. Дослідження Ю.Щербяка розкриває розвиток теорії та практики морального виховання учнів західноукраїнських закладів загальної середньої освіти (1900-1939), наведені автором факти ілюструють процес розробки та втілення у освітній процес ідеї морального виховання. Коло проблем, висвітлених авторами, дозволило зробити висновок про спільність багатьох тенденцій освіти і виховання на галицьких та буковинських землях у другій половині XIX «на початку XX століття, зокрема, підходів до організації навчального процесу, виховної діяльності молодіжних гуртків, товариств, рухів.

У процесі наукового пошуку важливо було з'ясувати шляхи реалізації основних завдань морального виховання в школах Буковини, прослідкувати єдність національного і загальнолюдського у змісті виховного впливу. Визначенню вихідних позицій у розгляді цих проблем нам допомогли дослідження Г.Філіпчука [394-395]. У їх змісті автором зроблена спроба створити концепцію української етнокультури у змісті загальної та педагогічної освіти, обґрунтувати її закони та принципи; визначити пріоритети національної освіти у галузі у сфері екологічної, гуманітарної та політичної освіти; показати засоби форми і методи практичного втілення українських вартостей.

До найновіших праць з історії краю, в яких розкриваються і організаційні аспекти морального виховання учнів варто віднести роботу О.Добржанського [156]. Історик з сучасних методологічних засад розкриває основні причини і фактори, що зумовили національно-культурне відродження краю, історію виникнення громадських політичних та культурно-просвітніх товариств Буковини, характеризує роботу молодіжних

гуртків і рухів. Широта охоплених ним питань дає уяву не лише про суспільно-політичний розвиток краю в досліджуваний період, але й сприяє розумінню проблем організації і здійснення навчально-виховного процесу в школах Буковини. Достовірність поданої автором інформації забезпечує широка джерельна база і критичний аналіз попередніх досліджень.

Поліетнічність і поліконфесійність Буковини зумовлювали особливу специфіку устрою шкіл і організації навчально-виховного процесу у них. Зміст, методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині, основні принципи підготовки педагогів до роботи у школах, діяльність перших педагогічних товариств у справі морального виховання розкрито в працях О.Пенішкевич [284-291]. Здійснений науковцем аналіз дає змогу простежити наступність у роботі різних типів навчальних закладів, визначити спільні й відмінні риси у принципах їх діяльності, здійсненні навчально-виховних підходів до вихованців шкіл, дозволяє говорити про асиміляцію та модифікацію виховного процесу в освітніх закладах Буковини. У навчальному посібнику О.Пенішкевич [284] розкрито низку питань, пов'язаних з розвитком шкільництва краю. Дослідниця звертає увагу на передумови, які сприяли розбудові системи освіти в регіоні, обґрунтовує етапи її розвитку. На основі узагальнення україномовних, німецькомовних та румуномовних праць й архівних матеріалів О.Пенішкевич висвітлює еволюцію різних типів освітніх закладів. У контексті нашого дослідження мають вагу виявлені автором методики викладання навчальних дисциплін у школах Буковини. Праця розкриває питання підготовки та перепідготовки вчительських кадрів для шкіл краю. Проте, проблема морального виховання дослідницею практично не досліджена.

Характерною ознакою робіт Л.Кобилянської та І.Петрюк [211; 295] є висвітлення окремих аспектів функціонування початкових і середніх шкіл, аналіз навчальних планів, підручників, традицій, що склалися у школах краю. Розвиток освітньої справи на західноукраїнських землях став

предметом досліджень австрійських учених [438-458]. У їх роботах Буковина розглядається як складова імперії, якій були притаманні всі позитивні та негативні риси тогочасного шкільництва. Особливу увагу вчені звертають на реалізацію права кожної нації на розвиток національної освіти в ХІХ – на початку ХХ століття, розкривають принципи функціонування на Буковині національних освітніх закладів різних типів, наводять стисло характеристику основних принципів системи управління шкільництвом, документів, що визначили зміст, форми і методи діяльності національних шкіл на Буковині.

Історичний аналіз процесів навчання й виховання неможливий без чітко визначеної концептуальної основи, що дає можливість об'єктивно, з позицій сучасності розкрити їх зміст. У нашому дослідженні нею стали підручники з педагогіки та психології, посібники, наукові праці сучасних учених [14; 29;31;42; 210]. Порівняльний аналіз освіти Буковини (ХІХ – початок ХХ століття) з сучасними виховними підходами, обґрунтованими О.Сухомлинською, М.Стельмаховичем, І.Бехом, О.Вишневським, О.Киричуком М.Красовицьким, В.Струманським та низкою інших учених, дозволили також зробити висновок про актуальність піднятих пращурами виховних проблем для сьогодення.

Безперечно, вагому роль у встановленні педагогічних істин відіграли архівні матеріали. Нами проаналізовано чимало документів Державного архіву Чернівецької області, документи й підручники Чернівецького краєзнавчого музею, фонди Центрального архіву Львівської області, Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника уведено в обіг оригінали праць буковинських педагогів відділу рідкісної книги наукової бібліотеки Чернівецького національного університету. що містять матеріал з досліджуваної проблеми.

Зміст проаналізованих нами праць дає можливість виділити *п'ять масивів літератури та джерел з даної проблеми:*

Перший – україномовні джерела і література (XIX – початку XX століття), характеризують суспільно-політичне та економічне становище Буковини вказаного періоду. У них проаналізовано процес становлення українського шкільництва краю, схарактеризовано організацію та здійснення виховного впливу на учнів українських шкіл Буковини, діяльність культурно-просвітніх товариств Буковини. До цього масиву вважаємо за доцільне віднести і спогади буковинців, які навчалися в українських школах краю.

Другий – праці австрійських вчених, де у контексті розвитку німецької системи освіти та виховання, розглянуто основні аспекти виховного процесу в буковинських школах. Також до цього масиву ми віднесемо архівні матеріали та пресу того періоду. Їх аналіз дозволив оцінити здобутки буковинських українців у контексті європейської науки та освіти.

Третій масив складають наукові розвідки радянського періоду, що на фоні контент аналізу розвитку Буковини як частини Австро-Угорщини, формують у читача уявлення про успіхи та труднощі становлення українського шкільництва, висвітлюють окремі аспекти формування змісту навчання, а також використання педагогами форм і методів організації освітньої справи у буковинських школах. У них прослідковується аналіз впливу національного відродження Буковини на культурний розвиток України. Проте, варто зазначити, що багато наведених у них відомостей подано з ідеологічних позицій і вимагає критичного підходу до аналізу інформації.

До четвертого масиву літератури з досліджуваної проблеми варто віднести сучасні дослідження історії Буковини і Галичини, в яких частково розкрито розвиток теорії і практики морального виховання учнів українських шкіл. Їх аналіз сприяв визначенню основних критеріїв для проведення дослідження морального виховання учнів на Буковині

П'ятий масив літератури – це наукові розвідки теоретичного характеру про проблеми морального виховання на сучасному етапі.

Таким чином, на основі хронології видань та основних підходів до висвітлення змісту, мети, завдань і методів морального виховання істориків педагогіки, можна стверджувати, що наукова думка розвивалася в три етапи: австрійський (1869-1918), радянський (1928-1980) та етап національного становлення (1990 – 2001).

Характерною ознакою праць, що розкривають проблему морального виховання учнів українських шкіл є підготовка їх фахівцями, освітянами, дослідниками історії педагогіки. Вони мають вагомі історичні свідчення та значний фактичний матеріал.

Водночас проаналізовані історико-педагогічні дослідження не розкривають усіх аспектів проблеми. Автори не узагальнили теоретико-методичні основи морального виховання; практично не розглянули особливості реалізації напрямів морального виховання у навчальному процесі; специфіку формування змісту, форм і методів морального виховання у позашкільній роботі; вимоги до вихователя « організатора й керівника морального виховання учнів українських шкіл Буковини. Тому ми присвятили вивченню цих питань наше дослідження.

1.2. Теоретико-методичні засади морального виховання на Буковині

Науковці Л.Кобилянська, І.Курляк, Д.Пенішкевич, І.Петрюк, Б.Ступарик,[235, 285; 293; 295; 375] другу половину XIX – початок XX ст. визначають як період формування системи державного українського шкільництва в структурі Австро-Угорської системи освіти, та етап становлення української мови як мови навчання в школах. Посилаючись на архівні джерела, науковці переконують, що для розвитку шкільництва Буковини цього періоду характерним є зростання кількісних та якісних показників, динамізм, що позначилося на становленні теорії національного виховання. Наочно це ілюструє рисунок 1.

Рік	Кількість шкіл		Кількість учнів	
	Народна школа	Гімназія	Народна школа	Гімназія
1869	13	-	567	-
1899	134	-	10345	-
1909	212	3	10456	789
1914	219	3	112000	987

Рисунок 1. Динаміка народних шкіл, гімназій та кількості учнів у них

Особливості організації навчання та виховання учнів в українських школах Буковини визначаються як національними традиціями і досвідом так і впливом на освіту європейської педагогічної думки. У зазначений період вже творили такі видатні представники педагогічної науки як Й.Герберт, А.Дістерверг, О.Вільман, О.Майлс, Ф.Ферстер та ін.

На Буковині актуальними для педагогів були виховні роздуми Ю.Федьковича, С.Воробкевича, С.Смаль-Стоцького, С.Канюка, О.Поповича, К.Малицької, О.Маковея та інших культурно-просвітніх діячів і педагогів, ідеї яких дещо перегукувалися із зарубіжною педагогікою. Перш ніж розглядати стан і особливості морального виховання учнів у школах Буковини, вважаємо за необхідне врахувати структурні елементи цього феномену. Цілком природньо, вони зумовлені загальноприйнятим у педагогіці за останніх 100-150 років категоріальним апаратом теорії морального виховання. Такий підхід забезпечить всесторонність вивчення предмета нашого наукового дослідження

Разом з тим, категоріальний апарат теорії морального виховання виступає у нашому дослідженні як основа аналізу його особливостей в умовах Буковини.

Моральний ідеал – ключова педагогічна категорія у нашому вивченні, що має системоутворююче значення для морального виховання.

У XIX – XX столітті моральний ідеал буковинської школи складав тріаду «громадянськість, релігійність, народність, що виступали в єдності як ідеал служіння імперії і були взірцем, найвищою моральною цінністю. У цей

же час в освіті формувалися і приживалися альтернативні ціннісні орієнтації, що мали своє вираження у теорії «вільної школи», що під впливом реформаторського руху Заходу утверджувала такі педагогічні цінності як: вільний розвиток, свобода особистості, творча праця, самоцінність дитини, педагогічна незалежність, автономія шкільництва, відокремлення школи від церкви [78, с.20]. Завданням такої школи було привести дитину «при допомозі наукових средств та виховательської штуки до повного розвою її характеру та тілесних і душевних здібностей, приспособити її до совершенного (досконалого – І.К.), правдивого і морального життя, яке б було для одиниці і людськості джерелом радості, пожитку і щастя» [78, с.12].

Відповідно до теорії А.Гольда розрізняли «одиничний» ідеал – уявлення конкретної людини про всі її запити, та «загальний» – синтез основних вимог суспільства до особистості як його члена [89, с.27]. Основні фактори, які в повній мірі визначають вчинки особистості, буковинські освітяни вбачали не тільки у зовнішніх чинниках, але й у людському пізнанні. Тому вони пояснювали різноманітність ідеалів різним рівнем пізнання дійсності кожним конкретним етносом та неоднаковими ціннісними установками конкретного суспільства. З цих позицій цілком закономірними є наголошення Ю.Федьковичем, С.Канюком, Ост.Поповичем, Д.Макогоном, С.Ярошинською на узгодженні одиничного та суспільного ідеалу вихованців, проведення просвітньої роботи з населенням і особливо з батьками учнів, підтримання зв'язку з церквою. Це, на думку педагогів, мало забезпечити активний розвиток особистості учня як члена суспільного життя та посилити виховний вплив школи на дитину, сприяти формуванню національної свідомості вихованців [392, 198, 314, 250, 251, 435].

Визначити суть предмету чи явища в педагогіці «означає з'ясувати, що вони собою являють, яка ознака робить їх саме такими. Тому ми вважаємо за необхідне насамперед розкрити розуміння сутності поняття морального виховання в педагогічній думці Буковини.

Аналіз джерел, які зіграли вирішальну роль у формуванні основ теорії й практики процесу морального виховання у школах Буковини засвідчив, що в цей період загальне визначення виховання цілком відображало основні етичні засади розуміння українським населенням моральності та рівень педагогічної науки того часу, а саме: орієнтацію виховного впливу на розвиток в учнів моральних потреб, почуттів, навичок, звичок та якостей характеру, засвоєння учнями ідеалів, принципів і норм моралі, залучення їх до практичної діяльності.

Вітчизняний педагог С.Канюк розглядає виховання як спільну та послідовну діяльність школи, родини, спрямовану на формування моральних якостей дитини [196-202]. Остап Попович визначає виховання як процес формування в учнів стійких моральних переконань, норм та правил поведінки, підготовки вихованця до життя у суспільстві [314, с.4]. І.Карбулицький розуміє виховання як засіб розвитку самостійності учнів - головної умови, що забезпечує діяльне ставлення особистості до оточуючого світу [204, с.82]. М.Радецький вважає його засобом підготовки дитини до «справжньої діяльності», під якою розуміє національну розбудову краю [323, №8, с.124]. У статті І.Лозинського виховання визначене як задоволення духовних і тілесних потреб особистості у відповідності до її психічного розвитку та суспільного призначення. Педагог підкреслює, що «без релігійно-морального виховання нема спокою в душі людини, нема його в родині та державі» [252, с.81].

Отже, якщо І.Лозинський розглядає поняття морального виховання з точки зору збагачення духовного світу особистості, то С.Канюк, О.Попович, І.Карбулицький, М.Радецький уже виділяють його діяльнісно-поведінковий аспект.

У підручниках та посібниках з підготовки педагогів виховання визначали як взаємовплив старшого і молодшого покоління, що мав за мету: формування нової якості релігійно-морального характеру особистості та

підготовки її до життя у суспільстві. У «Педагогіці для семінарій учительських і учителів шкіл народних» М.Барановського, перекладеній буковинським педагогом Ю.Кобилянським, виховання розглядалося як «зложений після певного плану вплив зрілих осіб на молоде покоління в тім напрямі, щоби те покоління виростило і розвинулося на людей пильних, здорових, добрих, чесних, розсудних та хосенних для суспільності членів, словом, щоби виробити благородний характер»[7, с.1]. У «Педагогії...» І.Бартошевського виховання обґрунтовано як форму опіки та допомоги, яку дорослі люди надають дитині («чоловіку ще нерозвиненому») у задоволенні її тілесних та духовних потреб, щоби вона у відповідності до свого призначення розвиватися могла [11, С.1]. У «Дидактиці» О.Вільмана та посібнику Ф.Ферстера, що розкривав основні засади формування характеру, воно розуміється як моральний, двосторонній, цілеспрямований суспільний процес, який через підготовку національно свідомої особистості з розвиненим почуттям громадянської приналежності, стійкими релігійно-моральними переконаннями має забезпечити існування та розвиток людства [40, с.123; 393, с.73].

Вищезазначені визначення виховання переконливо доводять, що у у духовній та світській педагогіці виховання розглядалося як моральний за своєю суттю та за змістом процес, що синтезував вимоги до людини трьох взаємопов'язаних ланок – держави, нації та церкви.

Національно-культурне відродження краю зумовило вимогу відповідності організації та здійснення освітнього процесу у школах Буковини національним потребам. Л.Ясінчук звертає увагу вчителів на те, що виховання мусить приноровитися до національних індивідуальностей народу. Лише в такому випадку воно зможе розбудити в даній нації питому її вагу, душевні і тілесні здібності, спровадити їх на властиву дорогу, вдосконалити і примножити духовну скарбницю не лише свого народу, але й усього культурного людства [437, с.4]. Таким чином, широта та

багатоаспектність складових компонентів поняття морально-релігійного виховання зробило його стрижнем розробки основних засад національного виховання.

Аналіз засвідчив, що на початок ХХ століття національне виховання буковинські педагоги розуміли як історично зумовлену і створену самим народом систему педагогічних впливів, спрямованих на зміцнення у вихованців любові до України, повагу й плекання рідної мови й культури, формування свідомих громадян і членів нації з почуттям етнічно-національної неповторності й вагомості. Разом з тим вони розглядають його не лише як творення людини в людині, але й як моральну діяльність, спрямовану на допомогу особистості стати тим, ким вона є від народження, реалізувати її творчі здібності та нахили для користі суспільства. Тому, на думку П.Брекера, «виховувати – значить керувати природною вдачею підростаючого чоловіка, а відносини в яких він живе так укласти, щоб після можливості на них вплинути чоловік би розвивав свою вдачу так, як того потребує людство до утримання й досконалості своєї культури, як того потребує чоловік, щоби міг стати особистістю [21, с.5]. Д.Макогон підкреслює: «Ми маємо зробити з дітей чесних з правовим характером людей, свідомих своєї нації, яку вони як рідну повинні любити, нею гордитися, її поважати, боронити від ворожих нападів» [251, с.248].

Уже на початок ХІХ століття М.Барановський та І.Бартошевський підійшли до розуміння *психолого-педагогічних основ морального виховання* як до співвідношення таких психологічних категорій як, уявлення, почуття, звички. Мислення, почуття та «хотіння» вони розглядали як основні структурні компоненти психологічної сфери особистості, діяльність яких визначає її поведінку (мислення відповідає за розумову діяльність, почуття - за емоційний стан, а воля забезпечує моральність вчинків та стійкість характеру). Беручи до уваги психологічні закони людського сприймання, а саме посилення впливу чинника через його емоційність [7, 11],

М.Барановський та І.Бартошевський особливої ваги надавали почуттям, оскільки вони «оживляють фантазію, загострюють розум, пробуджують волю до енергійних та благородних справ, роблять приємним життя, оживляють бесіду, роблять людину корисною для суспільності» [11, с.264-265]. М.Барановський навіть тлумачить процес виховання як процес розвитку певної групи почуттів і на цій основі обґрунтовує напрями виховання «моральне, естетичне, розумове [7, с.79].

Таким чином, крім визначення процесу виховання як цілеспрямованої діяльності старшого покоління щодо молодшого з метою формування характеру, вводиться розуміння процесу морального виховання, спрямованого на розвиток моральних почуттів дитини. Звідси досить важливою є класифікація почуттів, розроблена вказаними педагогами. Почуття, що виникають під впливом найрізноманітніших факторів, М.Барановський та І.Бартошевський поділяють на дві категорії: за джерелом мислительних процесів та за джерелом розуму. Серед перших виокремлюють приємні та неприємні почуття, які в свою чергу диференціюють на «зміслові», що задовольняють потреби тілесні та реакцію людини на слова, і «духові», що відображають «потреби людської душі» («заняття», «задоволення», «духовна втома», «нудота», «уява», «надія», «очікування») [11, с.37]. У класифікації почуттів за джерелом розуму (але не міркування!) педагоги визначають розумові, релігійно-моральні, естетичні почуття.

Основою *релігійно-моральних* почуттів І.Бартошевський та М.Барановський визнають розуміння людиною категорій добра та зла, а в їх структурі визначають почуття власної гідності, симпатії до ближнього і релігійності. Почуття власної гідності педагоги вважають керівною силою у поведінці людини, оскільки воно узгоджує волю людини і її сумління. Про сформованість його в особистості можна говорити тоді, коли її складові (почуття честі та амбіції) будуть мати моральний характер. Головними проявами почуття власної гідності у житті людини вчені визначали

«усвідомлення нею необхідності духовно-морального вдосконалення, радість від об'єктивної оцінки власних досягнень, її добрих властивостей та вчинків, біль, яку викликає порушення людської честі чи заперечення необхідного пізнання та сором, що виникає в душі людини при кожному нечесному вчинку» [7, 11]. Отже, почуття власної гідності в структурі морально-релігійних почуттів особистості розглядається як рушійна сила її морального вдосконалення.

Найголовнішими серед всіх моральних почуттів І.Бартошевський та М.Барановський визначали любов до Вітчизни або патріотизм, який розпочинається з любові до малого « до матері, до рідного краю. Тому цілком логічно, що у зв'язку з почуттям любові до Вітчизни І.Бартошевський розглядає «співчуття до нерозумної природи і мертвої природи». Педагог підкреслює, що людина, яка любить природу, не може діяти аморально [11, с.304]. Згідно цієї теорії, розвиток почуттів даної групи мав забезпечити моральне існування особистості як члена конкретного етносу та народу, громадянина держави.

До структури симпатичних почуттів педагоги включали співчуття, гордість, чванство. Вони значною мірою визначали спрямування поведінки особистості на моральні вчинки для загального людського добра та корисність іншим людям.

Релігійні почуття надавали духовного змісту всім вище зазначеним почуттям, сприяли їх розвитку, тому цілком закономірним є те, що І.Бартошевський називає їх « найсвятішими з усіх» і зазначає, що «через таку побожність приймаються и развиваются в сердцю дитины всяки добри склонности и звычай, котри воспитатель в ней зещепляє» [11, с.380]. У земному житті людини прояв цих почуттів М.Барановський та І.Бартошевський вбачали у таких моральних якостях особистості, як «почитання», «довір'я», «любов та вдячність» [7, с.39; 11, с.291]. Таким чином, виховання обґрунтованих педагогами почуттів, повинно було у

повній мірі сприяти формуванню духовної, морально багатой особистості здатної до самореалізації.

Визначені почуття, за переконанням освітян, мали реальну вартість лише за умови їх вольової регуляції: сили та постійності волі, її консеквентності, участі розумової волі [7, с.64]. Тому вчені цілком правомірно вважали, що їх сформованість визначає стійкість моральних установок особистості, її вчинки, впливає на подальшу долю вихованців.

Буковинські освітяни, в основному, використовували ці теорії і окремо не розглядали психологічну природу почуттів вихованця, а лише опиралися на врахування чуттєвого фактору при обґрунтуванні основних практичних підходів до вихованця. Наприклад, теорія Л.Галицького базується на типовому для релігії та окремих східних шкіл постулаті «моральні думки визначають моральну поведінку [69]. Такий підхід частково дублює теорію М.Барановського та І.Бартошевського щодо ідеї як втілення найдосконалішого душевного твору, що має форму вияву ідеалу [7, 11]. С.Канюк розглядає проблему наступності у розвитку почуттів дитини у дошкільному та молодшому шкільному віці як головну умову її успішного навчання в школі [204, с.30]; І.Карбулицький використовує теорію розвитку чуттєвої сфери вихованців при розгляді питання про виховання самостійності у діях та вчинках вихованців [205, с.81-85]; К.Малицька, пояснюючи психологічну основу аморальних вчинків дитини, обґрунтовує їх як деформацію психологічних механізмів розвитку чуттєвої сфери вихованця [256, с.38-40; 257, с.229-230].

У контексті дослідження особливого значення набуває з'ясування суті таких понять, як перевиховання та самовиховання.

Процес перевиховання у буковинській педагогічній думці визначали як вдосконалення особистості наставником через повагу до її гідності, молитву, вправління в християнському благочесті та постійний контроль за його поведінкою [99, арк.7]. Головними умовами, які забезпечували ефективність

цього процесу, на вчительській конференції, що відбулася 27 листопада 1905 році в Чернівцях, О.Попович, І.Герасимович, Л.Галицький визначали: усвідомлення вихованцем мети, щоденний самоаналіз вчинків та «моральні випробування». При цьому особливо наголошували, що тільки єдність цих компонентів на практиці сприятиме виправленню поведінки дитини [109, арк.8]. Нестандартним, з позицій сучасності, є підхід буковинських педагогів до процесу самовиховання. Розглядаючи його як процес вдосконалення особистістю самої себе, освітяни за початок самовиховання визначають період, «коли вихованець досяг певного рівня самостійності» [115, арк.9].

Переоцінка духовних цінностей суспільства, зумовлена подіями «весни народів» та змінами в культурному житті народу, на перший план висунула завдання оновлення шкільного навчально-виховного процесу. У цей період еволюція ідеї морально-релігійного виховання під впливом суспільно-політичних обставин, у яких перебував край, визначалася, з одного боку, гуманізмом та вимогою підготовки національно свідомої особистості, а з другого «вимогами дисциплінованості, дещо навіть авторитаризмом, притаманним характеру німців.

Головною метою буковинських шкіл австрійське законодавство проголосило морально-релігійне виховання учнів. Шкільний закон від 14 травня 1869 року, яким визначалися основні засади учіння в школах краю, стверджував, що «народна школа повинна дітей морально-релігійно виховувати, діяльність їх духу розвивати, знаннями і зручностями для дальшої освіти в житті потрібними озброювати і дати їм основу для розвитку в членів діяльних суспільства» [173, с.373].

Єдність світського, релігійного та національного компонентів у визначеннях виховного процесу зумовило виокремлення основних завдань школи з конкретної мети виховного впливу – «формування в учня відкритого і благородного характеру» [327, с.8], який має «стати остаточною ціллю людського призначення» [11, с.47]. У педагогічних джерелах того часу

[133, арк.2; 126, арк.5; 139, арк.7] зустрічаємо ще визначення «морально-релігійний характер» або «правильний характер». Проте, як засвідчив аналіз змісту цих термінів, різноманітність якісних означень поняття не позначалася на його суті: як правило, використовуючи те чи інше означення, педагоги підкреслювали його головний аспект. Наприклад, використання терміну «морально-релігійний характер» було типовим у документах консисторії та в обґрунтуванні виховних підходів з релігійної точки зору. Термін «правильний характер» підкреслював, що у вихованні підбір методів та засобів впливу на учня має бути зроблений таким чином, щоб рівномірно сприяти формуванню світських та релігійних якостей особистості.

Архівні джерела, у яких розкриваються основні засади виховання учнів у школах краю, дозволяють стверджувати, що при організації виховного впливу на учня, з метою формування його релігійно-морального характеру педагоги брали до уваги «природну» та «результативну» сторону останнього.

Першу з них пояснювали як темперамент людини, її «власне я», або як почуття та мислення [99, 102, 110, 112], що в єдності з волею складають психологічну основу характеру, а другу аналізували як результат розвитку природних даних дитини, прояв моральної поведінки особистості у житті.

Узагальнюючи теоретичні підходи крайових педагогів до завдань морального виховання можна зробити висновок, що буковинська педагогічна думка того часу пропагувала виховання особистості, головними засадами поведінки якої були б патріотизм, релігійність, любов до ближнього, воля, совісність, чесність, вірність у дотриманні слова, уміння бачити красу вчинків людини та природи, Особливого значення надавалося вихованню свідомого громадянина Австро-Угорської імперії. За документом «Шкільний та науковий порядок» (1905 р.) вчитель мав дітей «вести до божої боязни, почитання цісаря, пошани законів і громадського державного ладу, любові до рідної народності і спільної вітчизни, до віросповідної терпимості, будити громадянський змісл» [78, с.22]. Це завдання органічно поєднувалося з

вихованням релігійності учнів: «Виховуй дитину для її вічного життя та не забувай, що вона живе на землі і має земне призначення» «наголошувалося у «Педагогії» І.Бартошевського [11, с.2]. Досить загальне розуміння мети виховання та вплив суспільно-політичних факторів на виховний процес у школах краю зумовили широкий і суперечливий зміст основних завдань виховання, тому ми зазначимо у роботі лише найбільш загальні його складові:

- дотримання вихованцем норм і чеснот релігійної моралі у межах десяти біблійних заповідей;
- знання та виконання загальнолюдських та національних морально-етичних норм;
- усвідомлення понять «добра і зла» та керівництво ними під час поведінки;
- порядність і стриманість у відносинах із жінками, а також шанобливе лицарське ставлення до них;
- формування почуття національної гордості через любов до рідного краю і до України, до її природи, культури, традицій;
- чуйність, толерантність у відносинах з іншими людьми, повага до їх гідності;
- любов до батьків, турбота про старших та менших за вихованця членів сім'ї, повага до них;
- знання правил поведінки у навчальному закладі та неухильне їх виконання.

Моральне виховання школярів пов'язувалося з прищепленням дитині любові та діяльного ставлення як до Австрійської імперії, так і до рідного краю, України. Педагоги підтримували думку німецького педагога Г.Вінекена про те, що патріотизм не можна нав'язати декретним порядком, оскільки «основне правило для справжнього й відповідального патріотизму в

тому, що призначення власного народу й власної держави є в першій мірі виразом моральної відповідальності, а не правової претензії» [45].

Цілі морального виховання учнів українських шкіл Буковини свідчать про його гуманістичний характер та поєднують у собі державну мету виховання законослухняного громадянина, морально-релігійні цінності й український виховний ідеал.

Відповідно до мети і завдань морального виховання буковинські педагоги визначали його принципи. Аналіз їх праць свідчить, що мова йшла про принципи єдності світського та релігійного у вихованні, природовідповідності, народності, «розсудності», «приноровлення виховання до полу», «урахування сил та здібностей вихованця», «виображення самодіяльності вихованця та здібності до самообразування».

У педагогічній думці Буковини вони формулювалися як рекомендації з покращення виховного процесу, а С.Воробкевичем, Ю.Федьковичем, К.Малицькою, І.Бажанським, О.Поповичем, Ост.Поповичем, С.Канюком в більшості випадків як і у педагогіці М.Барановського називалися основними «засадами» виховання.

Принцип народності розробляли Ю.Федькович, О.Попович, І.Синюк та ін. На їх думку, цей принцип мав ґрунтуватися на ідеї любові до народного духу, на самопізнанні учнем самого себе, самовизначенні, прагненні розвивати і примножувати здобутки народу, тобто на діяльному патріотизмі. Зокрема, Ю.Федькович головною засадою шкільного навчання і виховання визначав зв'язок його змісту з народною уявою про ті чи інші явища, предмети. Саме шкільна наука має «оживити, розвивати і вдосконалювати народні якості» – підкреслював педагог [392, с.367].

Принцип єдності світського та релігійного у вихованні утверджували Ю.Федькович, С.Воробкевич, С.Канюк. Розробляючи основні засади світської педагогіки, вони органічно вплітали у визначення категоріального апарату (суті, змісту та форм виховного впливу) ідеї релігійної педагогіки.

Принцип єдності основ педагогіки і психології розкрито у статтях І.Бажанського, І.Гудими, І.Карбулицького, В.Олексюка. Необхідність врахування психологічних особливостей вихованців педагоги називають підґрунтям успішного навчання та виховання, наголошують на необхідності спрямування виховного впливу на розвиток індивідуальності вихованців, їх самостійності. Так, І.Гудима звертає увагу вчительства на необхідність врахування у навчально-виховному процесі психологічних основ дитячого розвитку і разом з тим наголошує, що «школа повинна бути люблячою і виrozumілою матір'ю для всіх, а чим хю слабший духом, тим більше вказана печаливість до нього зі сторони вихователя» [92, с.235].

Ідею природовідповідності розвивали І.Бажанський, О.Барвінський, І.Герасимович, О.Іванчук, М.Радецький. У підходах до визначення педагогами суті цього принципу простежується загальна думка про те, що навчання і виховання сприяють розвитку природних здібностей людини, її індивідуальних задатків, культури. Суть принципу природовідповідності найкраще передав І.Радецький, підкреслюючи, що «принцип виховує чоловіка відповідно до його природи є одинокий, вповні вистачаючий, неоспоримий з кожного огляду і на ньому має опертися виховання дітей» [323, №7, с.124].

Значна увага у педагогічній думці Буковини приділялася розробці принципу індивідуального підходу у вихованні (врахування сил та здібностей вихованця). Його суть полягала у необхідності врахування індивідуальних особливостей вихованців як у навчальному процесі, так і позашкільній діяльності, особливо при використанні таких виховних методів як покарання, заохочення, наказ. На необхідності дотримання цього принципу зверталася особлива увага у шкільному законодавстві. Так, Шкільний і науковий порядок 1905 р. наголошував, що «при виборі способу виховання треба заєдно узглядняти питомність дитини» [78, с.345].

Принцип відповідності виховання до статі вихованців, за ідеями І.Карбулицького, К.Малицької, І.Герасимовича, І.Лізінської, мав забезпечити врахування не лише індивідуальних, але й статевих особливостей у впливі на учня. Він знайшов найбільш повне втілення у визначенні змісту освіти для учнів українських шкіл Буковини. Педагоги радили враховувати емоційність жіночого сприйняття та поміркованість чоловічого під час пояснення важливих історичних подій, математичних термінів, при доборі засобів впливу на вихованців. Зокрема, І.Лізінська радила у вивченні історії увагу дівчат звертати на моральні якості історичних постатей, а хлопців - на дати історичних подій та на їх стратегію [243, с.33].

Як ми вже зазначали, основним критерієм моральності буковинські педагоги визначали самостійність вихованця. Тому принцип самостійності та самодіяльності («виображення самодіяльності вихованця та здібності до самообразування») був одним з головних у вихованні. Увагу до нього та вказане вище його трактування у буковинській педагогічній думці зумовив процес національного відродження краю, що потребував значної кількості «самостійних рівновартісних одиниць загалу». На підготовці у школах Буковини самостійної особистості акцентували увагу С.Воробкевич, І.Карбулицький, С.Смаль-Стоцький, І.Герасимович. Вони підкреслювали, що той вихованець, який може самостійно приймати рішення, є дійсним членом суспільства. Законослухняного громадянина, що живе чужими думками та переконаннями, І.Карбулицький ставить нижче, ніж егоїстичну особистість, яка має власну думку. Він зазначає, що «лучше вже бути егоїстом, лучше бути зарозумілим на свою працю і на своє переконання ніж взагалі нічого самостійно не думати, не мати власних переконань і засад, не мати ясної провідної думки і відчувати всяку нехіть до праці» [204, с.85].

Вказані нами принципи були визначальними у виховному процесі буковинських шкіл. Обґрунтування їх суті педагогами краю дещо виходило за рамки німецької виховної системи, що було зумовлене, на нашу думку,

суспільно-політичним та економічним становищем, в якому перебували буковинські українці. Спільність у визначенні змісту принципів, з одного боку, та їх різноманітність, з другого, свідчать про взаємозв'язок і взаємозумовленість виховного впливу української та німецької виховних систем.

Принципи виховання реалізуються у його методах, засобах, формах. Тому, розкриваючи теоретичні засади морального виховання у школах краю, важливо проаналізувати наукові погляди на цю важливу категорію.

У педагогічних працях, що лягли в основу теорії морального виховання на Буковині, відсутня єдина наукова обґрунтованість терміну «метод». М.Барановський розглядає методи, як «способи вживання засобів», І.Бартошевський використовує термін «засоби виховання».

При аналізі методів важливе значення має їх класифікація, тобто побудова системи методів за певною ознакою. У «Педагогії» І.Бартошевського методи відповідно до походження поділено на дві великі групи: природні та надприродні. До першої педагог відносить «повчання», «призвичаєння до життя», «приклад», «нагороду», «покарання». До другої – «молитву», «святі таїнства», тобто «способи якими сам Бог виховував» [11, с.41].

У педагогії М. Барановського поділ методів відсутній. Проте, виходячи з вищезазначених позицій, можна стверджувати, що таку класифікацію педагог зробив при розгляді методу «як способу використання засобу» та методу виховної діяльності як «напрямую». До першої групи педагог відносить метод «бесіди», «розповіді», «наказ», «нагану», «покарання», «заохоту» до другої – «спостереження», «педагогічне правління», «опіку», «заняття», «товаришування», «вправу і звичку» [7, с.70-79].

У посібнику Ф.Ферстера «Школа і характер» на основі критерію вироблення дисципліни учня визначаються дві системи методів:

попереджувальна та карна. Першу педагог розглядає як роботу вчителя із застереження учнів від негативних вчинків, «таке входження в їх плани, конфлікти, слабкості через яке у них забирається можливість робити помилки». Роль другої він бачить у тому, що з її допомогою можна виправити порушення дисципліни. Педагог не конкретизує методи, які відносить до тієї чи іншої системи [393, с.57].

Різноманітність підходів педагогів до визначення терміну «метод» та їх класифікації свідчить про несформованість єдиного категоріального апарату теорії виховання та пошук єдиних підходів.

На практиці використання кожного методу із вказаної класифікації відбувалося відповідно до конкретної ситуації. Застосування кожного конкретного методу визначала його суть та зміст. Наприклад, бесіда під час уроку і бесіда під час виховної години та прогулянки виконувала різні функції « від засобу повідомлення інформації до прийому, що посилював вплив іншого методу чи засобу.

Разом з тим основною метою використання методів виховання було забезпечити «добру карність» .Саме її С.Канюк розглядав як дзеркало внутрішнього укладу школи. Він підкреслював, що «школа без карності може стати нещастям для дитини, вчителя, сім'ї, громади» [196, с.106].

Важливим, з точки зору сучасності, є підхід крайових педагогів до визначення ролі виховних методів у забезпеченні шкільної дисципліни. С.Канюк диференціює її на внутрішню дисципліну вихованця та зовнішню, яка досягається шляхом нагляду за вчинками дитини. Підхід педагога до їх обґрунтування має багато спільного з сучасними поняттями «людина моральна і людина авторитарно вихована» [196, с.110].

У даному підрозділі ми зупинимося лише на теоретичній сутності змісту конкретних виховних методів, а використання їх на практиці розкриємо в наступних складових роботи.

Метод *розповіді* педагоги розуміли не тільки як спосіб повідомлення

вихованцям нових знань, але в більш широкому значенні «як інтерактивний метод, що слугує «стимулом вихователя» до вихованця задля залучення його до діяльності або до обговорення проблеми посилаючись на власну думку. Основними вимогами до розповіді, на думку І.Герасимовича, мали стати рішучість та чіткість. Остання уточнювалася цілим рядом синонімів: «без ускладнень», «не двозначна», «консенквентна», «жичлива» [110, арк., 9-12]. Важливою вимогою до розповіді, як свідчить аналіз праць педагогів краю та підручників з педагогіки, вважалося розкриття суті моральних норм. Ф.Ферстер, використовуючи ідеї Гете щодо виховання молоді, зазначав, що дитині слід повідомляти не лише зовнішні прийоми ввічливості, але постійно пояснювати їх символічний зміст, відношення до духовних цінностей [393, с.77].

Різновидом розповіді вважалися ради та перестороги. Їх розглядали як настанови, що мали на меті звертати увагу дітей на недоліки та шкідливі наслідки відомих явищ чи дій. Використовувати цей метод радили обережно, щоб не виробити в учня неправильні моральні поняття. К.Малицька, зокрема підкреслювала, що «перебільшення будь-яких шкідливих наслідків призводить до того, що брехня наказується брехнею» [111, арк.7-9]. Основною умовою ефективності цього методу була доцільність («використання саме в час») та точність і чіткість у формулюванні основних порад.

Шляхом повчання педагоги мали на меті привчити дитину до певних норм та правил моральної поведінки. Цей метод вважали головним у виробленні свідомої дисципліни учня. Освітняни дотримувалися думки І.Бартошевського, який підкреслював, що, використовуючи повчання, вихователь має «дитину не як нерозумне звіря до всього привчати, але має у дитини, як у розумної істоти старатися виобразувати її сили духові, виробити в ній правдиві поняття про речі і відношення, зацепити у її душі благородні переконання і добрі засоби, щоб вона оперувала ними в житті» [11, с.391;

103, арк.9]. Важливою вимогою до повчання була необхідність врахування віку дитини, конкретної ситуації та «уникнення непотрібних диспутів» [110, арк.9]. Проте варто зауважити, що у даному випадку теоретики морального виховання змішують сутність повчання і привчання. Перше є формою вербального впливу, який ще не забезпечує формування навичок моральної поведінки, а лише стимулює їх, а друге сприяє саме формуванню навичок, тобто є вправою моральної поведінки.

Бесіда аналізувалася як метод, що сприяв формуванню моральної свідомості. Її призначення розкривалося через мету: виявити моральні цінності дитини, сприяти формуванню нових якостей характеру вихованців: якщо у поведінці дитини були якості порушення, виправляти їх. Так, О.Маковей та І.Гудима вважали, що «бесіда є найвідповіднішим і найзрозумілішим засобом для уділено іншим відомостей та про розширення відомостей і просвіти між людьми» [106, арк.5]. Основними вимогами до бесіди були : доступність: «передовсім сам вихователь повинен уважати, щоб в бесіде з дитиною употребляти слов целком отповедаючих понятію, яке виражене і щоб знижати до понятія дитини» та забезпечення зворотнього зв'язку « «вихователь должен позволить дитине всегда спитатися, коли только чого не розуміє» [7, с.257]. Для використання цього методу у шкільній практиці вчитель мав провести відповідну підготовчу граматичну роботу з учнями: вчити будувати речення, текст. Допомогала учням вправлятися у веденні бесіди розроблена пам'ятка: «Будь обережним у бесіді, притримуй свій язик; говори завжди правду; говори розумно; говори творчо; не обмовляй нікого; не говори зі злими людьми; перешкоджуй злим бесідам» [109, арк.7].

Важливе місце у моральному вихованні учнів шкіл Буковини відводилося *«лектурі»*. Метод передбачав формування морально-етичних переконань школярів на основі засвоєння змісту творів для читання. Як свідчать звіти про діяльність шкіл, великого значення вчителі надавали

читанню дитиною творів з життя святих. Вони вважали, що дізнаючись про їх великі чесноти, дитина зрозуміє свої недоліки, знайде шлях до їх виправлення [110, арк. 1-3 зв.]. Для того, щоб використання цього методу було ефективним, О.Попович рекомендував учителям привчати дітей виділяти з прочитаного головну моральну думку та обмежити їх читання часописів, бо «там є багато того, що загрожує моральному стану» [308, с.204]. І.Бартошевський радив у навчанні школярів керуватися правилом: «краще читати мало але головне, а ніж багато та поверхнево [11, с.394] Наказ розглядали як вимогу певних дій від учнів. Його дієвість зумовлювалася, в першу чергу, правильно сформульованими вимогами вихователя до вихованця. Наказ мав бути «ясний», «зрозумілий», «зв'язний, зі суттю», «ядрений», «можливий до виконання», «об'єктивний», «консенквентний», «висловлений із жичливістю» [100, арк.9].

Як альтернативу наказу у буковинській педагогічній думці розглядали метод прохання. У переважній більшості проаналізованих нами джерел Крайової Шкільної Ради І.Карбулицький, К.Малицька, І.Лізінська, М.Боровський радили використовувати цей метод лише у роботі зі старшими учнями. Причини такого підходу педагогами не обґрунтовувалися [100, арк. 1-79].

Перепоручення та завдання були головними методами у вихованні почуття відповідальності в учнів, розвитку їх самостійності. Основною вимогою використання цього методу була відповідність завдань та доручень віку дітей і їх можливостям [109, арк.7-12].

Метод гри розглядався як метод фізичного, розумового та морального загартування дитини. О.Іванчук зазначав, що дитячі ігри «... здатні виховати ініціативу, рівновагу, увагу, товарицькість, силу волі, можуть бути для вчителя полем пізнання темпераменту дитини, її вдачі. В іграх можуть брати участь хлопці і дівчата, що має значення для гармонійного виховання майбутніх батьків» [185, Ч.11. с.165].

Провідна роль у теорії виховання належала методу прикладу. У розумінні буковинськими педагогами суті цього методу знайшли відображення ідеал та мета виховання. Основними умовами його дієвості вважалися врахування індивідуальних особливостей дитини, її потреб і відносин, аксіологічна цінність самого прикладу, щоб «краса морально доброго була представлена дитині в той спосіб, щоб вона хотіла його наслідувати» [11, с.46], тривалість та повторюваність прикладу для того, «аби він заволодів умом і душею дитини, потягнув її за собою після відомої засади», відповідність прикладу земним потребам людини, бо «надто ідеальний приклад вимагає надзвичайної чесноти, він не побуджує дитину до наслідування, а радше знеохочує. Такий приклад ніби птах у повітрі, якого усі бачать, а ніхто не може осягнути» [13, с.211]. Найбільшої ваги у вихованні надавали прикладу особистості вчителя. Важливість його у виробленні моральної поведінки вихованців підкреслювали І.Бартошевський, Ю.Федькович, О.Попович, П.Брекер, І.Радецький, С.Канюк. Останній, зокрема, з цього приводу зазначав: «Не моралізування, не довгі проповіді виробляють у дітвори моральний характер, а приклад самого вчителя. Він не раз більше значить як сотня моральних напімнень» [201, с.110]. У «Педагогії» І.Бартошевського враховувався той факт, що дитина може потрапити і під вплив негативного прикладу. Для того, щоб максимально обмежити його дію вчитель мав виробити у неї «імунітет» проти нього, сприяти формуванню власної думки та вміння її відстояти [11, с.391].

Особлива увага зверталася на використання педагогом методу покарання. Ставлення до покарання учнів як до методу виховання у буковинській педагогічній думці фактично залишалося незмінним, хоча змінювалося розуміння його суті. Якщо у другій половині XIX століття воно розглядалося як своєрідна «правова карма» (порушення « покарання»), то на початку XX століття теоретики звертають увагу на його виховний смисл.

Розпорядженням Міністерства віровизнань та освіти від 20 серпня 1895

року основними видами покарання визначали «пересторгу», «посварення», «стояння на лавці», «виступлення з- за лавки», «затримання на довший час у школі під наглядом (при повідомленні батьків)», «прикликання дитини перед конференцією» та, в особливих випадках, «виключення зі школи» [327, с.9]. Основними покараннями в середніх школах краю за дисциплінарними приписами були: «осторога в чотири очі», «догана перед класом», «шкільний арешт», «карцер на 16 годин», «виключення зі школи». Останнє практикувалося, якщо учень не відвідував школу 5 днів, за 2 роки не закінчив науку одного класу та всі інші заходи вжиті до нього не мали користі [327, с.17]. Використання будь-якого з вказаних прийомів мало, в першу чергу, здійснюватися в такий спосіб, щоб не шкодити моральному почуттю дитини та її здоров'ю. Саме тому тілесні покарання зі школи виключалися [327, с.9]. Близько 60 % педагогів підтримували це розпорядження, інші 40 % стояли на старих виховних позиціях та беззаперечно стверджували, що виховання без тілесних покарань не буде мати користі. Ці 40 % в переважній більшості складали викладачі Закону Божого [123, арк.1-62]. Причини такого явища можна пояснити як страхом святих отців втратити контроль над учнями і дотриманням ними засад народної педагогіки, яка від цього методу практично не відмовлялася.

У використанні всіх інших покарань педагоги притримувалися думки: як «медичний інструмент у руках лікаря так покарання у роботі вчителя» [138, арк.7] та, що «строгі засоби карності варто вживати як добрі ліки розсудно і в міру» [11, с.248]. В окремих випадках крайове законодавство передбачало методику застосування того чи іншого виду покарань до дитини. Так, учитель мав право залишити дитину з метою покарання у школі на підставі розпорядження Шкільної Крайової Ради з 30 травня 1902 р. «з першого і другого року науки найбільше на півгодини, а з старших класів на одну годину при відповідному нагляді та занятті» [78, с.428].

Досить довго вважалось, що кара потрібна у таких випадках: якщо діти

мають добре серце, але слабкий характер і скоро забувають добрі настанови; не прислухаються до добрих порад; мають гордий характер. [126, арк.2]. На початок ХХ століття розвиток ідей гуманної педагогіки на західноукраїнських землях сприяв утвердженню думки про те, що не саме покарання має значення для дитини, але період після покарання [108, арк.3]. Отже, дитина має обдумати свою поведінку, зрозуміти помилку. Такий підхід до використання методів покарання мав забезпечити виховання в учнів відповідальності за свої дії та вчинки, вироблення чіткої лінії поведінки. Тобто, більша увага приділяється саме результату використання цього методу.

Щодо методу нагороди підкреслювалася думка, що вона «має складатися з таких речей і зовнішніх ознак, які були б і наукою і вихованням» [126, арк.8]. Тому, «не варто давати учням цукерки, лакітки, гонорові відзнаки. Не треба давати дитині нагороду за кожную справу. Дитина, яка щось зробила добре має знати, що на те є воля Божа» [11, с.72]. Основні правила застосування цього методу були ідентичними до правил використання покарання. Нагорода мала бути «справедливою». При визначенні нагороди, на думку О.Поповича, варто було звертати увагу на намір дитини, оскільки вона мала впливати на амбіції. Не слід було нагороджувати дитину за виконання звичайних обов'язків, а лише за її здібності та талант, надавати перевагу похвалі, а не матеріальній нагороді [126, арк.9]. Як метод стимулювання позитивної поведінки учня визначали заохочення. Педагогиня К.Малицька підкреслювала, що використовувати його слід лише у тому випадку, «коли в самій справі заохота відсутня» та у роботі з несміливими, боязливими та обдарованими дітьми [127, арк.1-9]. Одним зі головних чинників вироблення дисципліни школярів визначали метод нагляду за поведінкою вихованців, суть якого полягала у схваленні та засудженні їх дій і вчинків. Розпорядженням Шкільної Крайової Ради від 17 січня 1902 р. з метою забезпечення

ефективності цього методу було розподілено обов'язки між педагогами школи. А відповідно до іншого розпорядження з 28 січня 1902 р. нагляд за дітьми під час релігійних вправ здійснювався лише учителями, які викладали цей предмет, а перед уроком – усіма педагогами школи. При цьому дану функцію виконували в однаковій мірі всі педагоги школи. На основі 74 параграфу «Шкільного і наукового розпорядку» від 11 грудня 1902 р. досить часто до нагляду за поведінкою вихованців навчального закладу залучали окремих учнів, так званих «цензорів» [78, с.424].

Окремо зупинимося на методах виховної діяльності, визначених як «напрями виховання». Аналізуючи їх з позицій сучасної педагогіки, варто зазначити, що суть методів виховної діяльності, які М.Барановський відніс до цієї групи, у деяких аспектах співпадає з методами контролю та ефективності виховного процесу, прийнятими у сучасній науці. Метод «спостереження» вчений розглядав як напрям виховної діяльності педагога, що має «показати яких методів краще використати до вихованця» [7, с.78]. «Педагогічне правління» сприймалося як цілеспрямована діяльність вчителя щодо керівництва вчинками особистості в межах визначеного порядку [7, с.73]. «Опіку» вчений характеризує як нагляд дорослого за дитиною з метою розвитку її фізичних та духовних сил [7, с.73]. «Заняття» - як «забаву» або працю. Основним результатом його використання М.Барановський визначає застереження учня від лінивства [7, С.338]. «Товаришування» трактувалося автором підручника як моральна взаємодія вихованця з іншими людьми. При цьому основну функцію вихователя М.Барановський вбачає у тому, щоб слідкувати за тим, як і кого дитина обирає собі в друзі [7, с.72]. Сучасною педагогічною мовою це можна трактувати як розвиток гуманістичних стосунків між учнями.

Свою специфіку мали релігійні методи виховання: молитва та святі таїнства. Молитву розглядали як розмову дитини з Богом. Тому відповідно уже сам процес моління мав виховувати, оскільки дитина зверталася до

вищого Божества. Шкільні підручники вміщували чимало молитов, які стосувалися життя дитини в школі, спілкування її з однолітками та батьками, що робило цей метод більш дієвим і виступало містком між земним та вищим призначенням людини. Церквою були визначені основні правила молитви. «Перед молитвою учень повинен був зібрати всі свої думки, бути спокійним та врівноваженим, при виголошенні молитви не спішити, говорити її півголосом, обов'язково з подякою Богу та усвідомлено» [134, арк.9].

Виховний потенціал святих таїнств найповніше описаний у «Християнсько-католицькій педагогії» І.Бартошевського: «Сповідник подає дитині засоби до виправлення. Старається схилити її до доброго, настановляє на майбутнє, а дитина «очищена з гріхів не лише краще розуміє свої обов'язки, але набирає також сили духа і охоти до праці над собою, замилювання до кращого богобоязливого життя» [11, с.25] Особливого значення надавали першому причастю дитини «коли вона свідомо приймає Христа».

Аналіз розуміння методів виховання буковинськими педагогами свідчить, що вони багато в чому співпадають з їх тлумаченням у сучасній педагогічній науці. Тому умовно названі методи можна об'єднати у чотири групи: формування свідомості вихованців (бесіда, роз'яснення, приклад, повчання); формування суспільної поведінки (привчання, доручення, нагляд); стимулювання діяльності та поведінки вихованців (заохочення, покарання, нагорода); контролю та аналізу ефективності виховання (педагогічне правління, опіка, спостереження).

Методи релігійного впливу можна віднести до кожної із вказаних груп, оскільки вони є універсальні за своєю суттю та впливом на вихованців. Проте педагогічна думка Буковини зосереджує увагу переважно на вербальних, пояснюючих методах впливу і недооцінює роль діяльності « суспільно-корисної, природоохоронної, благодійної у моральному вихованні. Теоретиками і практиками недостатньо проаналізовано роль життєдіяльності

учнів у школі, а проблеми режиму і дисципліни фактично віддані до компетенції бюрократичних органів.

Основними засобами морального виховання учнів українських шкіл Буковини було навчання, організація життя школи (режим, правила поведінки, взаємини між учителями та учнями), традиції, звичаї, родинне спілкування, природа та інші. Їх узагальнення можна зробити на основі класифікації, поданої у «Дидактиці» О.Вільмана. Педагог засобами морального виховання визначив життя, релігію і любов. Вчений розмежував сфери впливу засобів на виховання дитини. Через життя, на думку вченого, передаються основи розвитку кожної нації, зокрема, її традиції і мораль [40, с.359]. Любов «має забезпечити веселість дитини, стремління до діяльності, сприяти формуванню здібностей» [40, с.359]. Релігія як виховний засіб «звільнення душі від диктатури світу», сприяла моральному очищенню особистості, оскільки, зосереджувала всі внутрішні сили на вищому світі, давала людині силу виносити дійсність у всьому її об'ємі, зумовлювала інший стиль самоутвердження [40, с.359]. Суть зазначених засобів ми розкриємо відповідно до структури роботи.

При теоретичному обґрунтуванні основних форм морального виховання учнів педагоги брали за основу два критерії: місце, де проходить виховання та кількість учнів, охоплених виховним впливом. На основі першого критерію виділяли домашню, шкільну і «закладову» форми. На основі другого критерію визначали колективні, гуртові та одичні форми виховання. На практиці пріоритет надавався колективним формам, але з обов'язковим врахуванням у виховному впливі індивідуальних особливостей кожного учня. Вихователі дотримувалися думки, що саме у колективі виховується у дитини згідливість, любов до ближнього, справедливість, терпимість [127, арк.7].

Отже, як показав аналіз, у другій половині XIX - на початку XX століття теорія морального виховання учнів українських шкіл Буковини

синтезувала в собі досвід вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки, що виявилось у визначенні мети, змісту, методів, засобів та форм морального виховання. У них спостерігається органічне поєднання авторитарного та демократичного підходів з метою формування в учнів моральних переконань, норм і правил поведінки.

Варто відзначити, що через невиробленість єдиної педагогічної термінології змішуються поняття принципів, методів, форм та засобів виховання. Про недостатній рівень розробки проблеми свідчить відсутність окремого посібника або підручника, виданого у краї, в якому би на теоретичному рівні було узагальнено основні підходи буковинських педагогів до виховання. У видрукованих статтях розглядалися більше прикладні сторони вирішення проблем морального виховання, ніж теоретичні.

На визначення морального ідеалу, цілей і завдань морального виховання учнів українських шкіл Буковини значною мірою вплинули три головних фактори: інтереси Австрійської імперії, релігійні постулати та українські національні цінності. Слід також підкреслити, що в цілому буковинські педагоги правильно визначали сутність поняття «моральне виховання», хоч кожний з них виділяв окремі його аспекти. Незважаючи на недостатність психологічних досліджень, вони все ж таки підходять до науково-обґрунтованого розуміння психолого-педагогічних засад морального виховання. Заслуговує особливої уваги розробка ними проблеми морально-релігійних почуттів.

Принципи морального виховання, хоч і не називалися у публікаціях освітян, але фактично утверджувалися у вигляді практичних рекомендацій.

У педагогічній літературі розкривається багато різноманітних методів, які ще не згруповані за своїми психолого-педагогічними функціями, спостерігається змішування методів, форм, прийомів виховання. Проте, незважаючи на вказані прогалини у розвитку теорії морального виховання,

ми можемо констатувати значний внесок буковинських педагогів у розробку проблем морального виховання у національній школі.

1.3. Вчитель як керівник процесу морального виховання учнів українських шкіл Буковини

Результат виховного впливу на учнів у першу чергу залежить від особи вихователя, його інтелектуального та морального розвитку, рівня теоретичної, методичної та практичної підготовки.

На Буковині важливе значення надавалося професіоналізму педагога у моральному вихованні школярів.

Вимоги до педагога як вихователя учнів ускладнювалися тим, що в його особі вбачали не лише провідну фігуру навчально-виховного процесу в школі, але й лідера в розвитку культурного і національного життя краю. Саме тому в шкільних законах, підручниках, посібниках для підготовки педагогів, в публікаціях періодичних видань діяльність учителя розглядали не лише в шкільній, але й у громадській сферах.

Згідно з виданими законами: «Політична шкільна конституція», «Шкільний закон від 14 травня 1869 року», «Розпорядок Міністерства віровизнань та освіти від 20 серпня 1870 року», «Шкільний і науковий порядок» 1905 року претендент на вчительську посаду повинен мати відмінне здоров'я, вільно володіти матеріалом навчальної програми того типу навчального закладу, де він працює, володіти педагогічною майстерністю у досягненні виховних завдань, постійно підвищувати рівень методичної грамотності, досконало знати державну та рідну мову. Вчитель зобов'язаний виконувати всі постанови та накази шкільного уряду, не використовувати професійне становище у політичних, народних і релігійних справах [78]. Ці постанови накладали «табу» на будь-яку спробу залучення вчителів та учнів до національних і політичних суперечок, які були типовими на даному етапі розвитку буковинського суспільства.

Головні вимоги до особи вчителя детально розкривалися у підручниках з педагогіки, статтях з проблем навчання і виховання, офіційних документах. Розглянемо основні з них.

Вимоги до моральних якостей учителя включали в себе три головні характеристики освітянина: правдивість, свободу та любов. Свободу в буковинській педагогічній думці розуміли як незалежність учителя від низьких пристрастей, хотінь та упереджень. Він мав стояти «понад партіями», суворо дотримуватися своїх обов'язків поза школою. В поняття «правди» вкладали самопізнання педагога та розуміння ним потреб інших людей [393, с.169-170]. Любов розглядали як гуманістичну рису вихователя.

Узагальнюючи думки німецьких педагогів, О.Вільман у «Дидактиці» основними якостями вчителя як «ідеалу освіти» визначає інтелектуальні, ораторські, професійно-педагогічні та моральні [40, с.55]. При цьому головними вважає моральні якості. Він зазначає, що хоча вони і менше проявляються в площині освіченості особистості, проте за ними у виховному впливі вирішальне значення: «...їх можна порівняти з фундаментом будинку, який ніхто не бачить, але він підтримує увесь будинок і про який ми з вдячністю згадуємо у часи бурь та потрясінь він охороняє колони, стовпи, балку і дах від падіння» [40, с.55]. «Чистий і благородний характер» учителя О.Вільман вважає основою мудрих та обдуманих професійних рішень та дій [40, с.55].

Німецький педагог Ф.Ферстер основними якостями характеру педагога визначає терпіння та самоопанування. На думку вченого, організатор і керівник процесу морального виховання учнів має бути «вільним від людських пристрастей, хотінь та упереджень» [393, с.79]. Загальнолюдські якості педагога, на думку вченого, в освітньому процесі він аналізує як ключовий фактор формування моральності учнів. Використовуючи творчий спадок Я.А.Коменського, вчений наполягає, що «вчитель має бути духовним організатором, який позбавляє людину від згубного роздроблення характеру,

ставить в центр важливе і відводить в сторону побічне» [393, с.79]. Подібні міркування мали місце і у працях галицьких педагогів та в буковинській педагогічній думці. У них, з огляду на важливість у розвитку суспільства, місію вчителя порівнювали з місією батька, лікаря, бо він сприяє духовному та фізичному розвитку дітей, старанно працює над тим, «щоб діти піднялися, вийшли на світ, як лікар людського організму ознайомлює учнів з головними засадами здорового способу життя» [393, с.65].

Досить детально розроблені основні вимоги до моральності вчителя М.Барановським у «Педагогіці для вчительських семінарій і вчителів шкіл народних». Педагог звертає увагу вчительства на вироблення у себе любові до ближнього, правдивості, лагідності, смиренності, працьовитості, сумлінності, розуму, точності та, ретельності у виконанні обов'язків. Важливим є виділення ним таких вчительських рис як любов до професії, до дітей, лагідність, терпимість, повага до закону» [7, с.91].

У досліджуваній період при теоретичному обґрунтуванні педагогічної діяльності вчителя-вихователя прослідковується виділення у її суті двох взаємозв'язаних компонентів «педагогічних знань та педагогічної майстерності.

У навчальному процесі від «ідеального вчителя» вимагали «чесних, глибоких і певних понять, високого розумового розвитку, широких і різнорідних знань, які повинні бути в гармонії з загальними приписами»[100, арк.22]. Педагог мислився як ерудована, методично грамотна особистість, яка постійно вдосконалює свої знання. Він мав виступати «як лікар для хворого, як кравець для того, кому робити українце» [100, арк.24].

Зміст усіх навчальних дисциплін, що викладалися у вчительських семінаріях (релігія, наука виховання і викладання, мова, математика, історія, природничі науки, географія, історія та вітчизняне законодавство, наука сільського господарства, письмо, малювання, креслення, музика, гра на скрипці, фізкультура); мав на меті дати ґрунтовну підготовку не тільки з тієї

чи іншої галузі знань, але й забезпечити вчителів основами методики виховання. Так, під час вивчення релігії семінаристи детально ознайомилися із змістом Біблії та методикою її використання для морального виховання учнів. У вивченні мов зверталася увага на виховне значення дитячої літератури, знання народних і церковних пісень. На уроках математики підкреслювався її зв'язок з практичним життям, зверталася увага на використання математичних операцій у громадських та комерційних розрахунках. При вивченні натуральної історії акцент робили на вихованні любові до природи, до рідного краю.

Безперечно, особливе місце у навчальному процесі посідав предмет науки виховання і викладання. Його мета полягала у тому, щоб познайомити майбутніх вчителів із сутністю людської особистості, особливостями розвитку її тіла та душі, мислення, із знанням тілесних і душевних здібностей дитини, засобів її розвитку й освіти. Для цього детально вивчали курси педагогіки, антропології, логіки, психології [285, с.120]. Їх методичне забезпечення складали підручники С.Канюка, І.Бартошевського, М.Барановського. Як додаткові використовували книги Ф.Ферстера «Школа и характер», С.Миропольського «Учебник дидактики. Методика предметов обучения в начальной школе. Ч. II. « Практическая», І.Бартошевського «Християнсько-католицька педагогія», «О воспитании детей в духе христианского богочестия» та цілий ряд інших .

Аналіз їх змісту дозволив визначити основні засади підготовки педагогів до реалізації завдань морального виховання. У першу чергу це були знання про індивідуальні особливості вихованців, психологічні основи розвитку людини, концепції її походження та фактори впливу на формування морально-етичної поведінки учнів. За підручниками І.Бартошевського та М.Барановського семінаристи детально засвоювали принципи, методи, засоби виховання та методику їх використання. Вони давали буковинським освітянам основні поняття про процес виховання, механізми впливу на

учнів та дозволяли кожному вихованцеві учительської семінарії сформувати себе як педагога-вихователя. У підручнику С.Канюка основна увага зверталася на виховуючий характер навчання та на вимоги до педагога як організатора навчально-виховного процесу і як члена суспільно-культурного життя в краї. На відміну від попередніх, підручник О.Вільмана «Дидактика» поєднував у собі філософський, соціологічний та педагогічний підхід до проблем навчання і виховання учнів. У ньому автор посилається на праці відомих європейських педагогів Д.Локка, Ж-Ж. Руссо, Й.Гербарта, теологів В.Ратхе і Х.Гельвігана, що сприяло не лише професійному зростанню майбутніх педагогів, але й їх інтелектуальному та моральному розвитку. Викладачі семінарії у своїй роботі використовували ще й додаткові джерела. Маємо на увазі, посібник Ф.Ферстера, який висвітлював основні засади покращення дисципліни учнів на уроці та в позаурочний час. У ньому педагог детально розглянув вплив суспільства на процес виховання учнів, показав основні методи та прийоми досягнення дисципліни в школі, проаналізував досвід європейських педагогів з цього питання, розкрив умови, які забезпечували правильний вибір методики виховання та підходу до кожного школяра.

Варто підкреслити, що вказані нами навчальні книги використовувалися в досліджуваній період в закладах загальної середньої освіти Буковині, Галичини та Великої України. Зокрема, посібник «Школа и характер» Ф.Ферстера, підручник з педагогіки С.Миропольського, книга «О воспитании детей в духе христианского богочестия», використовували для підвищення професійного рівня освітянами шкіл Хотинського повіту та Наддніпрянщини які входили до складу Російської імперії. Цей факт підкреслює паралелізм становлення професійної освіти та єдність теоретичних підходів до процесу виховання учнів в українських школах України в другій половині XIX – на початку XX століття, можна розглядати буковинську педагогічну думку як невід’ємну складову

української педагогічної думки досліджуваного періоду.

На Буковині процес становлення українського шкільництва, теорії та практики виховання залежав також від нестабільного політичного становища краю, тому необхідність постійно займатися самоосвітою, підвищувати свої професійні знання була досить очевидною.

Головним критерієм професійної придатності вчителя визначали рівень знань учнів. Виходячи з цього, Ю.Федькович як крайовий інспектор шкіл Вижницького повіту на повітовій конференції 20 серпня 1895 р. самоосвіту вчителя розглянув як «необхідне та постаюче з умов самого життя школи явище» [128].

У публікаціях періодичних видань саме цей аспект педагогічної діяльності займав пріоритетне місце. На нього вказували Ю.Федькович, М.Радецький, С.Канюк, І.Карбулицький, О.Маковей, Ю.Федькович та ін. Зокрема, І.Радецький обґрунтовував необхідність самоосвіти вчителя як природну основу його праці. «Виховання опирається на закон наслідування, вчитель має бути зразком для учнів. А для цього вчитель повинен слідувати вказівкам природи і сам вчитися» [333, с.124-125]. С.Канюк розглядає самоосвіту вчителя як явище само собою необхідне не лише для педагога, але й для кожної людини. Вчений наголошував, що «кожна поступова людина повинна далі просвічатися, а тим більше вчитель» [199, с.109].

У державних документах акцентується увага на те, що з метою самоосвіти вчителі мають старанно готуватися до кожного предмету, читати книги, в яких було б методично обґрунтовано зміст та процес виховання, знати народну філософію, музику, малювання, городництво, бджільництво, національну екологію, спілкуватися з педагогами, знати шкільні закони і розпорядження, відвідувати конференції [129, арк.5-12].

Стрижневою у досліджуваній період стала проблема формування національної свідомості вчителя. Вона займала провідне місце у роботі гуртків, товариств, була головним питанням на крайових учительських

конференціях, виступала основною темою, яка широко обговорювалася на сторінках часописів краю. Сутність усіх підходів до її розробки найкраще виражає думка О.Іванчука: «Учительство наше відвінчальне перед національною історією, перед тронем нації за ту свідомість і за свій народ» [185, с.165].

У підготовці вчителя до виконання виховної функції важливе значення надавалося принципу народності. Тому навіть освічений педагог мав досконало знати обставини сільського побуту, психологію народу. «Тоді він знайде дорогу до її серця, тоді він знайде ту ниточку, що лучить його з нею, а тим самим виробить собі між людьми повагу і довір'я, яке можна обернути не тільки до школи, але й до народної роботи» [122, арк.7].

Особливого значення дотримання цього принципу мало у шкільній практиці. Його визначали як головний засіб вироблення в учнів поваги до свого наставника: «Молодіж сердечніше відноситься до свого учителя, коли бачить, що він усюди говорить їх мовою. Пристає з їх родичами і опікунами, вміє з ними поговорити» [307, с.86].

Велику роль у підвищенні національної свідомості вихователя надавали читанню патріотичних книг. В.Сімовичем, Д.Пігуляком навіть були розроблені спеціальні каталоги книг, які повинен прочитати кожен свідомий українець краю і вчитель зокрема [343, 298]. До них входили твори Т.Шевченка, М.Гоголя, М.Шашкевича та цілого ряду інших українських письменників. Проте як свідчать історичні дані, не всі вчителі використовували в повній мірі бібліотеку. Наприклад, у Кіцманському, Вашківському і Вижницькому повітах за 1904 «1905 р. із 178 учителів користувалися бібліотекою лише 17 осіб (28%). За рік вони прочитали тільки 97 творів, тобто практично на кожного педагога припадало лише два твори. У Вашківському повіті цей показник був вищим: із 77 учителів користувалися бібліотекою 27 (35%). Вони прочитали 38 творів. У Вижницькому із 75 педагогів бібліотекою скористувалися 27 (30%). Вони прочитали лише по

одній книзі [82].

На практиці, крім індивідуальних форм підвищення професійного рівня вчителя, досить широко використовували: конференції, збори, роботу в товариствах. Конференції скликалися «...аби вчителі могли поговорити про засади навчання, карності, урядження школи, а також про стан учіння, про моральну поведінку та успіхи дітей в діях своїх досягнути згоду і співпрацю, яка необхідна для кожної школи» [82, с.13]. Відповідно до розпорядження Шкільної Крайової Ради від 30.03.1907 р. у кожному шкільному році проводилося 10 звичайних конференцій, на яких розглядалися поточні питання діяльності школи, обговорювалися способи виконання шкільних розпорядків, заслуховувалися звіти про стан успішності, поведінки та здоров'я учнів класу, дотримання ними дисциплінарних приписів, участь у богослужінні і практичних релігійних вправах, зачитувалися реферати на актуальні педагогічні теми [82, с.156].

Зокрема, на конференціях, проведених з 23 червня до 1 липня 1911 р. у Чернівецькому, Заставнівському, Кіцманському, Вашківському, Сторожинецькому, Серетському та Радовецькому повітах, обговорювалися такі реферати «Як може учитель пізнати індивідуальність дітей і яка з того користь для виховання і науки», «Народна школа в службі усунення моральних хиб нашого часу», «Про науку рисунків у народній школі» [125, арк.5]. На конференції, що відбулася 10 червня 1910 року в місті Чернівці піднімалися проблеми: «Освіта і історія національна», «Шкільна дисципліна» [102, арк.17]. На конференції вчителів м.Кіцмань заслуховували реферати «Людові університети», «Шкільна дисципліна» та «Роль національного компоненту у змісті освіти» [107, арк.2-5]. Їх зміст засвідчив, що головними проблемами морального виховання були шкільна дисципліна, виховуюче навчання, освіта та виховання дорослих.

Провідною в обґрунтуванні необхідності володіння вчителем педагогічною майстерністю стала ідея про те, що він має бути артистом,

творцем, який «помагає Всесильному Творцю розвивати ті сили діточі природи заложені Божеством» [109, арк.124-125]. У характеристиці нового австрійського плану для гімназій володіння вчителем педагогічною майстерністю визначалося головною умовою результативності навчально-виховного процесу. Автор аналізу був глибоко переконаний, що ефективність впровадження документу в навчальний процес залежить, в першу чергу, від майстерності вчителя.

Переконливі свідчення на користь педагогічної майстерності наводить С.Канюк. Посилаючись на Кельнера, педагог зазначав: «Дайте нудному лінивому тупому учителеві найкращий підручник, дайте йому найліпшу читанку, а потім дайте свіжій працьовитій і енергійній людині і найгіршу книжку до рук, а побачите, що перший лишиться тим чим був, що він не доведе до нічого путного, за те другий хоч і з недостаючими приборами встигне зробити багато дечого доброго, бо зуміє використати все задля ублагороднення духа дитини» [201, с.140].

Оволодіння педагогом професійною майстерністю залежало від його особистих якостей та виробленої педагогічної техніки. Учителя мали вирізняти серед інших членів громади та в школі, зокрема, «ясний і милий вираз обличчя, чіткі і точні рухи, добра пам'ять, жива уява, ясний розум, розвинута чуттєва сфера та талант» [192, с.75]. При викладі матеріалу він мав «говорити рішучо і сильно з життям, але не скоро, поважно і спокійно, щоб вже з його слів було видно замилювання до науки і любов до дітей та до предметів» [141, арк.12]. С.Канюк, виходячи з того, що навчання в школі має виховувати, радить учителю вибирати тон навчання відповідно до предмету та власних здібностей. Перший він називає об'єктивним, а другий суб'єктивним. Безперечно, головну роль у реалізації виховного потенціалу шкільних предметів педагог відводить суб'єктивно обраній вчителем методиці, яка є неповторна і унікальна, залежить від індивідуальності кожного педагога оскільки «вона в його серці, в його крові» [196, с.80].

Особливе значення у виховному процесі надавалося першій зустрічі педагога з учнями. Саме за нею визначали провідну роль у формуванні подальших відносин учителя та учнів і результативність його впливу на них [393, с.267]. Серед розмаїття прийомів, які мав би використати педагог при знайомстві з учнями Ф.Ферстер виділяє саморегуляційний та комунікативний [393, с.273].

Автор педагогічних праць І.Бартошевський з цього приводу зазначав, що «знання засад педагогії ще не вистачає, щоб когось зробити добрим, виховати. Для того ще треба особистого такту і зручності, які набувають через вправи і досвід» [11, с.2]. Таким чином, ми підійшли до важливого структурного компоненту педагогічної майстерності педагогічного такту, який буковинські освітяни розуміли, як сформоване вміння педагога знайти правильний підхід до вихованця в тій чи іншій ситуації. В.Лукіянович наголошував, що основні проблеми у вихованні виникають з вини вчителя через його невміння володіти собою [246, с.101]. Обґрунтовуючи значення темпераменту вихователя для виховання учнів Ф.Ферстер, посилається на відомий китайський вислів: «Переможи спочатку себе, щоб перемогти інших. Як можеш ти покорити їх своєю волею інакше ніж власною силою. Сварливий і нестриманий педагог, – на думку автора книги – не виконує свого призначення, він не є втіленням авторитету спокійної рівноваги, «істинного порядку, але саме символом тієї розпущеності і того безпорядку, з яким збирається боротися» [393, с.278]. Буковинець О.Попович радить тон спілкування обирати такий «щоб учитель був паном над своїми учнями, але паном настільки, наскільки треба, щоб вони його слухали, любили, шанували» [112, арк.66]. Важливою умовою цього вважали відповідну освіту, належну поведінку педагога під час уроків та перерв, любов до професії та до дітей, повагу до батьків учнів, щирість та здібність педагога зацікавити молодь навчальним матеріалом [113, арк.81].

Однією з головних вимог була вимога гуманізму у ставленні вчителів

до учнів. У теорії та практиці виховання на Буковині спостерігається переорієнтація відносин між учасниками взаємодії від керівної ролі вихователя у вихованні до взаємодії вихователя та вихованця у вирішенні виховних задач. Тому в обґрунтуванні педагогічної майстерності, її складових проходить зміна орієнтацій від пріоритету впливу авторитету вчителя до його методичних знань, зокрема, до вміння враховувати у своїй діяльності психологічні особливості, темперамент, характер, природні здібності учня. Провідний педагог того часу І.Радецький з цього приводу зазначає, що вихователь, наділений педагогічними здібностями, який оволодів виховним тактом і має досвід, все одно буде виховувати інстинктивно, «напомацки». Тому йому необхідні знання і ясне розуміння загальних основних правил виховання і того «висшого принципу», який лежить в основі педагогіки «принципу природовідповідності, що включає не тільки використання вчителем певних методів та засобів виховного впливу відповідно до психологічних властивостей дитини, але має стати основою всього виховного процесу [323, с.106-108]. Таким чином, шлях до досягнення гармонії між учителем та учнем вбачали у врахуванні під час виховного впливу індивідуальних властивостей дитини, її вдачі та здібностей.

Аналіз основних підходів крайових вчителів до учнів головним принципом цієї взаємодії дозволив визначити принцип гуманності у їх стосунках. Обґрунтовуючи його, освітяни виходили з того, що «...дитина шкільна повинна на кожному кроці відчувати над собою теплу руку вчителя, пізнати в нім свого доброго опікуна, котрий не тільки має учити її, але при потребі уйнятися за нею як за своєю рідною і не дасть її нічим скривдити, повинна відчути й пізнати її прихильність і любов» [133, арк.9]. Найбільш прогресивні вчителі краю І.Герасимович, В.Лукиjanович, К.Малицька, Д.Макогон, О.Дорогобецький вважали, що справжній вихователь має забути слова Бернарда Шоу «Виховання є організованим захистом дорослих проти дітей». Тому вони категорично виступали проти думки, що будь-яке

вибачення вчителя перед учнем підриває авторитет останнього. «Людина, яка може чинити невірні і не вибачається при цьому приносить шкоду не лише своїй душі, але й перестає саме в моральному змісті бути авторитетом», - зазначив у виступі на вчительській конференції О.Дорогобецький [130, арк.34 зв.].

Найвищим критерієм гуманних відносин вчителя та учня вважалося сформоване у педагога вміння подати свої вимоги «як наслідок відомих самим юнацтвом стремлінь та почуттів» [114, арк.7].

Зазначені нами вище якості педагога знайшли своє втілення у просвітницькому характері діяльності вчителя. У силу політичних, соціальних та економічних факторів завдання вчителя у громаді на даному історичному етапі краю визначалося двома напрямками: просвіта та формування національної свідомості народних мас. Основним критерієм оцінки його діяльності у громадському житті Буковини вважали повагу та визнання населенням краю вчительського авторитету. Його зумовлювали чесне життя педагога, поважне та мудре поводження з людьми, належний професійний рівень [123, арк.8]. Єдність педагогічної і громадської спрямованості роботи педагога в громадській сфері реалізовувалася через лозунг «Життя в школі, а школа для життя».

На початок ХХ століття, як засвідчує аналіз, не було культурного розвитку селянських родин. Селянин увесь час був на роботі, діти з 6-7 років практично перебували у ярмі праці, сварок та частих бійок, що виникали на ґрунті важкого соціального становища і призводили до зниження рівня моральності, погіршення кримінального стану в краї як дітей, так і всього суспільства [53]. Близько 54% населення Буковини було неписьменними [155]. Тому педагог мав знати, що він навчає і виховує не лише малих учнів, але й також їхніх батьків, тому він має стати прикладом у вихованні [78] Зрештою до цього спонукав основний шкільний крайовий закон від 21 грудня 1867 р. в якому наголошувалося на необхідності ведення педагогом

просвітньої роботи з батьками учнів та всіма членами кожної конкретно взятої громади. «Вчителі мають всіма силами старатися з'єднати довір'я населення», - підкреслювалося в документі [78, с.40]. Вчитель мав «жити не тільки між людьми, але й з людьми»[393, с.3]. Тому громадським обличчям педагога, його головними якостями визначали «характерність, правоту, справедливість, совісність, охоту до праці, смиренність невибагливість, терпимість, повага до культури свого народу та до рідної землі [123, арк.7-10].

Буковинські освітяни в другій половині XIX « на початку XX століття прагнуть виробити певну програму роботи педагога в громаді. В.Романовський, виходячи з того, що вчительство має бути «тим сонцем у громаді, котре має оказувати дорогу цілій громаді» [331, с.150], наголошує, що все діловодство в громаді мусять проводити вчителі. Вони повинні виконувати громадські доручення, створювати бібліотеки, організовувати читання для молоді [331, с.150]. І.Герасимович підкреслював, що «вчитель мусить і поза школою вщиплювати у своїх вихованців великі засоби ідеалізму, самопожертви, самовідречення від загальної народної і громадянської справи. Його поведінка під кожним виглядом повинна бути того рода, щоб виховати якраз в нім найкращий взір і примір ідейного і хосного чоловіка. Вчитель має мати підтримку серед народу, має мати людей, на яких він може розраховувати у роботі з ними має проводити окремо виховну роботу, має бути прикладом» [78, с.12].

Важливого значення надавалося виробленню свідомого ставлення вчителів до просвітницької роботи. Членами «Вільної організації буковинського вчительства» на початок XX століття були розроблені поради на допомогу інспектору в організації заходів з формування національної свідомості населення та забезпечення його просвіти. Зокрема, підкреслювалося, що «інспектор має організувати вчителів до національної роботи, однак при цьому має сам добре усвідомити її завдання та методи

роботи, скласти план, врахувати реальні можливості кожного вчителя, але «тільки в певних границях до національної роботи можна зіграти, а не силувати, бо силою нічого не здобудеш» [363, с.1]. Інспектор мав враховувати організаційні здібності педагога, оскільки вважали, що не кожен вчитель здатний до просвітньої та культурної роботи, але «коли чує над собою батіг патріотизму хапається за всяку роботу без розбору і плану, часто занедбує за неї свої учительські обов'язки» [363, с.1]. Педагог у позашкільній роботі мав сприяти розвитку національної свідомості народу. Варто підкреслити, що національна робота вчителя з населенням досить часто спрямовувалася у світлі солідарності з українцями всього світу. В статті «Буковина для буковинців» зазначалося, що вчительство є рушійною силою єднання українців навколо національної ідеї. Важливо визнати об'єднуючою силою ідею національної солідарності і не думати про національну автономію навіть в умовах Австрійської держави [24, с.12]. Разом з тим заклик українців як нації до самоствердження не набирав хворобливої форми націоналізму, а розумівся як засіб прищеплення любові до інших націй і народностей краю, адже «той , хто полюбив гаряче свій народ, свій край, той потрапить бути виrozumілим і толерантним до всіх своїх ближніх» [24, с.12].

У справі виховання національної свідомості для педагога головним завданням було роз'яснити різницю в поняттях національності та віросповідання, особливо в тих громадах, де така проблема стояла досить гостро. Д.Макогон, радив учителеві, який працює з таким контингентом, пояснити людям різницю між народністю та віровизнанням наголосити, що кожна віра людини, це в першу чергу, її власна справа. Основними засобами цієї роботи було читання лекцій з історії, літератури та обговорення прочитаного [250, с.74]. Без сумніву, організувати її могла лише національно свідомо та морально досконала особистість. Однак, як свідчать публікації періодичних видань, не всі буковинські педагоги були готові до такої

діяльності. Досить помітно на загальному фоні вчительства виділялися «три групи вчительських сил». Перша – та, що ї далі ступає старим шляхом (мається на увазі робота за вказівками та штампами Австрійської монархії, вчителі з низькою національною свідомістю). Друга – педагоги з низьким рівнем національної свідомості, ті, що стоять на хитких позиціях, народна робота для них є лише засобом покращення свого матеріального становища. Третя – «щирі патріоти. Щодо чисельності цих груп, то, як не прикро, саме третя була найменшою [250, с.75]. Отже, вчителів, здатних повести за собою інших в боротьбі за свої права, було не так уже й багато.

Особливої уваги крайові педагоги надавали роботі з батьками учнів У параграфі 2.1. ми зупинимося на цьому аспекті більш детально. Тут лише означимо, що в роботі з батьками вчитель мав стати для них «взірцем характеру... і ... оказатися безінтересним його правителем» [431]. Його поведінка мала бути зразком моральності, волі, національної свідомості, поміркованості. Вона розглядалася дійовим засобом вироблення поваги до вчителя у населення. Через це «той невдячний мужик буде нас шанувати і любити, а пошанованне своє до нас вщепить і в свою дитину» [431].

Головною заповіддю педагога у реалізації завдань, що стояли перед ним як вихователем учнів та дорослого населення була порада стати консультантом у всіх важливих питаннях виховання дитини та ведення домашнього господарства. Вихователя застерігали від професійного зазнайства та зверхності над іншими [131, арк.7].

Вказані вимоги до педагога узагальнювалися головною « вироблення у нього сумлінного ставлення до громадських та службових обов'язків, відповідальності та дисциплінованості у виконанні службових обов'язків. Відповідальність розглядали як внутрішню рису кожної особистості та як загальну відповідальність перед суспільством. З метою відповідності цим вимогам у шкільній сфері, як ми вже відзначали, було встановлено контроль

за поведінкою вчителя з боку шкільної влади, а у громадській вона посилювалася ще й контролем громадських органів управління, церквою.

Дисциплінованості педагогів у виконанні всіх розпоряджень шкільних властей домагалися, перш за все, через складання присяги кандидатом на вчительську посаду та контролем за поведінкою вчителя священником, а згодом шкільним інспектором. Виголошуючи присягу педагоги клялися на вірність цісареві, зобов'язувалися дотримуватися основних законів, виконувати правила та бути вірним уряду. Так, від директора вимагалось бути для учителів та учнів зразком у всьому, надавати їм допомогу, сприяти науково-методичному росту педагогів. Учитель мав виконувати всі розпорядження управителя закладу, бути комунікабельним, методично грамотним у поводженні з колегами та учнями. Учительський колектив мав «збуджувати та поширювати змісли до релігійності, моральності і законного ладу при оцінці успіхів учнів чинити сумлінно, строго та безсторонньо і ні в якому разі не відхилятися від цих обов'язків» [78, с.15].

У випадку грубого порушення вчителем шкільного законодавства на нього відкривалася судова справа відповідно до дисциплінарного закону для буковинських вчителів, розробленого Бено Штравхером у 1904 році [101]. Основними покараннями для педагогів за порушення шкільних законів були «писемна нагана» «відмінення права авансу або претензії», «перенесення на іншу школу», «відтягнення функцій директора або управителя школи», «звільнення від служби за причини з яких учитель мав до неї притягуватися». Будь-яке визначене законом дисциплінарне покарання педагогу виносили лише після проведеного слідства, а його виконання було можливим лише з рішення дисциплінарного суду як повітового, так і крайового.

Дисциплінарний суд брав до уваги лише безпосередні докази, а приймав рішення «після свого вільного переконання опертого на розслідуванні всіх доказів за і проти.» Якщо вчитель не погоджувався з

покаранням, то він міг протягом 14 днів подати відклик і справа переглядалася. Якщо впродовж трьох років провина, за яку було подано позов на педагога, не повторювалася або після скоєння злочину пройшло півроку, то покарання знімалося. Коли ж поведінка вчителя загрожувала життю та здоров'ю дітей, дисциплінарний суд накладав на вчителя «суспензію». Вона не впливала на заробітну плату, але не давала змоги просуватися по службовій драбині. Справи, в яких вимагали звільнення педагога з роботи, передавалися на розгляд з Крайової Шкільної Ради до Міністерства віровизнань та освіти [100].

Прагнучи максимально забезпечити моральність особи, яка працює з учнями, шкільна управлінська ланка постійно контролювала роботу вчителя, слідкувала за виконанням ним службових приписів, реагувала на критику та зауваження населення з приводу діяльності педагога, навіть контролювала вибір ним пари для одруження. Так, згідно параграфу 37 крайового закону від 30 січня 1873 р. члени жіночого та чоловічого персоналу школи не мали права без дозволу Шкільної Крайової Ради виходити заміж або одружуватися. А відповідно до шкільного розпорядку з 5 листопада 1888 р. дозвіл на одруження включав довідку про матеріальний та моральний стан тих, хто брав шлюб [78 с.395]. У параграфі 2 закону крайового шкільного закону від 11 травня 1879 р. одруження без дозволу шкільної влади вважалося самовільною відмовою від служби. Особа, що так вчинила, позбавлялася права на відпустку, а у окремих випадках навіть вчительського звання [78, с.396]. Педагогу також заборонялося використовувати дітей у домашньому господарстві та інших корисних цілях. Проте не всі педагоги сумлінно ставилися до своїх обов'язків та до виконання шкільного законодавства. Так, на 1899 р. Крайовою Шкільною Радою було розглянуто лише близько 40 заяв батьків, з приводу грубого відношення педагогів шкіл краю до дітей, та використання вчителем учнів у власному домашньому господарстві [133, арк.1-65].

Шкільне управління опосередковано через основні закони та розпорядження, та безпосередньо, через нагляд за поведінкою вчителя, практично повністю регламентувало поведінку останнього. Значення цих заходів для шкільної та громадської справи на Буковині, з погляду сьогодення, можна оцінювати по « різному. Адже , як свідчать архівні матеріали, не всі вони були ефективні. Разом з тим аналіз окремих з них з погляду тих обставин, в яких перебував край і шкільництво, зокрема, не витримує критики.

Проте на шляху вчителя до підвищення свого професійного рівня та моральності стояло чимало перешкод. Однією з них І.Карбулицький називає прийнятий у 1911 р. закон про військову повинність для вчителів. Аналізуючи цей закон з точки зору впливу на професійне становлення педагога, підготовки його до реалізації завдань морального виховання, крайовий діяч визначає користь закону лише в тому, що військова служба сприяє фізичному розвитку вчителя. Військова повинність призводить до зниження інтелектуального потенціалу та моральності вчителя, відриває від педагогічної практики, а військова дисципліна негативно впливає на його професійну етику, виробляє у нього «брутальну строгість, сліпий послух, топтання волі в індивіді, безоглядне підчинення авторитетові після засади на підвладного «все це творить спеціальну військову атмосферу, яка суперечить виховним засадам» [206, с.3]. Окрім того учитель, який піде до дітей після служби з прищепленими йому якостями військового характеру, зумовить налагодження у школі антипедагогічної системи «керівник «підлеглий», породить авторитаризм. Отже, дія закону про військову повинність учителів знижувала ефективність педагогічної діяльності, ускладнювала навчально-виховний процес, гальмувала розвиток виховної справи .

Таким чином, вимоги, які пред'являло буковинське суспільство, освітянські органи та педагогічна наука до вчителя, при умові їх виконання забезпечували йому вагомий роль у моральному вихованні учнів. Вимоги до

моральних якостей, ставлення вчителів до учнів складала основу для гуманістичної спрямованості морального виховання і особистого прикладу вчителя у процесі його здійснення. Підвищені вимоги до професійних знань та педагогічної майстерності, серед яких особливе значення надавалося педагогічному такту, зумовлювали підготовку кваліфікованих педагогів і методично правильне для свого часу застосування відповідних знань у моральному вихованні. Вимоги до соціальної ролі вчителя як провідника культурних та педагогічних знань серед населення, послідовного носія національної культури, борця за утвердження національної свідомості народу зумовлювали його авторитет та повагу серед людей. Саме на цій основі значно посилювалася його роль як вихователя моральності і духовності учнів.

Реалізації сформульованих нами вимог сприяли різноманітні форми теоретичної та практичної підготовки вчителя до морального виховання школярів, роботи з батьками, підвищення його психологічних знань. Проте суворе регламентація діяльності поведінки, навіть особистого життя вчителя, втискування його у «прокрустове ложе» правил, нагляд та контроль не сприяли тій внутрішній та зовнішній свободі його особистості, що має неабияке значення для вільного та творчого здійснення морального виховання учнів.

Висновки до розділу

Розвиток українського шкільництва на Буковині був наслідком та умовою національно-визвольного та культурно-просвітницького руху. Прагнення до виховання молоді в дусі високої моральності та громадянськості стало однією з важливих цілей цього руху. Зростання кількості шкіл з українською мовою навчання як невід'ємна складова процесу національно-культурного відродження краю сприяло розвитку національного виховання в стінах навчально-виховних установ краю. Стрижнем його у практиці роботи шкіл стала ідея моральності, у суті якої

поєднувалося релігійне та світське начало.

Аналіз літературних джерел (історико-освітніх, культурно-просвітницьких, педагогічних), в яких відображено питання морального виховання у школах Буковини свідчить про те, що педагогічними діячами краю та представниками релігії фактично були розроблені теоретико-методичні засади цього процесу, його категоріальний апарат відповідно до українського виховного ідеалу. На розвиток теорії морального виховання в українських школах значний вплив мали праці Й.Герберта, О.Вільмана, Ф.Ферстера, М.Барановського, І.Бартошевського та цілого ряду інших європейських педагогів. Значну роль у розробці теорії морального виховання на Буковині відіграли праці буковинських вчених, педагогів, громадських діячів: С.Смаль-Стоцького, О.Поповича, В.Сімовича, М.Гараса, Є.Дмитрієва, І.Карбулицького, К.Малицької та ін.

Визначені та обґрунтовані педагогами зміст, мета, завдання, принципи, форми і методи морального виховання багато в чому співпадають з фундаментальними положеннями сучасної педагогічної науки. Але відсутність чіткого поділу між теорією та практикою у розробці педагогами основних засад морального виховання, нечітка визначеність категоріального апарату є наслідком, в першу чергу, того, що освітяни виходили з практичних потреб розвитку української школи і самі брали безпосередню участь у її створенні. Свою діяльність вони спрямовували на формування у молоді релігійності, яку розглядали як основу моральності, громадянської та національної свідомості, діяльного патріотизму, шанобливого ставлення до старших членів родини та громади, етичних поглядів та дій.

Помітний вплив на буковинську виховну систему педагогічних ідей Галичини та Європи дозволяють розглядати теоретико-методичні засади морального виховання на Буковині як невіддільну частину загальноєвропейської педагогічної думки цього періоду, як важливий внесок у теорію морального виховання взагалі.

Теоретики педагогіки, видатні освітні діячі української школи, органи управління освітою у досліджуваний період, виходячи з вирішальної ролі школи у моральному вихованні учнів, ставили досить високі вимоги до вчителя як вихователя. У межах школи ці вимоги, які мали всебічний характер, поділялися на три групи: до моральності вчителя, до його педагогічних знань та майстерності, до дисциплінованості та законослухняності. Вчитель повинен був виступити як авторитетний громадський діяч, що мав впливати на просвіту, моральність та національну свідомість народу. Рівень вимог до вчителя, який висувався, багато в чому співпадає з вимогами до сучасного вчителя національної школи України.

РОЗДІЛ 2.

ЗМІСТ ФОРМИ І МЕТОДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ БУКОВИНИ В КЛАСНІЙ ТА ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Втілення основних завдань морального виховання у навчальному процесі українських шкіл Буковини

В основі діяльності навчальних закладів краю загальноавстрійське шкільне законодавство поклало ціль на необхідність підготовки морально свідомих і активних членів держави. У науково-практичних напрацюваннях крайових педагогів, їх статтях, звітах, виступах головним завданням школи було не лише підготовка вірних та законслухняних громадян Австрії, але й ставиться проблема виховання української свідомої особистості, вона мала взяти активну участь у національному відродженні краю. Разом з тим, досліджуваний період варто розглядати як перехідний, результати якого, в силу політичних умов, так і не змогли реалізуватися (у 1918 р. Буковина потрапила під владу Румунії).

Фундаментальними засадами реалізації завдань морального виховання є концепція виховуючого навчання.

Під впливом ідей Й.Гербарта у педагогічній пресі приділяється увага виховним можливостям змісту освіти, методів і засобів навчання, а також педагогічної позиції вчителя. Виходячи з теорії виховуючого навчання, за якою, як зауважив Й.Гербарт, «навчання без моральної освіти це засіб без мети, а моральна освіта без навчання є мета, яка втратила засоби» [83, с.21]. Педагоги І. Гудима, С.Канюк, М.Кордуба, І.Лізінська, К.Малицька, В.Олексюк, В.Радик, багато інших розглядають навчання як засіб виховання та теоретично обґрунтовують ключові фактори ефективності виховного впливу. Зокрема, С.Канюк, на основі праць Гербарта, Крігера, Кельнера, розглядає «науку» як виховний засіб, а також як «частину виховання» [196, с.4]. Василь Радик «управитель школи в Дорошівцях, керуючись тим, що «

навчання є гілкою виховання», виховний потенціал шкільної науки обґрунтовує через відповідність та взаємодоповнення принципів виховання і навчання: «Принцип формальний виховання: виховуй так, щоб теперішня рішучість була основою майбутнього і сучасного відповідає принципу навчання : навчай так, щоб кожне поняття стало основою майбутньої рішучості, а їх досконалість в самостійності, справедливості, красі і згоді» [324 с.73]. Галицька педагогиня К.Малицька розглядала навчання «не як одинокую методику», але також як засіб виховання. Тому основне завдання освітнього процесу вона розуміла як «гармонійне образування розуму», а його шлях визначала у виробленні в учнів навичок до логічних суджень, формулювання висновків, «ублагороднення серця та скріплення волі» [256, с.38]. Педагог В.Олексюк єдність навчальних та виховних впливів пояснює як поєднання «практичної та шкільної науки» та підкреслює, що «наука без виховання, а виховання без науки нічого не варта» [280, с.149]. Досить науково і обґрунтовано М.Кордуба переконує, що шкільна наука є виховним засобом, а головною її метою має стати необхідність «покласти підвалину морального характеру та розвивати духову чинність дитини» [224, с.38].

Зазначене вище є переконливим свідченням, що видатні буковинські педагоги розглядали шкільну науку не лише як засіб отримання знань, але також і як шлях морального виховання учнів. Визнання такої можливості навчального процесу спричинило внесення певних змін до вимог, що ставилися перед учителями щодо змісту освіти: навчальних планів, програм, підручників. Досить детально методичне забезпечення шкільної освіти розглянуто Кобилянською Л.І., Пенішкевич О.І, Петрюк І.М., тому ми зупинимось тільки на тих аспектах, які найбільше розкривають суть досліджуваної нами проблеми.

Виходячи з сучасних досліджень про виховні можливості навчального процесу, ми вважаємо що необхідно проаналізувати три аспекти, які зумовлюють досягнення цієї мети:

-використання виховних можливостей змісту навчальних предметів для морального виховання учнів;

-роль організації навчання у моральному вихованні учнів закладів загальної середньої освіти (методичне забезпечення, індивідуальний підхід, навчальна дисципліна тощо);

- педагогічна позиція вчителя як чинник морального виховання учнів у процесі навчальної діяльності.

Практична реалізація даних положень у школах Буковини є метою нашого аналізу.

1. Використання виховних можливостей змісту навчальних предметів у моральному вихованні учнів українських шкіл Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Найбільш повно розробка теорії виховуючого навчання знайшла своє відображення в ідеї об'єднання предметів навколо етичної мети. Наприклад, С.Канюк у «Дидактиці з основами логіки», підкреслює потребу використання виховного потенціалу шкільної науки, який, забезпечується не лише у змісті шкільних предметів, але також й через врахування індивідуальних особливостей кожного учня. Тоді, коли вчитель «старається довести вихованця до мети, що є ціллю виховання» і навчання стане виховуючим. Використовуючи підходи знаних педагогів О.Вільмана та Ф.Ферстера до обґрунтування виховного впливу шкільних предметів на учня, автор «Дидактики...» поділяє їх на «відомості» та «зручності». При цьому виховний потенціал «відомостей» педагог вбачає у змісті тих правил, які учні засвоюють, а зручностей «у вихованні волі, самостійності, витривалості, підготовки дитини до практичного життя [40, с.5].

На початок ХХ століття спостерігається намагання поєднати виховний потенціал «шкільних зручностей», «відомостей» і реального життя. І.Герасимович, зокрема, пише, що «лиш тоді можна мати певні вигляди та

успіхи, коли з наукою та вихованням переплітатиметься дійсне життя, бо в сім якраз лежить її міць і сила» [78, с.102].

Вимогу реалізації виховного потенціалу шкільних предметів підкреслює С.Канюк при визначенні «засад шкільної науки: «Вчи так, аби в дитини витворити морально-релігійний характер, позискай любов і пошану у молодіжи, вчи так, щоб духова діяльність учня як лиш можливо піднялася та ублагороднилася, вчи практично, вчи природньо, вчи психологічно, вчи так, щоб наука була для дітей приємна» [197, с.98].

На важливість змістового використання змісту та виховного потенціалу кожного предмету наголошували М. Гаврищук, А.Гуцало, К.Малицька, М.Спинул, та інші педагоги. Наприклад, М.Гаврищук з цього приводу зазначав: «Виховання без науки не може бути совершенним. Чим наука докладніша та всестороння тим більше користі вона приносить вихованню» [67 с.278]. Отже, ідея концентрації навчальних предметів навколо етичної мети у школах Буковини виступає теоретичним обґрунтуванням можливостей морального виховання через вивчення змісту основ наук.

Враховуючи можливості виховного потенціалу кожного шкільного предмету, на перше місце у нашому аналізі поставимо предмети, які мали найбільше відношення до моралі і до виховання почуттів учнів, а саме: релігія, рідна мова, спів; на друге – предмети, які визначали соціальну спрямованість особистості як головну умову життя моральному суспільстві «це історія, природописна історія, фізика, хімія, математика (алгебра, геометрія); третє – предметам, які приносили практичну користь, менше впливали на почуття, але більше на розвиток вольової сфери особистості «гімнастика, жіночі ручні роботи.

Кожен з них мав забезпечити формування тієї чи іншої риси характеру або їх комплексу, що зумовлювало моральну поведінку вихованця, сприяло формуванню його вольових рис. Відсоток вказаних циклів предметів у навчальних планах шкіл Буковини другої половини XIX – початку XX

століття в розрізі нашого дослідження виступає як один з факторів, що сприяв забезпеченню виробленню морально-етичних якостей під час освітнього процесу [285, с.75].

Як ми уже зазначали, до предметів, що мають найбільший вплив на формування морально-релігійного характеру учнів, відносили релігію. А. Торонський в передмові до «Малого катехізису», який широко використовувався у навчальному процесі шкіл Буковини у досліджуваний період, зазначав, що «до найважливіших наук, котри мають на цели вихованье молодого поколения и просвету народу належит религия « бо не може бути беседа о просвете там, де найважливиши вопросы жизни початок и цель человека, его становисько в свете и обязанности взглядом Бога себе самого и ближнего не суть розьяснени « не може бути беседы о правдивом вихованью там, где не дався моральни подстави целому життю на котри опертися мог бы человек..., а то без религии невозможно» [382, с.2].

Вивчення релігії в школах краю мало на меті виховання переконаного християнина, обізнаного з Божими законами та релігійними обрядами, формування морального світогляду учнів. Через вивчення молитви дитина прилучалася до духовного світу добра. Вважалося, що навчання молитвам збуджує в душі дітей потребу спілкування з Богом через слово, що пояснення символів богослужіння стимулює до участі у церковних обрядах, до наслідування певних звичаїв, правил, традицій. У процесі вивчення релігії в учнів виховувалася повага до іншої віри як однієї з форм світогляду людей.

Завдання прилучити дитину до вічних цінностей людської моралі простежується у всіх навчальних книгах з релігії.

Підручники «Малий катехизис для православних дітей» Дегарба та «Большой христианско-католицкий катехизис для школ народных» А. Торонського знайомили учнів з релігійною історією та особами, що її творили: Богом, Сином Божим, Дівою Марією, апостолами та їхнім морально-етичним вченням і діяльністю церкви. Їх зміст був спрямований на

виховання в школярів стійкості віри. Через засвоєння моральних заповідей, формувалася основа моральної поведінки, яка включала в себе любов до Бога, до ближнього, повагу до батьків. Дотримання її зумовлювало духовне очищення вихованця, сприяло підвищенню його моральності.

У процесі вивчення історії християнсько-католицької церкви та біблійної історії за підручниками А. Стефановича та А. Торонського [369, 381] розкривалася картина розвитку православної та греко-католицької церкви, що слугувало могутнім засобом для зміцнення почуття поваги до церкви як до святині духовності народу, мало сприяти вихованню в учнів душевної стійкості в боротьбі з життєвими незгодами та формувати гордість за свою віру.

Висвітлення А. Стефановичем «внутрішнього життя церкви» (устрою храму, правил богослужіння, змісту і значення основних релігійних свят і постів), розкриття автором понять «відречення» або «аскетизму», знайомство учнів з поглядами церковних діячів Кирила, Данила, Мономаха, мало забезпечувати виховання у них поваги до історичного минулого свого народу, його традицій, культури, звичаїв.

У гімназії вивчалася християнська апологетика, в якій доводилася божественність християнської церкви, існування Бога з світоглядної теологічної та психологічної точки зору.

Підручник Є. Семаки «Християнська апологетика для старших класів середніх шкіл і інших вищих навчальних закладів» [338] став основним у вихованні прагнення дитини до самовдосконалення як до засобу досягнення найвищого блаженства у житті. Під час роботи з ним у дітей закріплювалися почуття поваги до церкви та до її вчення, а зміст моральних притч, вміщених тут, сприяв формуванню їх життєвої морально-етичної поведінки.

«Християнсько-католицька догматика фундаментальна або наука віри основна» А. Торонського [385] у систематичному порядку знайомила учнів з основними правилами віри. Структура курсу була розділена на дві частини:

науку віри, – «яка вчила як чоловік повинен вірити» та науку моральності, що показувала «як чоловік життя повинен укладати, щоб досягнути послідню ціль» [385, с.1]. У контексті нашого дослідження зміст першої частини книги можна розглядати як підґрунтя для етичних настанов другої частини та базу для духовного виховання дітей шкільного віку.

Матеріал для підручника автор підібрав на основі принципу: все моральне життя людини повинно ґрунтуватися на вірі в Бога і «лише то є єдина правдива і певна основа життя морального» [385, с.103].

Завдання учителя полягало в тому, щоб познайомити дітей з поняттями «чесноти і гріха», виробити поміркованість та стійкість характеру. У підручнику підкреслюється моральна сутність віри: «Наука Ісуса Христа є загальнолюдська, проте відповідна для людей всіх часів, всіх народностей та станів» [381, с.105]. Дійова сторона релігійної моралі лягла в основу іншого підручника автора «Догматика частна» [384]. Усі морально-релігійні настанови цієї книги зводяться до головної: шлях до Божої благодаті, тобто до досягнення душевного спокою людини, отримання нею найвищої нагороди у земному житті від Бога, лежить, в першу чергу, через добрі вчинки. Матеріал, вміщений тут, мав сприяти вихованню в учнів звички робити добрі справи, піклуватися про старших та молодших, вірити в перемогу добра над злом. Теоретичні знання, отримані школярами у процесі вивчення зазначених нами предметів уточнювалися, доповнювалися, набували певної системи і довершеності через опанування хрестоматійних творів.

Значну роль у формуванні морального світогляду вихованців відіграли посібники: «Підручник науки моральної для учнів старших класів середніх шкіл» Є.Семаки [338, с.1], та «Християнсько-католицька етика для старших класів шкіл середніх» А.Дорожинського [161]. Перший використовувався православними, а другий «греко-католиками. Їх морально-етичне значення для учнів найкраще, на наш погляд, визначив Є.Семака: «Коли догматика

нам показує, що треба уважати правдою іменно, що маємо вірити на основі божественних об'явлень, котрі голосить нам православна церква заострена даром непомильності то моральна наука вихіснує з правд віри і означає практичні наслідки для життя і показує нам, що маємо чинити, аби наше життя відповідало вірі, котру визнаємо» [338, с.1]. Учні знайомилися з такими поняттями, як: «етика», «свобода волі», «мета життя чоловіка», «людські справи», «чинники моральності», «закон та його поділ», «совість», «чеснота», «гріх», а також окремими поняттями «часткової етики»: «гріх», «чесноти Божі», «невірства», «терпіння», «віра», «надія», «любов». Особлива увага зверталася на заповіді Божі та церковні.

Вартісним з погляду сьогодення є трактування А.Дорожинським суті поняття «любов до себе». Його зміст спрямований на те, щоб спонукати дитину до розвитку природних задатків, обдарувань, оскільки педагог вказує, що «любити себе, значить ненавидіти все зле у собі, розвивати себе» [161, с.96].

Така любов виключає самолюбство та егоїзм. Автор поряд з позитивними рисами характеру розкриває негативні. Це спонукало дитину до самоаналізу своєї поведінки, допомагало у самовихованні. Наприклад, «гріхами противними любові ближнього» автор називає ненависть, образи, сварку, «участь у грісі».

Він уводить поняття «відшкодування» або «цреструкція». У підходах А.Дорожинського до пояснення цих понять прослідковується опора на релігійні та світські цінності і норми, на сформовану в учнів віру в справедливість, добро, любов до ближнього. Наприклад, щодо поняття «крадіжка» він зауважує: «Для того, той що скривдив ближнього повинен звернути увагу на річ саму котрої ближнього позбавив, а коли би її вже не було, то її вартість або шкоду, яку наніс. Хосен, яку крадена річ принесла, може залишити собі» [161, с.149]. Моральні норми, які розкриваються у підручнику, є своєрідною спрощеною схемою самоаналізу вихованця, що має

за кінцеву мету виправити його помилкові дії, перевиховати через добрі справи, які вихованець повинен робити, не з огляду на амбіції, але виходячи з конкретної життєвої ситуації. Центральною виховною лінією книги є ідея поваги до іншої людини. Педагог радить виявляти недоліки іншої людини. Лише тоді, «коли того вимагає загальне добро, наприклад, держави, церкви, духовне добро дотично кожної особи. Однак навіть у таких випадках слід чинити обережно і з розвагою» [161, с.157].

У підручнику Є.Семаки на особливу увагу заслуговує третя «Спеціальна частина моральної науки», у якій автор показує «як повинен християнин уведений церквою влаштувати своє життя після закону Христа, щоб стати щасливим» [337, с.45]. Основними чеснотами християнина по відношенню до себе автор визначає любов, почитання, християнську смиренність. Вони мають моральну вагу настільки, наскільки людина дотримується заповіді: «возлюби ближнього свого як самого себе», адже, людина, яка не вміє любити себе, не зможе полюбити ближнього. Автор підкреслює важливість і необхідність постійного духовного і тілесного самовдосконалення людини [337, с.78], бо чистота душі і тіла складає моральну чистоту в цілому. Він розглядає моральні якості особистості в контексті обов'язків людини щодо власної честі, надприродних благ. У понятті «честь» Є. Семака виділяє «власну честь» і визначає її як моральну і об'єктивну ціну чоловіка перед Богом, та «зверхню честь» відому під назвою «добре ім'я» – оцінку чоловіка іншими людьми, схвалення або осуд ними його вчинків. Він наголошує на необхідності узгодження першої та другої оцінки людини в її свідомості. Через такий підхід учений замикає коло відносин Людина – Бог.

У поняття «обов'язки християнина супроти ближнього» педагог вклав морально-релігійне розуміння поваги до ближнього – визнання «в чемний спосіб гідності яку має кождий чоловік від Бога і перед Богом, як його створіння і як християнин» [337, с.92]. Суть цих обов'язків Є. Семака

визначає через поняття «любов до ближнього», яка полягає в тому «що ми не лише бажаємо ближньому добра, але й причиняємося до вічної щасливості» [337, с.95]. Автор підкреслює, що добро породжує добро, веде до відповідної любові, яка є могутнім чинником взаємо- і самозастереження від злих справ. Суть обов'язків «по відношенню до матеріального добра ближнього» та «милостиню» Є.Семака визначає у застереженні вихованців від крадіжок чужого майна та матеріальну допомогу ближньому.

У викладі матеріалу автор не відмежовується від потреб реального життя, тому важливе місце відводить основним обов'язкам християнина в родині, народності, державі. Головним обов'язком людини в родині він визначає збереження сім'ї, тому досить детально зупиняється на основних функціях чоловіка та жінки в родині, характеризує стиль відносин дітей та родичів. Педагог наголошує, що батьки мають «взвозжати своїх дітей як скарб повірений Богом і мають про його ужиток зложити рахунок, они обязаны дітей утримувати іменно старатися о їх здоров'ї. Особливо коли они малолітні, они повинні старатися о їх вихованні в страху божім, давати їм добрий приклад і знадобляти їх конечними для життя вправних, слідкувати за вчинками дітей» [337, с.107]. За ці великі добродієності діти повинні ставитися до родичів так, «як наказує їм релігія Христова, любити і поважати їх, зважати на науки та ради родичів на знак вдячності і любові спомагати родичів в біді та нужді і старатися злегшити їм старість» [337, с.112].

Обов'язки особистості перед народом та державою Є.Семака визначає через призму поняття «любов до народності», у змісті якого, на думку автора, синтезовано любов людини до себе та до ближнього, працю на благо свого народу, збереження звичаїв та традицій свого народу, любові до його мови та культури. Обов'язки щодо держави, за його твердженнями, полягають у знанні законодавчої, матеріальної та культурної основи її розвитку. Зокрема, у зміст обов'язків людини як члена держави він вкладає видання справедливих законів; охорону слабких; заспокоєння злих; забезпечення кожному члену

держави особисте право розумно і поважно управляти державними справами і охороняти релігію і церкву і від «невірних» [337, с.117]. Таким чином, як переконливо доводить навчальний матеріал підручників з релігії, їх автори максимально використали виховний потенціал предмету для того, щоб зробити релігійні повчання основою життя учнів. Поєднання релігійного і світського у їх змісті, а також віри та моральних норм мало не лише пізнавальний елемент, але й слугувало засобом морального виховання, самовиховання та перевиховання учнів.

У навчальних планах народних шкіл і гімназій предметом, рівнозначним за впливом на чуттєву сферу особистості до релігії, була наука співу, що мала статус надобов'язкового предмету.

Уроки співу поділялися на світський спів та релігійний (православний і греко-католицький) [115, арк.9]

Виховний та освітній потенціал цього предмету розглядали О.Маковей, Ю.Федькович, А.Гуцало, С.Канюк [247; 392; 95; 198]. Морально-етичний потенціал співу вказані педагоги вбачали у тому, що він сприяв адаптації учнів до життя у суспільстві. Основними засобами цього процесу вони називали вироблення у дітей відчуття пісні, під час виконання прислуховування до інших хористів, врахування не тільки не власного виконання, але й узгодженість свого співу із загальним.

На уроках світського співу пісні мали бути «дібраного», тобто відповідні до конкретного дитячого віку та належного морального рівня. Пісень «із буденним змістом» А.Гуцало радила вчити лише тоді, коли цього вимагає «методична вправа» [95, с.235].

Майже рівнозначне місце за впливом на вихованця займав цикл предметів рідної мови, що включав науку наглядну, українську мову, каліграфію, читання. На теоретичному рівні виховний потенціал вказаних предметів обґрунтовували С.Смаль-Стоцький, Л. Ясінчук, О.Попович,

С.Канюк, Ю.Федькович, В.Сімович, А.Зугаєвич [350; 437; 307; 197; 392; 342; 181] та цілий ряд інших прогресивних крайових освітян того часу.

Рідну українську мову педагоги розглядають як могутній засіб національного виховання, її знання визначають як головну умову зв'язку буковинських українців з українцями Великої України. У часописі «Промінь» зверталася увага на необхідність вироблення всіма українцями, незалежно від місця проживання, єдиних підходів до питань мови, правопису. «Мусимо пам'ятати, що в Росії є в 100 разів більше нашого народу ніж на Буковині, а 10 разів більше ніж у Галичині і що ніде більшість не піде за меншістю, тільки меншість за більшістю. Так будемо застанавлятися над тим, приймати зміни в українському правописі працюючи над одностайністю у мові» [171].

Знання учнями рідної мови, любов і повагу до неї педагоги розглядали як шлях до поваги і пошани до культури і мови інших націй і народностей, що населяли край або проживали за його межами. «Присвоєння учнями собі мови, розбудження національних чувств та любові до неї єсть средством до пошанування вихованцями чужих мов – зазначалося на вчительській конференції, що проходила 19-21 листопада 1904 р. в Чернівцях та Заставні [351].

Аналіз архівних джерел, звітів інспекторів до Крайової Шкільної Ради, статей буковинських педагогів дозволяє визначити найбільш загальні думки педагогів, щодо питання виховного потенціалу уроків рідної мови.

Каліграфію І.Корниляк розглядає як могутній засіб «для розбудження у дітей замилювання до порядку й чистоти, до вироблення почуття краси» [226, с.50]. Фонетику О.Попович розуміє як засіб розвитку волі, оскільки вміння відчувати звуки потребує від дитини певних вольових зусиль. Переклад тексту, зазначалося у інспекторському звіті, навчає точності, справедливості, об'єктивна передача чужих думок приносить користь переконанню, яке стає універсальним та широким. Література сприяє формуванню в учнів ідеалів,

через вироблення у них уміння правильно ставити наголоси, підкреслювати суттєве виховує звичку визначати головне та другорядне і відповідно до цього будувати свою роботу [129, арк.-7-12].

Важливість даної проблеми для морального виховання учнів, і для формування патріотичних почуттів, зокрема, зумовила розробку комплексного підходу до вивчення мови. Найбільш повно суть методичних шукань педагогів розкрив С.Канюк. Педагог наголошує на необхідності спрямування змісту всіх предметів на вивчення рідної мови: «Навіть спів повинен служити науці мови і що інші вправляє слух і язик як спів. А чи писання або рисунки, а навіть жіночі ручні роботи, що вправляють головно і руку не мають ваги для науки мови? Усі інші предмети, зазначає педагог, релігія, рахунки, геометрія землепис, природописна історія піддержують науку мови, а вона їх» [197, с.11].

«Наука мови, – зазначалося в розпорядженні Міністерства віровизнань та освіти, –співпадає з наукою воззрения» [328, с.153].

Роль науки наглядної у вихованні вбачали першу чергу в тому, що вона сприяла осмисленню навколишньої дійсності, допомагала дитині прийти до правдивих і ясних уявлень про добро і зло, готувала до свідомого сприйняття скланих явищ науки і життя.

Педагог М.Спинул з цього приводу зазначав, що наука наглядна «...сею ріжнородною для виховання так важною задачею, що вияснює доповнює і справляє виображіння вже набуті а також розширює особистий круг виображінь підготовляє підставу для кожної іншої галузі науки, збираючи матеріал для побудови душі діточої..., вправляє і скріплює особливо також силу думання дітей і починаючи лише від знакового отже від цікавого піддержує в такий спосіб самостійне діланя дітей, значить ся наука приспособлює до праці» [353, с.41].

Знання, отримані на цих уроках сприяли формуванню в учнів почуття патріотизму, бо «коли вчитель допровадить дитину до того, що вона зуміє

сама добре бачити і розуміти природню красу своєї вітчизни, свого рідного краю, тоді така дитина свій край і нарід полюбить і пошанує» [353, с.216].

У роботі з учнями на «науці наглядній» педагоги використовували підручник М.Гаврищука «Методика науки в школі народній» [67]. Учні знайомилися із шкільним та хатним знаряддям, зовнішніми та внутрішніми частинами кімнати, одягом, стравами та напоями.

Урізноманітнення змісту матеріалу загадками, прислів'ями, приказками, розповідями виховуючого характеру сприяло прищепленню учням елементарних знань про моральні поняття «добра» і «зла», «зовнішньої та внутрішньої краси». Крім того, діти отримували знання з реальних предметів - географії, фізики, історії, природи Австрії та Буковини [67, с.54].

Уроки науки наглядної слугували полем пізнання вчителем учнів та учнями один одного, що забезпечувало виховання колективізму, товариськості, слугувало засобом вироблення почуття взаємодопомоги, відповідальності.

Першою сходинкою у вивченні мови учнями народних шкіл був добукварний період. Основні завдання та методику навчальної роботи на даному етапі визначив О.Попович у «Пораднику для вчителів та кандидатів учительства з науки читання та писання в першому році шкільнім» [305, с.216]. На його думку, уроки цього періоду мали підготувати дитину до сприймання шкільної науки, навчати її працювати в колективі, рахуватися з думкою співбесідника [305, с.216]. Таке завдання в плані морального виховання перш за все виховувало в учнів дисциплінованість, яка на даному етапі шкільної науки виявлялася в повазі до вчителя, морально-етичному спілкуванні з однолітками, дотриманні основних правил для учня школи.

У плані морального виховання має важливе значення вимога педагога про те, щоб на запитання звернені до всіх учнів класу, вони відповідали хором, цілими реченнями. Це, по-перше, привчало їх до дисциплінованості,

розвивало уважність; по-друге, сприяло виробленню однакового темпу роботи і, як зазначав О.Попович, «діти добирали відваги», у них вироблялися навички колективної роботи [308, с.248] .

Вивчення української мови в народних школах здійснювалося за букварями, граматиками, читанками, виданими у Відні, Львові та Чернівцях [22-24; 305; 312; 313]. Завдання морального виховання вирішувалися через послідовне вивчення елементів графіки, правопису, морфології, під час читання текстів на морально-релігійну (про Бога, його заповіді) та світську тематику (рідний край, його природа та географія, батьки, однолітки учнів). У змісті книг були правила для учнів, молитви та церковні проповіді Божі, які визначали поведінку дитини в школі та церкві, впливали на внутрішню регуляцію їх вчинків, закладали фундамент подальшої моральної поведінки. Наприклад, у «Букварі для шкіл народних» вміщено матеріал про правила поведінки на перервах, під час уроків, поза школою, основні форми вітання, прощання і т.ін. Віршований стиль викладу робив їх легкими для запам'ятовування. Наприклад: «Не вбігай без причини в час шкільної години, хто таку привичку має най про те учитель знає. Кого спокій в школі мучить, той ніколи не научить, тому ти не забувай і не розмовляй. Що ти не мило самому не чини того нікому. Добре кожному сприймай і в чим можеш помагай, щоби тя всі полюбили і на взаємні служили. Кого здибиш на дорозі красно поздоров, по улиці не блукайся й пустоти не чіпляйся...» [24, с.45]

Коли діти засвоювали елементарні правила читання за «Букварем» та найпростіші моральні повчання, вони переходили до більш детального вивчення граматичного складу рідної мови та читання текстів більших за об'ємом і складнішими за ідейним навантаженням. Аналіз «Рускої язикоучебної книжки для нижней степени австрийско-руских народных школ» Л.Кириловича, М.Шкурмана, О.Поповича [209], «Читанки і граматики для шкіл народних» О.Поповича [313] засвідчив, що їх зміст значною мірою мав сприяти поглибленню знань учнів про моральні засади поведінки.

Приклади, до правил, тексти для читання, фольклорний матеріал сприяли вихованню в учнів поваги до рідного краю, до України, та Австрії, утворенню стійких морально- релігійних переконань, почуття пошани до батьків, любові до природи, виробленню поваги до старших, засвоєнню норм і правил поведінки в школі та суспільстві. Наприклад, при вивченні теми «Речення» автори «Руської языкоучебної книжки для нижней степени австрийско-русских народных школ» пропонували приклади: «Серце матері старається всегда о счастье дитяти. Человек без чистой совести есть несчастный. Учися пильно. Добрый человек не говорит о других ничего злого» [209, с.9]. Виховний зміст творів, вміщених у цій навчальній книзі, передбачав ознайомлення дітей з багатьма етичними нормами та вимогами. Досить багато текстів підручника містять повчання, які звучать із уст перших і найближчих вихователів дитини « матері або батька. Зокрема, у тексті «Поток» мати говорить дівчині: «Видь най то буде наукою поки невинна й спокійна поки в твоєму серці можна читати, доти відбивається у ньому небо. А як гнів чи заздрість з'являться, то і красний твій образ зникне» [209, с.35].

Через роз'яснення суті прислів'їв, таких як «Вороні і мило не поможе, не грій гадину в пазусі, бо тебе укусить, колос повний згинається, а порожній здоймається, далеко куцуму до зайця» та ін.» [209, с.75], виховували в учнів чесність, розбірливість у виборі друзів, повагу до розуму, духовності «Без Бога ні до порога, бесед багато, а розуму мало, Бог не карає прутом, головою стіни не проб'єш, догана мудрого більше вартує як похвала дурного» «таким шляхом вихованців знайомили з азами життєвої мудрості. Приповідки виступали дійовим засобом застереження від негативних дій та вчинків.

Для виховання патріотичних почуттів цінним є матеріал, вміщений у «Читанці для шкіл народних 3 і 4 року навчання» О.Поповича. У II відділі «Землепись» автор вміщує твори, присвячені Буковині, рідній мові. Педагог поєднав матеріал географічного, природничого, художнього плану і спрямував виховне значення текстів на пробудження у дитячих серцях

любові до рідної землі, почуття приналежності до української нації, гордості за свій народ. Наприклад, справа №136 вимагала від учнів дати відповіді на запитання: «Яка поверхня Буковини (Австрії)? Яка її просторінь? Як називаються гори Буковини (Австрії)? Де розположилися вони? Котрі верхи найбільші? Котрі ріки є в Буковині (Австрії)? Де жерела цих рік? Котрі притоки має кожна ріка? Куди вливається кожна ріка? Назвіть найважливіші міста, містечка? Чим славний кождий повіт (край)? Де найліпше рільництво? Де ховають найкраще худобу? Де славний промисел? Де ведеться торгівля? Кілько душ числить Буковина, (Австрія)? Які народи тут живуть? Якою мовою вони говорять? Якої вони віри?» [313, с.35].

У відсотковому співвідношенні тексти, запропоновані авторами вище проаналізованих нами читанок, можна представити так: про велич і красу краю, української землі та Австрії 25%, про стосунки між людьми «30%, релігійного змісту «30%, тваринний та рослинний світ краю «15%. Отже, на уроках читання головна увага спрямовувалася на вироблення гуманних стосунків учнів на виховання релігійності та патріотизму.

Вивчення української мови у гімназіях здійснювалося за підручником М. Осадци [281], пізніше (із запровадженням у 1870 р. у школах Буковини фонетичного провопису) за підручником С. Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера [348]. У книзі М.Осадци виховувало те, що приклади для вивчення правил були взяті з найкращих творів української літератури того часу, нагадувалися опосередковані моральні настанови («До доброї криниці стежка утоптана»; «за моє жито, мене й бито»; «до готового хліба знайдеться губа»; «добри діти родичам венец, а лихі – кінець»).

У розділі «Стихотворения» вміщено уривки з віршів Т.Шевченка, М.Шашкевича, М.Устияновича, І.Котляревського, Б.Дідицького та А.Метлинського, що виступали могутнім засобом формування в учнів почуття любові до рідного краю, гордості за приналежність до народу, який проживає на українській землі, і має великих митців слова.

Підручник з граматики, укладений С.Смаль-Стоцьким і Ф.Гартнером, розширював поняття учнів про рідну мову, її фонетичну і граматичну будову. Особливим багатством форм та прикладів моральних повчань вирізняється додаток «Руске віршоване». Зміст вміщених тут творів був спрямований на формування любові до краю («Шуми вітре, шуми буйний» М.Шашкевича), мови («Мова рідна, слово рідне» С.Воробкевича). Уривки з «Енеїди» І. Котляревського, творів П.Грабовського забезпечували формування гуманістичних якостей. Підкреслимо, що вміщені в посібниках твори досить широко використовуються і в навчальному процесі сучасної школи. Перевірка та уточнення моральних понять, і рівень засвоєння учнями граматичних правил та їх закріплення проводилася через написання класних та домашніх творів, в яких вихованці висловлювали своє ставлення до побаченого в природі та на виробництві, відгуки про прочитані твори української літератури, а також власні роздуми про своє місце і призначення в світі. Серед тем творів, що пропонувалися учням в одній з найбільших шкіл краю –Кіцманській гімназії у 1913/1914 навчальному році, є такі: домашні твори: «Пояснити двовіршя І.Франка «Скупий не пан своїх засіків повних, а сторож і приставник і невольник»; «Характеристика головних постатей у повісті «Земля» О.Кобилянської; «Що робить «Енеїду» Котляревського національною поемою?»; Пояснити слова Т.Шевченка «Учіться, Брати мої! Думайте, читайте. І чужому научайтесь й свого не цурайтесь»; Пояснити чотиристих Б.Грінченка «Говорять люди не зігхай! Чого немає, то й так нехай! А я говорю не зігхай, коли нема «борисьь придбай!»»; «Промова ученика 8-го класу, що заохочує товаришів до пильної науки рідної літератури» та інші. Письмові роботи учнів Чернівецької гімназії дещо відрізнялися. У їх переліку було більше тем, які мали на меті з'ясувати ставлення учнів до самого себе та навколишніх людей, природи і т.ін. Наприклад, учням слід було вірно пояснити прислів'я: «Лінивий двічі робить, скупий – двічі платить»; «Діла образом життя людського»; «Головні

настанови в «Руській Правді»; «Лучше птиці на сухій гілці, чим в золотій клітці»; «Моральна наука в байках Л.Глібова»; «Кожна пригода – до мудрості дорога»; «Національне відродження буковинських русинів» [123, арк.3-4]. Повний перелік творів, який дає змогу визначити місце наведених нами у роботі тем, винесено у додаток Б.

Вивчення німецької мови учнями буковинських шкіл відкривало для них доступ до німецької літератури, а через неї до європейської культури, сприяло духовному збагаченню особистості. У народних школах при викладанні цього предмету вчителі користувалися підручником І.Глібовицького «Немецкий учебник для школ народных» [86]. За даною навчальною книгою учні засвоювали науку читання і писання, вправлялися у правильній вимові, навчалися вести бесіду. Останнє, зокрема, сприяло виробленню у них уміння спілкуватися, з повагою ставитися один до одного. Якщо вивчення рідної мови розглядалася як важлива умова розвитку любові до рідної землі, знання німецької мов вважалося головним фактором формування в учнів почуття громадянськості. У вивченні граматики в середніх школах використовувався підручник І.Левицького «Грамматика немецкого языка по школах тривиальных и парохияльных в королевствах Галиции и Лозамерии Державы австрийской поданных по выгоде народа галицко-русского» [240]. У 1907 р. у Відні для середніх шкіл було видано двомовний (німецько-український) підручник з німецької мови О.Поповича [450]. Зміст книги не тільки сприяв кращому засвоєнню мови, але й більш глибокому усвідомленню сутності тих понять, які використовувалися у підручнику (про працю, людей праці, батьківщину, пори року і їх значення змін в природі у житті людини, етичні поняття). Наприклад, на сторінці 21 вміщені приклади привітань з учителем, ріднею, сусідами. Має значення і те, що, засвоюючи слова з іноземної, учні ще раз пригадували відповідні їм слова з рідної мови, їх змістове значення, оскільки вони в переважній більшості стосувалися людини та її рис характеру: добра, зла пильна, лінива,

уважна і неуважна, здібна і нездібна, охайна і неохайна, вдячна і невдячна, спокійна і пуста слухняна і т.д. [450, с.8].

Для вивчення німецької мови в утраквістичних гімназіях використовували підручник «Deutsches Lesebuch für die 1 und 2 Klasse gemischtsprachiger Mittelchulen und verwandter Lehrvansfalten Herausgegeben von A.Strifof» [439]. Це була своєрідна збірка віршів, оповідань, уривків казок, повістей, німецьких письменників братів Грімм, Шульца, Шмідта, Лессінга, Гаспарі, перекладів з Езопа. Працюючи за нею, учні в доступній формі знайомилися з важливими підходами моралі. Вона слугувала засобом розширення кругозору дитини, формування в неї поваги до німецької та загальнолюдської культури. Значним виховним потенціалом володіли казки братів Грімм. У них гостро засуджувалася лінь («Пані метелиця»), чванство («Братик і сестричка»), звеличувалася людина добра, милосердна, чесна, слухняна.

Творчі вчителі на уроках з даних предметів в українських школах краю намагалися підвести учнів до розуміння значення рідної та іноземних мов у їх житті, пояснити роль німецької як мови держави, у якій вони проживають та виховувати вірність рідній мові, яку вони повинні були добре знати і, незважаючи на всі життєві негаразди та переслідування не зрікатися її.

Важливим засобом морального виховання у буковинських школах була історія. І.Лізінська, вчителька крайової школи, наголошувала, що історія сприяє виробленню почуття патріотизму, оскільки «зв'язок між минулим і сучасним є ніби решетом через яке просіюється дрібне, а залишається велике, саме воно і формує патріотизм» [243, с.32]. О.Попович вважав історію «зеркалом, у якому суспільство оглядає себе самих і своє життя, стремління і поступування, смолоскипом світло якого освічує всі відносини держави соціального і етичного життя, вона стає ключем минувшини теперішньої і будучності, вимовною учителькою, яка проповідує голосно на весь світ справедливість» [311].

Для того, щоб повніше забезпечити виховний потенціал історії, педагоги радили переглянути побудову підручника з історії, укласти його «на культурній основі», що забезпечить «пізнання культурного поступу, покаже відносини, які оточують дитину, навчить як їх можна змінити через оцінку подій та явищ об'єктивності» [246]. Важливі підходи до посилення виховної ролі викладання історії ми знаходимо у деяких виступах буковинських педагогів.

Мова йде про дві принципові вимоги: посилити культурологічні засади змісту предмету, тобто зосередити більше уваги на розкритті проблем розвитку культури та його деполітизації, а також зробити акцент на етичній основі викладання історії. І.Лізінська в уже цитованій нами праці підкреслює, що підручники з історії необхідно укласти таким чином, щоб в їх основі лежав принцип: «Виховання, будучи національним, не сміє бути політичним», бо це, на її думку, означало б розвивати патріотизм в одних через нехтування «найсвятіших почуттів» інших [243, с.34].

Зазначені рекомендації педагогів знайшли своє відображення у підручнику М.Кордуби «Всесвітня історія для народних та виділових шкіл» [223]. Його зміст відображав історію людства кінця ХІХ століття («по сьогодні»). Педагог знайомить учнів з поняттям край, народ, віра, подає початки історії Греції, Риму, Америки, Австрії, України, Росії, і, як додаток, розкриває історію Буковини, яку розглядає як сильну опору для розбудження почуття любові до Вітчизни і всього того, що зветься патріотизмом.

Проте головним шляхом морального виховання у процесі викладання історії є підведення учнів до моральної оцінки діяльності історичних діячів, подій, фактів, стимулювання їх роздумів над цими питаннями. Наприклад, М. Кордуба досить детально висвітлює достовірні факти з історії України. Зокрема, об'єднання України з Росією та значення його для історії Української держави аналізує з позицій сучасної історичної науки. Наведений педагогом матеріал спонукає до критичної оцінки цього явища

учнями, визначення ними позитивних та негативних моментів історичної події, оцінки постаті Богдана Хмельницького як особистості [223, с.23].

Природописна історія сприяла формуванню в учнів цілісної картини про всесвіт і місце людини в ньому через вплив на чуттєву сферу, в учнів виховувала екологічну культуру, діяльну любов до рідної землі, тваринного та рослинного світу, сприяла розвитку естетичних смаків та уподобань. Так, метою природописної історії було познайомити школярів з предметами зовнішнього світу, їх прикметами, взаємодією, що мало «вірити учням єдність будови вселенної і цілої природи як єдиного організму» [67, с.100]. У народній школі школярі діставали знання природописної історії з читанок. На початку ХХ століття в школах краю використовували «Учебник з природоведення для 1 року 6 класової народної школи». Через зміст вміщеного тут матеріалу школярам прищеплювали почуття любові до всього живого та усвідомлення необхідності оберігати домашні і дикі тварини, культурні і дикоростучі рослини. Діти ставали не пасивними спостерігачами, але активними елементами екосистеми природа-людина. Наприклад, при описі домашньої собаки автори звертали увагу на значенні її для людини, підкреслювали охоронну роль, акцентували увагу на необхідності дбайливого ставлення до неї .

На сьомий рік навчання за підручником учні переходили до безпосереднього знайомства з особливостями функціонування органів і систем людини. При вивченні теми «Гігієна шкіри» вони знайомилися з основними правилами загартування та збереження здоров'я. У плані морального виховання цей матеріал спонукав дитину до постійних тренувань волі.

Головною для вчителя предметів природничого циклу була вимога володіти «розвиненим відчуттям краси навколо себе» [95, с.236]. Мова йшла про те, щоб не лише передати зміст предмету дітям, але й розвинути закладене в них природою відчуття єдності з живим світом, що стане

основою життя вихованців, сприятиме гармонійній єдності його з природою. За навчальними підручниками К.Фрічя, Ф.Розінського, а особливо І.Верхратського «Ботаніка на низші класи шкіл середніх» [36] діти знайомилися з рослинним світом краю. У такий спосіб їм прищеплювали почуття любові до землі, де вони народилися і вирости, до її фауни. Автор підручника розглянув представників рослинного світу Буковини та України, проаналізував майже 33 сімейства вищих рослин. В основному педагог акцентував увагу на рослинах, які знайомі учням (кропива, айр), та на тих, що ростуть у їхній місцевості. І.Верхратський через емоційність опису рослини підкреслив важливість доброго знання та бережливого ставлення людини до природи.

Метою уроків зоології було познайомити учнів з тваринним світом, «відкрити єдність будови Всесвіту й цілої природи як єдиного організму» [132, арк. 7]. Основним шляхом отримання знань з цієї дисципліни було спостереження за природними явищами, поведінкою свійських та диких тварин, у процесі якого в учнів формувалося гуманістичне ставлення до живої істоти. Освітяни дотримувалися думки: «Чи не краще, щоб дитина знала менше о дві, три назви хрущів та мотилів ніж мала б сухим оком зі спорадною усмішкою дивитися на дрожання конаючого сотворіння» [362, с.146].

Уроки анатомії та шкільної гігієни, сприяли вихованню в учнів потреби щоденно займатися фізичними вправами, загартуванням, слідкувати за чистотою тіла, розвитком духу, волі, порушували хвилююче багатьох школярів питання антиалкогольного та статевого виховання школярів. У 1906 р. товариство «Союз австрійських жінок» направило до Міністерства віровизнань та освіти петицію про необхідність запровадження в школі антиалкогольної науки.

Методику її проведення воно запропонувало у «Відозві до вчителя», що була видана в 3500 екземплярах для розповсюдження серед вихованців

учительських семінарій [44]. Уявлення про зміст такої роботи вчителя дає наказ Міністра віровизнань та освіти від 26 квітня 1912 р. Крайовій Шкільній Раді в м.Чернівцях: «Забезпечити проведення на уроках анатомії та шкільної гігієни у вчительських навчальних закладах відповідну роз'яснюючу роботу» [136, арк.2-3 зв.].

Пропонувалося пояснити учням психологічну дію алкоголю на людський організм (збудження, параліч центральної нервової системи, піднесення на початку та швидкий наступний спад духовної та фізичної дієздатності); патологічну дію алкоголю на людський організм (гостре алкогольне отруєння, зміна стану, структури органів, дегенерація життєво важливих органів: печінки, нирок, психічні розлади та спричинена алкоголем смерть), соціальну небезпеку, що викликає алкоголізм (зниження працездатності, підвищення ймовірності нещасних випадків, у тому числі й на виробництві, руйнування добробуту, сімейного стану, душевні хвороби, скоєння злочинів, дегенерація нащадків)[136, арк.2-3 зв.].

Пошук педагогами найбільш оптимальної методики роботи з учнями у цьому напрямку сприяв зверненню їх уваги до досвіду зарубіжних педагогів. Так, К.Кракалія, посилаючись на дослідження М.Бурневіля, Е.Баїра [227], підкреслює необхідність комплексного підходу до її організації та проведення і вважає, що на науці мови через приповідки: «У вині топиться більше людей як у воді», «Вино не дурне, воно робить дурним», «Вода і хліб роблять червоні щоки» в учнів виробляється негативне ставлення до алкоголю. На уроках історії педагог рекомендував розповісти про подорож Одисея, вказати на те, як він Панфема напоїв, а потім втік виколовши йому око, або про те, як чарівниця Кірки перетворила товаришів Одисея в свині тим, що напоїла їх вином. На землеписній науці, під час вивчення теми «Народи», на думку К.Кракалії, варто згадати про наркотичні засоби, які вищує кожен народ та їх шкоду для організму. На уроках природописної

історії розповісти про виноград та вино, про їх вплив на організм людини і т.ін. [227, с.44].

Якщо відносно даної проблеми офіційно було визначено орієнтовний зразок роботи педагога на уроках анатомії, який міг лише коректуватися вчителем відповідно до конкретного учня та конкретної ситуації, то проблема сексуального виховання викликала гострі суперечки. Пошук педагогами найбільш оптимальної методики проведення роботи з учнями в цьому напрямку зумовив висновок: школярам слід знати правду про статеве життя, проте, її повідомлення має бути відповідного морального змісту. Тому в організації статевого виховання, як свідчать джерела фонду Крайової Шкільної Ради, педагоги розділилися на дві групи: прихильників теорії проф.Доденя та прихильників теорії Г.Збрученка. Та група педагогів, яка працювала за методикою професора Доденя, застерігала учнів від раннього статевого життя: «Воздержання не приносить шкоди в молодому віці, варто розвивати в учнів силу волі і здатність панувати над собою. У молоді серця варто заціплювати почування противні пониженню гідності чоловіка, пониження, які не дозволяють використовувати чужу нужду, чужу темноту, пониження, які не дозволяють трактувати іншу людину як знаряд господарський» [75, с.10]. Прихильники методики Г.Збрученка наголошували, що моральні правила поведінки мають якнайбільше відповідати природнім особливостям школярів, щоб вони не стали чимось абстрактним, відірваним, а тим надприродним» [116, арк.7]. Тому розповідь вчителя учням про статеве життя має ґрунтуватися на законах моральності.

Основна мета, землеписної історії (географії) полягала в тому, щоб «допровадити учня до зрозумілих взаємних відносин між землею, підсоннем, країною і людською господаркою, після їх загальних та місцевих законів, щоби то розуміння позістало власностию ученика до колишнього ужитку» [302, с.12]. В обґрунтуванні змісту предмету педагоги дотримувалися думки, що «знання культурної географії дає більш вартісне знання ніж

систематична», тобто, вивчення культури різних народів, сприяє кращому і глибшому засвоєнню знань, ніж сухі факти про будову Землі, горизонт і т.ін. У середній школі при викладанні предмету користувалися підручником Ю.Левицького [240]. Через зміст матеріалу учні знайомилися з математичною географією (4 сторони світу, час та його визначення, доба, зорі, пори року, довжина, ширина, глобус, карта або мапа), з фізичною (різні природні явища, опади, земля та найважливішими відомостями з географії Росії, Румунії, Скандинавії, Норвегії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Цісарством Німецьким). Звичайно провідне місце у шкільному курсі належало географії Австро-Угорщини, її населенню, природнім ресурсам, дещо оглядово вивчали географічні умови Буковини та Галичини. Зміст підручника спрямовувався на виховання в учнів патріотизму, гордості за свій народ. Стиль викладу матеріалу у ньому вирізняється логікою та чіткістю у формулюванні висновків. Виховне навантаження його змісту повністю залежало від методики, яку обирав педагог, від його рівня знань, зайнятої життєвої позиції. Для того, щоб учитель на таких уроках досягнув освітньої і виховної мети, М.Спинул радив таку методику проведення занять: спочатку необхідно подати загальний образ певної політичної області, краю «у вигляді культурного зразка», потім зупинитися на рільництві, індустрії, господарстві, релігії нації, що там проживає, розглянути розвиток освіти, особливості її характеру, який перебуває у зв'язку з природніми відомостями і впливає на життя народу країни, зупинитися на засадах культурної географії [352, с.147].

Математичні дисципліни привчали до точності та до порядку. Через зміст завдань, які пропонували учням, в останніх виховували точність, показували практичність шкільної науки, опосередковано через зміст задач сприяли формуванню почуття національної гордості, патріотизму, громадянськості. Разом з тим педагоги розуміли математику як шлях до фізіології, бо, коли людина вирішує важку задачу, вона відчуває радість, «преклоніння» перед величинами. Математика вчить бачити дійсність, звідси

рахувати – «значить бути вірним дійсності», тобто реально сприймати життя і знаходити вихід з будь-якої життєвої ситуації [122, арк.10]. Зміст «Четвертої рахункової книжки для австрійських шкіл» Ф.Мочніка [263] включав задачі, які передбачали вирішення конкретних проблем щоденного життя (обчислення платні вартості того чи іншого предмету (ручки, книжки і т.д.), поділ спадщини, визначення площі відстані між населеними пунктами Австрії, розвиток шкільництва, основні віхи життя відомих австрійських та буковинських діячів). Такий підхід робив математику практичною наукою, корисною для життя та виховання. Наприклад, «Задача №1. Подвір'я літнього домику в Шембурзі, коло Відня займає 200а, кілька то га? Відень має 2357 га городів, кілька то кілометрів квадратних?. Задача №2. Поет Т.Шевченко уродився 25.02. ст. ст.1814 року на Київщині, а помер 26.02.1861. Якого віку він дожив? Задача №54. Поет Ю.Федькович уродився 11.01.1888. Який час він прожив?» [293].

Виховний потенціал задач на уроках математики високо оцінювався К.Петрашуком. Він радив при методичному обговоренні якоїсь задачі більше уваги звертати на її практичне значення, «щоб оживити науку рахунків і їе ви хіснувати для практичного життя, бо наука рахунків без практичних задач, то порожні слова без змісту» [293, с.15] Для прикладу педагог наводить план бесіди вчителя з учнями при вивченні теми «Метр», яка передбачає актуалізацію етнографічних та практичних знань школярів з процесу виготовлення волокна та пошиття сорочки. Таким чином, зміст задач сприяв вихованню в учнів любові до рідного народу, його історії, а його зв'язок з практичним життям був дійовим засобом морального виховання.

Значну роль у моральному вихованні відводили науці рисунків. В. Олексюк їх моральний потенціал пояснює через саму природу процесу творіння чогось нового «уявлення спочатку його основи, форми, кольору, а вже потім його графічне зображення. Таким чином, уроки малювання формували уміння «витворювати виображення», виховували любов до

природи та до найближчого оточення дитини. Уроки малювання сприяли розвитку самостійності учнів, власного бачення світу: «Дитина рисує який небудь взорець з природи не копіює його, але старається нарисувати його після поняття, яке собі о нім витворила, а тим самим рисує вільно, незалежно від взірця» [293, с.38-43]. Ця особливість уроків малювання та їх виховний потенціал обґрунтовувалася таким твердженням: «Хто навчить розумно рисувати, пошукає собі взірців в природі або власні фантазії, формує у дітей більше свободи і незалежності, виховує любов до праці, терпимість, дає поняття краси» [293, с.40].

До переліку малюнків, які пропонували учням для виконання, включалися предмети шкільного обладнання, природа за вікном, найближчі для дитини люди і т. ін. [137, арк. 7-12].

На таких уроках через формування в школярів умінь правильно добирати кольори, передавати найтонші відтінки та запахи природи, яку учень бачить навколо себе, вчитель мав сприяти вихованню уважності до оточуючого, як основи морального відношення до нього, естетичних смаків [95, с.235].

На жіночих ручних роботах, завдання педагога полягало не стільки в тому, щоб навчити учнів того чи іншого ремесла, бо вони були обізнаними з ним ще з родинного дому, а у тому, щоб розширити теоретичні знання про той чи інший вид промислу та ремесла, прищепити їм любов до нього, навчити колективно працювати. Слід відмітити, що на цих уроках вчителі намагалися прищепити дітям риси вільної людини. Так, М.Трусевич зазначала «Річно учительки є попершувати того творчого як слід щоби придержувалася вірно природи і не сходила на манівці, але треба і се тямити, щоб лишити дитині свободу і за частими увагами не спалювати її» [387, с.242]. Такі форми роботи найбільше сприяли вихованню відповідальності, поваги до праці, до людей праці. Під час їх проведення зверталася увага на необхідність працювати узгоджено, з повагою до товаришів. На заняттях учні

відвідували цілий ряд промислових підприємств краю, де безпосередньо знайомилися з окремими виробничими професіями та людьми праці [143, арк.9].

Значної уваги у освітньому процесі надавали фізичному вихованню учнів. Це було зумовлено одним із головних завдань, яке стояло перед учителем школи: «Розвивай і образуй тіло свого вихованця так, щоби оно було найчистейшим жилищем духа способним колись востати до вченої небесної слави» [15, с.3]. Для його реалізації розроблено цілу систему форм та методів фізичного загартування учнів «від нагляду за його здоров'ям до систематичних занять у гуртках, спортивних секціях. На уроках фізичного виховання школярі виконували гімнастичні вправи, грали в ігри, ходили в походи, на ковзанку, стрільбу. Зміст навчальної програми з фізичного виховання Кіцманської гімназії передбачав навіть знайомство учнів з виробничими процесами [10, с. 49].

Серед усіх форм фізичного виховання у народній школі та гімназіях перевагу надавали іграм. Їх роль у формуванні особистості молодшого школяра досить високо оцінено А. Глебовицьким, І. Вигодівною, О.Іванчуком, О.Маковеєм [85, 38, 184, 247]. Педагоги підкреслювали, що фізичні ігри сприяють не лише вмінню взаємодіяти з іншими, виробленню почуття справедливості, розвивають сміливість, увагу, обережність. «Діточі забави, - наголошувала Іванна Вигодівна, - надаються найбільше до того, щоб в дітворі виробити гарний і добрий характер, забава діточа розвиває духа дітвори. Розбуджує у неї замилювання до співу, музики, декламації, прив'язує дітей і їх родичів до учителя, школи» [38, с.75].

Барон Гавч вважав, що вправи для рук та ніг, досить часто приводять лише до «перекручування голови і формування рядів все після показу сковують дух дитини, її ініціативу, самостійність, що є досить шкідливим не лише з огляду педагогічного, але й фізіологічного. Тому використання ігор у роботі з дітьми є необхідною потребою часу» [10, с.3].

Досить широко педагоги використовували народні ігри: «Чорна корова», «Чорний чоловік», «Побережник», «Заєць», «Козбилянка», «Фарба Божа», «Помилячі» [128, арк. 3, 17, 18], зміст яких мав на меті сприяти не лише фізичному загартуванню дитини, але й навчити її спілкуватися з однолітками, поважати товаришів, уміти поступитися власними інтересами, дотримуватися визначеного умовами гри порядку. Наприклад, гра «Фарба Божа» була покликана розвивати у дитини уважність, спритність, вольові якості, повагу до дітей, з якими вона грається, виробляти уміння жити в колективі, рахуватися з думкою всіх його членів.

Дитячі ігри були вагомим засобом перевірки дитини на чесність, взаємодопомогу та дружню підтримку.

Отже, у процесі вивчення змісту навчальних дисциплін, «аби до мети дійшли всі нормально розвинені діти», буковинські педагоги надавали великого значення виховним аспектам навчання, органічно пов'язуючи формування важливих моральних якостей учнів із пробудженням у них національної свідомості. Офіційна політика австрійської влади не заперечувала цього, хоча факт підпорядкування освіти австрійським законам дещо гальмував даний процес. Слід підкреслити, що важливою складовою змісту морального виховання у навчальному процесі була народна мудрість, традиції буковинських українців. Аналіз свідчить також про недостатній акцент на формуванні дійових моральних якостей особистості та її духовної незалежності.

- **Значення організації навчального процесу у моральному вихованні.** Мається на увазі використання методики викладання предмету для виховання певних моральних рис учнів, здійснення індивідуального підходу до них та створення сприятливих умов для навчального процесу, тощо.

Цілком природньо, що виховання здійснюється не лише за рахунок змісту того чи іншого навчального предмету. Багатьма сучасними

дослідженнями доведено, що виховання школярів значною мірою залежить від методики роботи вчителя на уроці. Організація навчального процесу, методичні прийоми викладання предмету можуть сприяти розвитку в учнів як позитивних, так і негативних рис характеру, моральних поглядів і звичок. Аналіз методичних засад підручників та досвіду викладання основ наук у школах Буковини дає уяву про погляди і практику буковинських педагогів, дозволяє виділити ті головні методичні напрями у діяльності вчителів, які сприяли розвитку моральних якостей в школярів:

- **Підведення учнів до важливих понять народної моралі під час вивчення навчального матеріалу.** Мова йде про багатотомові традиційні постулати, що випливають із джерел народної мудрості та досвіду поколінь. Наприклад, під час роботи над байкою «Мотиль і гусениця», мораль якої передавалася словами: «Гордий, зарозумілий чоловік, котрого щастя ненадійно над твоїх братей вознесло чи можеш в цей час познати свій образ», учні Кіцманської гімназії читали та під керівництвом вчителя обговорювали поведінку її головних героїв. Особлива увага при цьому акцентувалася на їхніх моральних якостях. Наприклад, розбір однієї з байок мав проходити так:

- Що та байка представляє?
- Чи таки мотилля і гусеницю? (Ні. Чоловіка).
- Якого чоловіка представляє мотиль? (Зарозумілого).
- А з якого роду? (З бідного).
- А гусениця кого представляє? (Чоловіка убогого).
- Добре, а що байка вчить.
- Що не треба встидатись свого роду ніколи. Декілька учнів повторювали висновок [121, арк.9].

Під час вивчення азбуки за «Букварем» учням для кращого запам'ятовування графіки літер та їх назв пропонувалися народні приповідки, релігійно- моральні постулати і т.ін. Наприклад, А – ангели

хоронять людей від злого; Б – без муки нема науки; В – власна хвальба сорочки не дасть, Г – говори мало, а слухай багато та ін. [127, арк.4-5].

• **Використання застереження від негативних дій, морально-етичні повчання, у зв'язку з вивченням нової теми уроку або в процесі освітньої діяльності учнів.**

Розглянемо для прикладу фрагмент роботи вчителя в народній школі на уроці мови. Іван Бордейний, вчитель з Молодії, пропонував освітянам проводити урок на тему «Творення складів і звуків» наступним чином: учитель ставить перед учнями завдання скласти склади з поєднання голосного та приголосного звуків, використовуючи таблицю та літери з розрізної азбуки. За такою ж методикою учні складають і слова. Після неодноразового повторення школярами складених слів він проводить роз'яснюючу роботу. «Те, що ти тепер сказав називається слово. Слово «мама» є слово. Якою мовою ми говоримо? Тому, що говоримо по українськи (руски) називаємося українцями (русинами). До якої народності ми належимо? Хто ми? Наша українська мова має дуже багато слів. Українська мова дуже гарна. Ми повинні цінити, любити нашу рідну українську мову. Хто дав нам українську мову (Бог). Бачите українська мова то дар Божий. Кожен українець мусе шанувати сей дар Божий, українську мову. Хто зрікається своєї української мови, той поповнює великий гріх. Того і Бог карає і люди цураються. Тому будьте до смерті українцями, бо так Бог хоче» [18, с.206].

У процесі читання тексту «Чемний хлопчик» учитель звертав увагу учнів на поведінку дитини вдома, в гостях, на вулиці, наводив такий приклад поведінки хлопця: «Коли в гостях нераз питали хлопця чи не хотів би він якого яблущка чи грушечки. Тогди він чемно склонився і мовчав. «Коли ласка то прошу». Коли ж йому, що показали, то не рвав зараз руками, а лиш питався: «а чи можна взяти до руки?». Так повинні робити всі діти!», - наголошував в процесі роботи над твором педагог [404, арк.7].

- **Врахування виховних можливостей навчального матеріалу як вихідної позиції для формування в учнів ідей і думок морального характеру.**

Буковинець С.Канюк дотримання цієї вимоги вважав головною умовою виховання в учнів патріотизму. Педагог підкреслював: якби в школах вчили української мови як слід, тоді було б в українського народу краще життя, бо він «не гнув би спину перед першою лопатою, не казав би першій ясновельможній дранці найясніший пане..., а був свідомий того, що є членом 30- тисячного народу, не закидав би по-чужому, а був гордим, що є русином потомком орінів з Запороже» [199, с.12].

Галичанка К.Малицька вважала, що у процесі «науки наглядної» необхідно викликати в учнів інтерес до моральних проблем і поступово їх поглиблювати, оскільки «проявляючийся змісл практичний і життєвий досвід впливає на перетворення діточих понять добра і зла, які досі ідентифікували діти часто з особами свого оточення» [257, с.233].

- **Зв'язок морального виховання з життям, опора на власний досвід учнів в процесі пояснення моральних законів.**

Зокрема, на уроках релігії ставилася мета зробити морально-релігійні правила основою життя людини, «чим досягали ціль релігійно- морального виховання і правовий характер» [124, арк.5].

Автор цілого ряду статей присвячених методиці навчання С.Канюк рекомендував вчити історію таким чином, щоб у серцях учнів зародилася «свята любов до вітчизни», оскільки, вважав педагог, «любити ж ми можемо лише те, що докладно знаємо». Виходячи з цього він пропонував під час пояснення нового матеріалу, опиратися на власний досвід дитини. на її переконання, спостереження [130, арк.5].

- **Опора на емоційну та раціональну сферу учнів як умова формування переконаності та впливовості думок вчителя.**

У «Шкільній часописі» підкреслювали «З дітьми треба говорити в той спосіб, щоб вони зрозуміли і знали. Тому «релігійна бесіда має бути ясна і зрозуміла, має містити слова, які означають поняття, а не їх характеристику, не варто вживати двозначних слів, або таких, які замінять їх значення. Бесіда повинна бути поважна, святочна, жива, коротка та ядрена. Така, яка найліпше промовляє до серця дітей та будить в них зацікавлення» [391, с.65]. Педагогиня І.Лізінська звертала увагу вчительства на те, що історія «це не описи битв, а загальна наука про вітчизну. І коли «пояснювати її так, щоб в очах дитини з'явилися сльози любові до родичів і до рідної хати, тоді дитя не проміняє бідну свою хатину рідну ні за що на світі» [243, с.33].

- **Орієнтація на самостійне осмислення учнями моральних норм, термінів, понять.**

Ця методика морального виховання впливає з загально методичних вимог щодо викладання навчальних предметів. Мова йде про організацію взаємодії педагога з учнями таким чином, щоб за допомогою методу синтезу підвести їх до правильного розуміння понять, щоб «не абстрактними питаннями вести дитину до пізнання правди, але представити предмет, щоб вона сама доходила до нього [119, арк.12]. Учитель мав більше питати учнів, ніж викладати, підготовляти їх до самостійної роботи шляхом використання різного роду задач, ілюстрацій, описів предметів. Він мав організувати свою роботу з школярами таким чином, щоб виховувати у них самостійність, навчити користуватися отриманими на уроках відомостями у практичному житті [320, с.200].

Крайовий педагог І.Карбулицький основним засобом вироблення самостійності учнів у навчальному процесі визначає правильно організовану методику роботи з ними. Він наголошує на необхідності врахування вчителем всіх думок учнів у процесі обговорення конкретної навчальної теми, а також наголошує на необхідності індивідуального підходу при оцінці учнівських відповідей. Могутніми засобами вироблення самостійності

педагог називає порівняння предметів, висловлення оцінки подій, самостійну роботу, колективне обговорення результатів навчальної праці [291, с.83-85].

- **Спілкування між учнями на засадах моралі, та поваги один до одного.**

Знаний на Буковині педагог О. Попович основне завдання перших уроків письма та читання вбачав у підготовці дитини до сприймання шкільної науки, у виробленні у неї умінь працювати в колективі, рахуватися з думкою співбесідника, дотримуватися основних шкільних правил. Як показано у фрагменті уроку, запропонованому педагогом, перше заняття у школі варто було починати так: «Ви діточки перший раз у школі. Гдекотрих я уже знаю. Ти називаєшся Іван. А ти – Анна, а ти – Андрій, А ти – Марія» (учитель должен називати імена належно). Но имени сего хлопчика я не знаю. Скажи мені як ти називаєшся? А ти? Добре. Тепер я знаю ваші імена, але хотел би, щоб і всі другі ученики знали, тому вам треба голосніше говорити. Послушайте як ваші старші говорять: Скажи мені ти» (ученик котрий уже два роки до школи ходить, як тобі імя?)». Після двох-трьох прикладів вчитель питає учнів класу. Далі закріплює знання наступним чином: «Хто називається Іваном нехай встане. Видете дети аж два хлопци називаються Іван. Щоб их розрожняли кожен має прозвище. Сей називається Іван Чумак». (Тепер питається учитель кожду дитину имя и прозвище. Хто не знає тому має сказати і закріпити его)» [307, с.25]. Отже, з першого уроку вчитель звертав увагу на вироблення в учнів комунікативних якостей, виховував в них повагу до однокласників.

Проте треба констатувати, що у методичному аспекті моральне виховання в школах Буковини було обмежене повністю релігійним характером, у багатьох школах недостатнім розвитком колективних форм виховання, більшим акцентом у змісті шкільних предметів на культурі, історії Австрії і меншим – Буковини, відсутністю в окремих підручниках виховного елементу, слабкою матеріальною базою, непристосованістю

шкільних приміщень, відсутністю єдино визначеної методики викладання предмету та ін. Ці фактори значною мірою впливали на якість засвоєння школярами навчального матеріалу, знижували його виховний потенціал.

На початок ХХ століття у шкільному законодавстві та наробках та крайових педагогів важливими умовами ефективності морального виховання у навчальному процесі визначено належно організовану взаємну діяльність між учителем та учнем. К.Малицька, О.Жуковський, І Карбулицький Ост. Попович [256; 167; 204; 314] наголошували на необхідності знання вчителем індивідуальних особливостей. Для вивчення особистості учня і колективу в практиці роботи навчальних закладів використовували цілий комплекс методів і прийомів – педагогічне спостереження, бесіда, аналіз результатів діяльності (учнівських творчих робіт), узагальнення незалежних характеристик учня.

Основними принципами у цій роботі вважали цілеспрямованість, об'єктивність, зв'язок між процесом вивчення особистості і вихованням та комплексність у оцінках. Усі дані про учня фіксувалися у характеристиці на нього.

Розрізняли загальну та індивідуальну характеристику. У загальній записували відомості про клас; кількість учнів у ньому (окремо дівчаток та хлопчиків); кількість учнів з відхиленнями (рід і ступінь відхилення), прізвища учнів, для яких варто було б «використовувати тілесні засоби для заспокоєння», вказували на впертих, схильних до брехні, крадіжки та занедбаних, а також взірцевих учнів, яких визначали з огляду на їх поведінку та пильність.

Характеристика обов'язково обговорювалася на конференції учителів [167, с.16]. У індивідуальній характеристиці учня фіксували його фізичний і розумовий розвиток, характер (слухняний, добросердешний, гамірний, веселий, зухвалий, сварливий, гнівливий, скритий, байдужий на нагани і кари). Зазначалися особливості поведінки учнів у школі та «поза школою»

(працьовитість, точність, акуратність, чинність); аналізувався розумовий розвиток і творчі здібності вихованця (до науки рисунків, музики, каліграфії) [167, с.14] Проте на практиці загальна та індивідуальна характеристика досить часто були переважно формальністю, оскільки у навчально-виховному процесі педагоги в основному орієнтувалися лише на середнього учня, прагнули «стреміти до вирівняння різниць між дітьми з більшим або меншим засобом відомостей, задержуватися довше при приготуванні їх до науки читання і писання, рахунків, розбуджувати них цікавість до предметів» [130, арк.1-46].

Особливо важливого значення у моральному вихованні надавали дисципліні учнів на уроці, під час перерв та поза школою. З'ясувати причини пріоритету її як фактору успішного впливу важко. Припущення, що така вимога найбільше відповідала психології німців, прагненню їх до впорядкованості, з огляду на дослідження істориків педагогіки не досить обґрунтоване. Цілий ряд дослідників історії педагогіки визначають її як умову, що постала із засад організації школи в краї. Є.Жарський, зокрема, зазначає, що в стародавніх школах у поглядах на виховання не було однозначної думки, але обов'язковим елементом їх життя була дисципліна [165]. Управлінськими ланками (кайзером, Міністерством віровизнань та просвіти, департаментом віровизнань, Крайовою Шкільною Радою, повітовими інспекторами, повітовими шкільними радами, місцевими шкільними радами та управлінням школи) вироблялися єдині підходи до організації навчального процесу в школах краю. Вказаними установами була вироблена чітка організація всього шкільного життя учнів.

Кожен навчальний рік у школах розпочинався та закінчувався богослужінням. Щодня перед заняттями читалися молитви. Представники серед дітей різних віровизнань мали власних катехитів, тому виконували релігійну практику за певними графіками. Учні мали щоденно з'являтися о 8 годині ранку з молитовниками та збірниками псалмів; не дозволяли

розбишакувати на вулиці перед церквою [120, арк.5]. У школах краю крім суботи та неділі, вихідними днями вважалися релігійні свята та свята на честь цісаря та його родини. У ці дні, учні не відвідували заклади загальної середньої освіти, натомість місцева та повітова влада, з нагоди вихідних, преміювала їх шкільними приладдями, роздавала допомогу бідним школярам у вигляді одягу та взуття [459, р. 56].

Поведінка учнів у освітньому закладі й на уроках, зокрема, регулювалася шкільними дисциплінарними приписами. Для народної школи вони носили назву «правильник». Документ містив настанови, яких мали дотримуватися учні в школі та за її межами, а в додатку обов'язки родичів шкільних вихованців або їх заступників. Так, за цим документом, учень «по відношенню до батьків» мав бути слухняний, відвертий, правдивий, шанувати вчителя як у в школі, так й за її межами. «У відношенні до своїх товаришів» «услужливий, згідливий, мав берегти чуже та власне майно. «Відносно себе» «охайним, чистим, слідкувати за зовнішнім виглядом, мав шанувати шкільні меблі, відвідувати школу, відпрацьовувати пропущені години, брати участь у всіх релігійних службах, бути зібраним і завжди готовим до початку науки, виконувати всі розпорядження вчителя. Шкільні приписи окремих типів шкіл краю подано нами у додатку В.

Важливим засобом вироблення дисципліни учнів педагоги вважали правильно організований навчально-виховний процес у школах. Велика наповнюваність учнів (80 чоловік), пополуднева наука в школах зумовлювала часті зриви порядку в класі та втому дітей, що негативно позначалося на результативності виховного впливу. Пошук шляхів усунення цього явища був предметом розгляду на вчительських зібраннях та в педагогічній пресі. Так, Л. Ясінчук з метою виправлення ситуації, що склалася в шкільництві, вніс пропозицію скоротити кількість учнів у класах до 40, аргументуючи це тим, що «велика кількість дітей не сприяє дисципліні, а втомлює учня» [448, с.4-5]. Педагог Остап Попович,

використовуючи результати досліджень Л.Вагнера і Ш. Монарда, робить висновок, що «полудневу науку треба вживати для школи за неуспішну, а з огляду на гігієну «шкідливу» [129, арк.9].

Про моральні вимоги до поведінки учнів певною мірою свідчать і видані у 1887 році у Відні «Настанови для місцевого наглядача школи». Серед головних обов'язків інспектора школи у документі було визначено нагляд за відвідуванням учнями навчального закладу, контроль викладання учителя, поведінка учнів, за тим «що є добре і що погане» [262]. Ці аспекти виховного контролю були затверджені «Законом про заведення і удержання ладу та посіщення публічних шкіл народних» від 30 січня 1873 року. А недоліки та позитивні моменти в роботі вчительського складу, поведінки учнів школи обговорювалися на вчительській конференції [139, арк.1-9]. Протокол такої перевірки подано в додатку Ж.

Визначення дисципліни як головного фактору ефективного виховного впливу спричинило комплексний підхід до оцінки поведінки учнів. На кінцеву оцінку («похвально», «добре», «задовільно», «незадовільно») впливав кожен учитель школи чи гімназії, який викладав хоча б один предмет у класі.

Загальна оцінка відображала середнє арифметичне всіх балів [139, арк.1-2].

• Педагогічна позиція вчителя як провідний чинник морального виховання учнів навчанні. Мова йде про розуміння кожним учителем своєї функції.

Результативність засвоєння моральних норм учнями значною мірою залежала від особи того, хто викладав предмет. Його зовнішність, характер, тип відносин з іншими мав повністю відповідати тим правилам і нормам, які він намагався прищепити дітям. На початку XIX століття завданням педагога було «плекання і шириння правдивої побожності, релігійності і християнської моральності, защеПЛення її в молодих серцях» [138, арк.3].

Тому вчитель релігії повинен виступати зразком та прикладом вірності релігійним принципам, однаково ставитися до учнів різного віросповідання, поєднувати релігійність з прикладом «правдивої моральності, всіх чеснот християнських». Він ні в якому разі не мав права зводити навчальний процес до механіцизму, бо «це витворює лицемірство і фарисейство» [138, арк.3]. Педагогиня К.Малицька вважала, що вчитель зможе успішно реалізувати виховний потенціал шкільної науки лише у тому випадку, коли буде сам самостійною, творчою особистістю, з логічним мисленням та моральною поведінкою. «Неконсенквентність в поведінці родичів та вихователів, – підкреслювала вона, – вводить заколот в діточі пресвідчення. А коли ще і в самім характері вихованця проявляється несамостійність у моральних принципах або таки й цілковите їх нехтування чи пошанування тільки про людське око. Тоді і дитина тратить ґрунт під ногами, виходить з рам, у яких творила собі власні етичні поняття і попадає в рострій моральний» [257, с.39].

Крайовий педагог В.Лукаїнович підкреслював, що головні недоліки у вихованні дитини трапляються саме з вини вчителя, через брак тактовності, волі «теплоти і любові до молодого покоління» [246, с.100]. Також І.Гудима стверджував, що вчитель, у першу чергу, має сприяти розвитку інтересу учнів до науки та успішно здійснювати виховний вплив, якщо буде працювати в одному класі декілька років та використовуватиме індивідуальний підхід до кожного вихованця [92, с.232].

Таким чином, спираючись на концепцію виховуючого навчання, досвід європейських освітніх закладів відповідно до потреб національної школи, буковинські педагоги прагнули використати навчальний процес для виховання в учнів таких моральних якостей, як любов до України, до ближнього, совісність, поняття честі, повагу до іншої людини, турботу про навколишнє середовище тощо. Головне місце у вихованні педагоги відводили предметам, які найбільше впливали на розвиток моральної сфери

школярів (релігія, мова, історія, тощо). Вони виступали своєрідною гімнастикою душі вихованців. Зміст підручників, які використовували буковинські вчителі на уроках, специфічні напрями та багатосторонність методів морального виховання учнів сприяли формуванню в них не лише релігійності, але й патріотизму, відповідальності перед собою та перед Богом, надавали стійкості у моральних випробовуваннях учнів. Цьому процесу сприяв індивідуальний підхід до учнів, відповідні правила поведінки, дисциплінарні вимоги.

Обмеження впливу на вихованців негативних зовнішніх чинників часто формували пасивність дитини перед труднощами реального життя, а постійний контроль за їх дисципліною у школі й поза школою, пошук вчителями оптимальних методів і засобів роботи забезпечували посилення виховного впливу змісту навчальних предметів. Але у великій частині шкіл цілей морального виховання учнів намагалися досягти шляхом простого зазубрювання етичних норм, примусу, покарання та контролю за дотриманням шкільних правил.

2.2. Школа, сім'я і церква як чинники виховання учнів

Наше дослідження свідчить про те, що у моральному вихованні учнів українських шкіл Буковини діяли три важливі чинники: сім'я, школа та церква.

Першою і головною вихователькою, які і у всі часи, виступала сім'я. Школа розвивала закладені родиною в душу дитини зародки моральності та корегувала недоліки у вихованні, а церква сприяла закріпленню моральних якостей і переконань дитини, оскільки мала найбільший вплив на духовну сторону вихованців. Головним завданням родини вважалося виховання у дитини самостійності. У «Педагогіці» М.Барановського з цього приводу зазначалося, що в родині варто організувати виховний вплив таким чином, «щоб дитина не ходила на шнурку, бо вона залишиться завжди непорадною і

неповоротньою» [7, с.63]. Школа і родина, на думку С.Канюка, мали сприяти розвитку почуттів вихованців, «боротися з їх поверхневістю, не давати легкодумності вкорінитися в характер вихованців, боротися з егоїзмом та альтруїзмом у характері вихованців, надавати почуттям певного напрямку та слідкувати за їх силою» [204, с.38].

Уже в той період ставиться питання про спільні дії цих інституцій у вихованні дитини. О.Попович підкреслював: «З осібна треба остерігатися, щоб церква, дім і школа не були в суперечності засад, яких проповідують. Така згода має бути між домом школою, державою та церквою, між родичами, вчителями, священиками. Згідне поступовання дому школи і церкви віщує хороші успіхи, а незгода «спроваджує лише сумні наслідки» [112, арк.90].

Виходячи з цього, у нашому дослідженні звернемо увагу на загальні засади морального виховання у буковинських родинах. Наша мета «показати їх вплив на вироблення моральних якостей дитини, корекцію цих якостей у школі та церкві. При цьому використані нами в роботі при аналізі родинного виховання на Буковині думки педагогів можна вважати також як один із аспектів співпраці, оскільки їх обговорення на батьківських зборах та популяризування в пресі забезпечували єдність виховних засад і вимог.

Виховання в родині крайові педагоги та церковні служителі розглядали як найповніше втілення індивідуальної форми роботи з морального виховання учнів. Важливим фактором, який визначає зміст і форми виховного впливу на дитину, вони називали соціальний стан родини, який в повній мірі зумовлює її внутрішнє життя, рівень моральності та готовності батьків, інших членів родини до виховання.

Автор підручника з педагогіки С.Канюк, розглядаючи особливості виховання в аристократичній, селянській і робітничій сім'ї, визначає їх переваги та недоліки. Зокрема, педагог критикує підходи до дитини в аристократичних сім'ях, вважає, що там, «де діти віддані на виховання

чужим людям виростає покоління, яке здатне лише підкоряти інших своїй волі. Вони не лише вбачають в інших джерело свого добробуту, але й матір сприймають як вельможну паню» [196, с.40].

На противагу такому вихованню С.Канюк наводить приклад впливу на дитину батьків та родичів в селянській родині, основними принципами якого є принципи народності, зв'язку з життям, природовідповідності, де «...ніхто не зове дитину вельможним паничем, ніхто не вчить бити підданих.... Мужик виховує своїх дітей після свого здорового розсудку, не вмів він педагогіки, а цілий він педагог. Не балакає він много, а навчає коротко і рішуче» [196, с.41]. Як цілком протилежне вихованню в аристократичних сім'ях з надмірною опікою дитини, педагог розглядає виховання в робітничих родинях, де дитина більшу частину дня належить сама собі. «Батько днем на роботі, а вночі спочиває, матір вічно на роботі, а діти бавляться на вулиці» [197, с.122].

Педагог зазначає, що батьки цих дітей можуть виховувати їх як слід, але життя робітників настільки нужденне, що думають вони лише про те, як пережити наступний день, а на виховання дитини у них уже немає часу [197, с. 123].

На той час С.Канюк, в оцінці виховного впливу різних типів сімей на дитину, висловив типові погляди вчительства на його переваги та недоліки виховання у кожному соціальному типі сімей. Оцінюючи зроблений ним аналіз з погляду історичних джерел та літератури, що розкривають вплив соціально- політичного становища краю на життя буковинців [8; 9; 166; 190; 191; 208; 297], можна говорити про суб'єктивізм в оцінках педагога. Досить часто селяни також були зайняті працею на полі, щоб хоч якось вижити і прогодувати сім'ю, вихованням дитини займалися старші діти або вулиця. Тому, як свідчать звіти жандармерії, досить характерним серед вихованців селянських сімей було порушення дисципліни та аморальні вчинки [118, арк.1-27].

Головними вихователями в родині педагоги вважали батька й матір. Саме тому І. Бажанський вбачав у них визначальний чинник подальшої долі людини. У статті «Виховання дитини через дім та школу» педагог підкреслив: «Перші вчителі дитини «то родичі. Щаслива є та дитина, що чує тільки добре і гарне від своїх батьків, а нещасна та, яка того добра не має» [3]. Обґрунтування необхідності батьківського піклування у родинному вихованні базувалося на цілковитій безпорадності немовляти й залежності його від чужої опіки. Тому педагоги дотримувалися думки «Хто згідно з природнім правом дав життя дитині повинен на основі природнього права його підтримати» [11, с.34].

Провідною функцією матері у буковинській родині було виховання моральних почуттів дитини « любові до Бога і ближнього, поваги до рідної мови, чесності, чуйності, відповідальності та ознайомлення з правилами щоденного народного етикету [135, арк.7]. Особливо важливим вважався її вплив на доньку. На матір, за народною педагогікою, покладалася головна відповідальність за подальше життя дитини жіночої статі. Тому вона мала навчити її всіх хатніх справ, правил поведження з протилежною статтю та прищепити любов до рідного краю. К.Малицька з цього приводу зазначала: «Коли мати відкриє очі дитині дасть змогу орієнтуватися у своїх почуттях саме тоді, пройде переворот і переоцінка моральних вартостей» [257, с.230]. Авторитетом у буковинській родині, безперечно, виступав батько. Відповідно до цього відносини його і дитини мали ґрунтуватися на повазі та послуху. Батько був зобов'язаний виховувати у дітей розсудливість, зваженість вчинків та мужність у хлопчиків [13, с.210].

Особливе місце у родинному вихованні відводили старшим членам сім'ї.

Про це писав І.Синюк, у своїй автобіографії. Він згадував, що найбільший вплив на формування його характеру, хисту до письменства мала його бабуся, яка навчила бачити світ навколо себе таким, яким він є і яким би

міг бути за кращих умов [347]. У «Педагогії» І.Бартошевського щодо впливу старшого покоління на молодше, зазначалося, що бабуся і дідусь зможуть позитивно впливати на дитину лише тоді, коли вони віруючі, тоді вони зможуть «гарячу любов до дітей та онуків поєднати з зимовою розвагою та багатим досвідом» [11, с.34]. Як свідчать біографічні дані та спогади відомих людей, що проживали на Буковині в той час, буковинські сім'ї, як правило, були багатодітними. Наприклад, у сім'ї письменника О.Масикевича було троє дітей [356, с.4]. Із споминів В.Руснака «одного з жителів крайового центру, довідуємося, що в його родині було шестеро дітей [354, с.1]. Старші діти мали постійно піклуватися про молодших, прилучати їх до пізнання навколишнього середовища через гру та бесіди. Їх вплив на виховання молодших оцінювали позитивно лише у тому випадку, коли вони самі отримали відповідне виховання. Педагогиня С.Ярошинська, під час аналізу цієї проблеми підкреслювала, що досить часто саме старші діти є прикладом для наслідування молодшими, тому, вони мають мати моральний характер» [435, с.23].

Вплив родини на виховання моральних якостей дитини посилювався впливом її друзів. О.Попович, вбачав у спілкуванні дитини з однолітками, засіб вироблення у неї колективізму та самовиховання «Подібно як камінчик гладиться і заокруглюється в річці між іншими камінчиками, так і в дитини виховували моральні звички через спілкування з ровесниками», – підкреслював педагог [111, арк.7].

Таким чином, кожен з членів родини та найближчі друзі дитини, в першу чергу, через відповідність своєї поведінки до визначених у народі норм поведінки мали вплив на формування характеру майбутнього школяра. Педагоги вважали, що повноцінне моральне виховання дитини в родині можливе лише тоді, коли всі її члени в рівній мірі виконують свої виховні функції.

Зміст морального виховання в буковинських сім'ях другої половини XIX – початку XX століття визначався відповідно до двох виховних напрямів: турбота про фізичний розвиток дитини і про її духовне здоров'я. Він включав виховання релігійності, патріотизму, поваги до односельців, працелюбності, бережливого ставлення до матеріального добра родини та громади, ощадливості, сили волі, витривалості, самостійності.

Виховання релігійності як стійкої риси морального характеру відбувалося через вивчення дитиною молитви та роз'яснення змісту десяти заповідей Божих. У родинному вихованні релігія виконувала не лише формуючі функції, тобто використовувалася як засіб вироблення моральних переконань дитини, але й контролюючі. Матір, залишаючи дитину без нагляду, давала їй моральні настанови з приводу поведінки, а основним спостерігачем за виконанням її настанов називала образ із зображенням святих, тощо. У старшому шкільному віці у практиці родинного виховання на буковинських землях, як і по всій Україні, могутнім засобом застереження вихованців від негативних вчинків виступало слово «гріх». Морально-релігійні настанови, отримані в родині, закріплювалися через відвідання дитиною церкви у неділю та свята, участь разом з дорослими у богослужінні.

Дисциплінованості у родині досягали, в першу чергу, через привчання кожного її члена виконувати окремі доручення. Особлива увага зверталася на дотримання дитиною правил народного етикету, вироблення у неї звички вітатися, прощатися, ввічливо розмовляти зі старшими та молодшими; поступово прилучали вихованців до правил життя громади, знайомили з функціонуванням громадської каси. Виховання працелюбності здійснювалося шляхом залучення дитини до посильної праці в родині під наглядом батьків та дитячі ігри, які імітували найпростіші трудові операції («Мак», «Подольночка», «Чорний чоловік»), або виконання нею посильної роботи. Виховання патріотичних почуттів забезпечувалося через прилучення дітей до багатства рідної мови. Саме у сім'ї закладалися основи фонетичного

чуття мови Проте, на відміну від школи, сім'я більшу увагу звертала на вироблення у дитини правильної вимови звуків, слів, вміння виражати свою думку, суворо засуджувалося спілкування матері з дитиною, шляхом спотворених слів, вживання лайливих слів батьком, перекручень у вимові.

Досить детально основні вимоги щодо розвитку мови дитини в родині були розроблені О.Поповичем. Педагог вважав, що родина має вирішальне значення як для забезпечення фонетичного чуття мови, так і для виховання любові до неї. Щодо розвитку мови дитини в родині крайові освітяни притримувалися думки, що правильну вимову можна сформувавши лише тоді, коли в дитини сформований артикуляційний апарат. Головну роль у виробленні правильної вимови у дошкільника педагог відводить матері, яка повинна сама добре стежити за тим як вона вимовляє слова, розмовляти з дитиною чітко і без ускладнень [308, с.201].

Подвижник на ниві шкільництва С.Канюк у площині навчання мови дитини дошкільного віку зачіпав питання про вплив мови домашніх на моральне виховання дитини й наголошував, що розмови батьків з дітьми або між собою мають бути лише «повні чесноти, добра і чинності», тоді і діти будуть чесні, добрі, стануть «славою і втіхою родичів і всього народу» [199, с.122].

Другим важливим фактором впливу на виховання патріотичних почуттів учнів у родині було вироблення у них естетичних смаків та уподобань, любові до природи. Дитина, виконуючи домашню роботу, бувала безпосередньо на природі. Тому вона була добре обізнаною зі свійськими та дикими тваринами і рослинами, а в школі через читання текстів лише поглиблювала свої знання про корисність та шкідливість їх для життя людини.

Першим і головним методом виховного впливу, який застосовували у родині, був метод привчання. З самого народження батьки через спілкування з дитиною, дитячі потішки та ігри, а згодом і залучення до найпростіших

домашніх справ, ознайомлювали її з навколишньою дійсністю, прилучали до сімейних обрядів і свят, чим забезпечували формування любові до рідної оселі, до рідного краю, родичів, виховували працелюбність. При застосуванні цього методу використовувалися накази та схвалення поведінки дітей, покарання та нагороди. Важливою умовою його ефективності С.Канюк визначає вміння батьків вибрати вірний стиль виховного впливу. На противагу матері, яка «як курка зніси яйце кудкудакає цілий день», педагог визначає інший тип поведінки головної виховательки, яка «не торохкотить, а тільки засмутиться, покаже, що вчинок дитини завдав їй болю» тоді дитина, яка любить матір сама хоче виправити свою негідну поведінку, «затерти добрим ділом слід заподіяного мамі болю» [198, с.120].

Вирішальним фактором впливу на виховання моральних якостей характеру учнів у родині визначали приклад батьків та старших членів родини. Педагогиня К.Малицька вбачала у поведнці батьків основний приклад для наслідування дітей. Вона підкреслювала: «... ніхто не вчив дитину брехати, красти, горівки пити, проклинати і лихословити.... від родичів діти багато злих звичок собі переймають. Як ви дитині пообіщали і слова не дотримали, то вона вже вам і не довіряє та й не раз і сама скаже брехню а там і не почервоніє, а сміливо вам у очі дивитися буде» [115, арк.15].

Ефективність впливу батьків на становлення моральних якостей дитини значною мірою залежала від злагодженості їх дій у вихованні дитини. Уже згадувана нами С. Ярошинська наголошує, що у сім'ї повинна панувати гармонія, розуміння та повага між батьками і дітьми. Все це пізніше буде створювати сприятливу моральну атмосферу, яка виллється в красу людських стосунків. Вона з болем зазначає, що в деяких сім'ях батьки висувають перед дітьми неоднозначні вимоги, не розуміючи, що дитина, виконуючи їх, опиняється між перехресними вогнями. Тому педагог виразила загальну думку тогочасного вчительства, що на «ідеал добра», який формується у

дитини в сім'ї, вирішальний вплив має позитивний приклад її членів, яких дитина «споглядає, наслідує, сприймає» [435, с.144]. Головними чинниками, які забезпечували ефективність родинного впливу, на Буковині визначали любов матері до дитини, єдність вимог до вихованця та відповідний стиль виховання в родині. Перший фактор найбільш повно обґрунтував С.Канюк. Педагог зазначає, що «діти виховані без тепла і любові матері бувають похмурі, самолюбиві, скриті, злосливі та невольові» [199, с.31]. Щодо стилю виховання в родині, то в тогочасній народній і науковій педагогічній думці Буковини культивувалася ідея стриманості та поміркованості у вихованні. Педагог С.Канюк зазначав, що «дитині варто дати і дозволити все що для дитини, що не для дитини не дати і не дозволити» [199 с. 121]. Крайовий інспектор О.Попович підкреслював, що «лише, поважне і строге виховання вивінує дитя здоровим розумом, веде його на острій воздух і студену водицю, в гори, де ростуть сильні дерева, де живе вдоволення, праця і здоровий нарід»[116, арк.6].

Таким чином, всі напрями родинного виховання мали сприяти вихованню морально-релігійної особистості, дисциплінованої, з розвиненим почуттям національної приналежності та відповідальності.

Разом з тим, відповідно до розвитку шкільництва на Буковині, важливим завданням родинного виховання стає необхідність підготувати дитину до школи. З цією метою вдома батьки в присутності дитини дошкільного віку мали вести розмови лише з позитивною оцінкою діяльності вчителя, бо «через неповагу родичів до вчителя дитина втрачала інтерес до шкільної науки» [11, с. 73].

Особливого значення передова громадськість краю та вчительство надавали необхідності відвідування буковинськими дітьми школи. Перед початком занять у школі та протягом усього шкільного року місцеві часописи друкували для батьків інформацію про правила прийому до школи та про важливість навчання.

Зокрема, у газеті «Народний голос» підкреслювалося: «Який батько дасть дитину до школи, зробить добро не лише собі, але й цілому загалу» [152, с.5]. Навчання в школі визначали як найвищу честь для родини та прояв патріотизму свідомого українця краю [152, с.5]. Перед початком навчального року батьки, які мали дитину шкільного віку, повинні були прийти до школи і записати своїх дітей до учнів класу, а під час їх навчання постійно підтримувати зв'язок зі вчителем, відвідувати батьківські збори і т.ін.

Моральне виховання в буковинських родинах ґрунтувалося на народних традиціях, принципах зв'язку з життям, природовідповідності. Воно передбачало закладення фундаменту моральної поведінки дитини, вироблення у неї певних моральних понять щодо відносин між людьми. Родина як головний чинник морального виховання закладала у свідомості дитини елементарні загальнолюдські поняття про моральне добро і зло, красу і потворність людських вчинків та переконань.

Проте в силу цілого ряду причин, серед яких головними були «сліпа любов батьків до дітей», обмаль часу на виховання дитини, «слабе розуміння виховання», вихованням дитини займалася переважно школа. Вона частково замінювала та доповнювала вплив батьків, сприяла виробленню моральної програми поведінки вихованців.

Слід зазначити, що у досліджуваній період ставилися питання про певні зв'язки сім'ї та школи у моральному вихованні дітей. У шкільному законодавстві, зокрема, у розпорядженні Міністерства віровизнань та освіти (20 серпня 1870 р.) параграф 29 та в Шкільному і науковому порядку від 29 вересня 1905 р. (параграф 71), наголошувалося, що вчитель має підтримувати зв'язки з родиною учня в справах навчання, відвідування школи і, особливо, в справах виховання [84, с.9]. «У згіднім співділанні з родинним домом школа має витворити широку і тривку підставу для виобразування людей і членів суспільності» [78, с.21].

Батьки в свою чергу за дисциплінарними приписами школи мали дбати про забезпечення учня усім необхідним для навчання, підтримувати зв'язок зі вчителем у справах, що стосуються виховання в родині, слідкувати за поведінкою дитини поза школою та прагнути до вироблення єдності родини і школи у вимогах до дитини [78; 311; 318]. Визначена в документах необхідність співпраці школи з родиною учня у моральному вихованні учнівської молоді зумовила вимогу забезпечення наступності цих факторів впливу на дитину. Шлях до її вироблення педагоги вбачали у проведенні роз'яснюючої роботи школи з батьками учнів.

Практикувалися дві форми такої роботи: індивідуальна «проведення бесід з приводу поведінки та успіхів у навчанні конкретної дитини, як правило, тієї, що відзначилася негативною поведінкою та колективна «організація батьківських зборів. На початок ХХ століття педагоги, прагнучи зменшити протистояння між родиною та школою, намагалися удосконалювати форму їх проведення.

Ними практикувалися виступи дітей на батьківських зборах зі співом, рахуванням, організація виставок дитячих робіт, книжечок «Руської бесіди» і «Української школи». Творчий підхід до проведення батьківських зборів прослідковується, зокрема, у педагогічній діяльності І.Бажанського. Вчитель запрошував батьків на відкриті уроки, влаштовував концерти учнів, в яких активну участь брали не лише діти, але й сам педагог [423, с.24]. У тексті автобіографії С.Ярошинської акцентується увага на умінні вчителя налагоджувати контакт з батьками, вдалій допомозі педагога у важливих проблемах морального виховання [436, с.144]. Вона проводила бесіди з питань вироблення єдності вимог у вихованні дитини, підкреслювала важливість врахування в родинному вихованні індивідуальних, статевих та вікових особливостей дітей, зачіпала питання впливу домашніх розмов на формування моральної свідомості вихованців, організації відпочинку дітей під час канікул та після шкільних занять [136, арк.7]. На батьківських зборах

педагоги у процесі бесід прагнули з'ясувати причини помилок у вихованні дитини шкільного віку та давали поради щодо їх усунення [136, арк.1-6].

Треба відзначити, що певну роботу з морального виховання учителі проводили у позаурочний час. Зміст позакласних форм роботи з виховання учнів визначався відповідно до основних розпоряджень Міністерства віровизнань та освіти та поточних розпоряджень Крайової і Повітової Шкільних Рад. Якщо у класно-урочній роботі щодо нього прослідковується відносна стабільність, то у позакласній з року в рік відбувалися зміни, викликані нагальними потребами часу, ставленням Австрійської імперії до українського населення краю, зростанням національної свідомості українців, рівнем впливу церкви на навчально-виховний процес. Діти поза школою, за дисциплінарними приписами, мали бути «чемними, охайними, скромними, ввічливими, не бігати по дорогах, не кричати, не кидати камінням, не чіплятися возів, зберігати природні та штучні пам'ятники, шанувати звірята, рослини, не ходити по чужих садах та городах, не курити, не пити, не виступати у виставах і концертах, під час канікул поводити себе чемно так, як приписано їм поводитися поза школою» [78; 311; 318].

Основними формами позакласної роботи з морального виховання були святочні обходи, свята, залучення учнів до участі у суспільно-корисній праці, проведення виховних бесід, прогулянки. Найбільш розповсюдженою формою морального виховання вважалися святочні обходи та свята. У «Шкільному і науковому порядку» 1905 р. вона була визначена «найкращим способом до розбудження любові до рідного народу» [78, с.101]. Через організацію та проведення святочних обходів та концертів на честь відомих людей Австрії і Буковини, з нагоди знаменних історичних подій імперії поєднувався громадянський та національний аспект виховання патріотизму як головної якості морального характеру особистості. У цих заходах брали участь не лише учні шкіл та гімназій, але й члени культурно-просвітніх товариств, батьки, церковні служителі.

У досліджуваний період буковинська молодь широко відзначала ювілеї І. Котляревського та його «Енеїди», річниці народження і смерті Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Шашкевича, Б. Хмельницького, А. Гофера, день народження царя Йосифа І, річницю вступу на престол царя Йосифа І, 100 - річчя включення краю до складу Австрійської імперії. У гімназії №1 було організовано свято з нагоди весілля Франца Йозефа І з Елізабетою, досить широко відзначалися ювілеї народних шкіл та гімназій [37; 38; 434; 439; 119]. Заходи, проведені у їх рамках, сприяли вихованню моральної та національної свідомості, громадянськості учнів.

Свята на честь ювілею українського чи німецького письменника або педагога, видатної людини того часу проходили традиційно. Проте організація заходів передбачала залучення до участі у них батьків, вчителів та учнів.

Спочатку відбувалася служба Божа у місцевій церкві, а потім концерт, на якому читалися твори ювіляра або хвалебні оди в його честь.

У роботі ми розглянемо для прикладу лише два свята, які дістали найбільший відгомін у місцевій пресі і були досить важливими як для національного руху на Буковині, так і для морального виховання учнів шкіл краю зокрема. Першим організованим виявом національного руху серед українських учнів шкіл Буковини було святкування 11 – річниці смерті Т. Шевченка, а найбільшим з українських свят, відзначених громадськістю краю, «вшанування 100 – річчя з дня народження Кобзаря. Програма першого передбачала соборну літургію з промовою священника однієї з місцевих церков отця Катеринюка та концерт, на якому звучали твори поета.

Газета «Україна», оцінюючи цей захід, зазначала, що «кіцманські гімназисти можуть послужити приміром українській шкільній молодіжі під зглядом своєї національної свідомості і рухливості» [427].

Основним організатором святкування ювілею Т. Шевченка виступили культурно-просвітницькі об'єднання. Члени товариства «Руський

міщанський хор» направили до Крайової Шкільної Ради петицію з пропозицією дозволити участь школярів у заходах, які організовувалися силами товариств (богослужіння в церкві св. Параскеви та святочний обхід). Крім цього, кожна школа пропонувала свою програму проведення свята.

Елементами їх були: відчит директора або старшого учня, декламування поезії, виконання музичних творів. Така програма свідчить про врахування вимог до свідомого засвоєння учнями інформації та психологічних особливостей її сприймання. Щодо змісту, то учні слухали «відчит» про дитячі роки, життєвий і творчий шлях Т.Шевченка або про історію літератури, культурно-визвольного руху на українських землях. У концерті вірші ювіляра перепліталися з поезією інших українських поетів на патріотичну тематику. Пісні, як правило, стосувалися шкільного життя, проте на святах звучали і народні пісні, виконували національний гімн «Ще не вмерла Україна». У Кіцманській гімназії з нагоди ювілею Т.Шевченка було навіть організовано збір коштів на спорудження пам'ятника Кобзареві у дворі школи [125, арк. 17].

Програми свят, проведених у досліджуваний період в окремих школах краю, подані у додатку 3.

Разом з тим варто визнати і той факт, що не всі вчителі та учні шкіл розуміли в повній мірі важливість цих заходів для пробудження національної свідомості українців краю. У 1913 р. Крайова Шкільна Рада порушила декілька справ з приводу демонстративної неявки учнів на дані заходи. Проте, не дивлячись на прогресивні настрої крайових національних інспекторів, розгляд їх донесень мав дещо поверховий характер. Управлінці звертали увагу не на фактори, що зумовили таке ставлення школярів до заходів, вбачали у цьому лише порушення ними дисципліни [126, арк. 1-6].

Виховання любові до культури і традицій українського народу, до його історії як основи формування моральної свідомості вихованців займало чільне місце у діяльності освітян. У різдвяні та пасхальні дні дітям

давали вихідний для того, щоб вони могли відвідати церкву, поспілкуватися з батьками, а в інші релігійні свята обов'язковою була участь учнів у святковому богослужінні в найближчій до навчального закладу церкві (в крайовому центрі це, як правило, була церква святої Параскеви) [135, арк.9]. Особливою яскравістю в буковинських школах відзначалося святкування дня святого Миколая. З нагоди свята в школах після літургії влаштовувалися концерти, найбільш здібним в навчанні та точним у дотриманні дисципліни учням вручали подарунки. На свята запрошували батьків, старших дітей родини. Таким чином, через духовну єдність світського і релігійного, старшого і молодшого покоління в учнів виховували повагу до традицій, звичаїв українського народу, до його релігії.

Значну роль у позакласній роботі педагоги відводили вихованню моральних якостей дитини засобами праці. Школа продовжувала трудове виховання родини. На виконання «Шкільного і наукового порядку» 1905 р. Крайовою Шкільною Радою були виділені кошти на сад, квітник та пасіку для кожної школи [121, арк.5]. Для виконання крайового шкільного закону від 12.01.1908 р. школи зобов'язувалися мати дослідний город з трьох частин: для господарських, лікарських і отруйних рослин, площею 600-1000 кв.м., який повинна виділити їй сільська громада. [117, арк.14-15].

Під час роботи на ділянках в учнів виховували працелюбність, формували вольові та товариські якості. Виховний потенціал праці школярів на ділянках посилювався бесідами екологічного характеру, які виховували любов до природи, акціями захисту довколишнього середовища, залученням учнів до збору лікарських рослин, що проводилися згідно до розпоряджень Міністерства віровизнань та просвіти (5151|Ш, ZI9548, Z7221, ZI 15662|P., Z.16354, Z38151. Z6456, Z1584, Z3917D) [115, 116, 121, 124].

Вихованню в учнів любові до навколишньої природи, як основи моральних вчинків, сприяли організовані на підставі Міністерського розпорядку від 28.04. 1908 р. та розпорядження Шкільної Крайової Ради

вільні дні «охорони звірят та рослин». У ході їх проведення члени «Товариства охорони звірят та рослин» організували серед учнів концерти, акції захисту навколишнього середовища. Особливим елементом свята була організована прогулянка. Метою заходів було впливати на шкільну молодь, для того Щоб вона «добачала і відчувала терпіння німих сотворінь, будити співчуття, виробляти доброту і вести молоду людину до найвищої моральної мети «робити добро з власної волі» [78, с.426]. Крім постійних форм роботи, учні закладів загальної середньої освіти залучалися до форм позакласної роботи з морального виховання, викликаних нагальними потребами часу.

Гімназистів брали участь у акціях допомоги людям похилого віку, організованих громадськістю краю, навчали бути небайдужим до чужого лиха. Учні шкіл разом з дорослими надали посильну допомогу потерпілим від повені у 1893 р. [53], а під час війни вони доглядали за хворими та пораненими [142, арк.3]. Особливо зросла роль таких акцій після Першої світової війни.

Саме в цей час трудовий аспект морального виховання через ідейне навантаження змісту роботи посилювалося громадянським та національним. Корисність посильної для учнів праці стимулювала їх до покращення результатів діяльності, а спільна робота з батьками і старшими членами родини сприяла міцності засвоєваних дітьми трудових операцій, виховувала гордість за свою родину. Згідно розпоряджень Крайової Шкільної Ради від 19 травня 1917 р. і Міністерського розпорядження від 22 березня 1914 р. учнів залучали до участі у садінні, обробці та збиранні врожаю овочів та фруктів. На виконання наказів Міністерства суспільних робіт від 15 жовтня 1916 р. та Крайової Шкільної Ради від 22 травня 1917 р. вихованці шкіл краю брали активну участь у акціях збору металолому і паперу для військових цілей [112, 133, 114, 129].

На високому рівні буковинці організували виховання сили духу учнів, розвиток їх вольвих якостей. При цьому важливими засобами

виступали заняття фізичною культурою і спортом. За положеннями правильника народної школи та дисциплінарних приписів уроки фізичної культури та позашкільна спортивна робота визначалися як головне завдання учнів. Їм рекомендували відвідувати спортивні клуби та гуртки. А старші діти займалися у спортивному клубі «Вікторія». У закладі діяли секції легкої атлетики, аеробіки, тенісу [141, арк.1-7; 143, арк.2-9]. Через те, що вплив старших на виховання підростаючого покоління був не завжди позитивним, згідно уже згаданого нами розпорядження Міністерства віровизнань та просвіти від 20 серпня 1870 р. у позашкільній діяльності організовувалися спортивні змагання та вечори переважно в межах школи, або між школами [136, арк.7].

Питання вдосконалення рівня фізичної культури школярів, як засобу морального виховання в школах Буковини, неодноразово піднімалися на конференціях вчителів краю та імперії. Наприклад, 13 січня 1910 р. Міністерство віровизнань та освіти на потребу дня скликало у Відні конференцію лікарів і педагогів зі шкіл Австрії. Під час заходу неодноразово піднімалося питання про збільшення кількості годин на фізичне виховання та про покращення підготовки вчителів, організацію позакласної і позашкільної роботи зі учнівською молоддю в цьому напрямі [137, арк.12].

На початок ХХ століття пожвавішало культурне життя краю. Що проявилось у підвищенні уваги до історії, традицій і звичаїв, прагненні до збільшення спілкування між народами, взаємопроникненні культур різних народів, що проживали на Буковині та за її межами. Основним гаслом у цій роботі стало: «Шануймо чуже, будимо всі всюди вщиплювати любов до сего, що істинне наше питання і стерегти щоб ніхто не усував наші звичаї і обичаї і не порушував наші релігійні почуття» [32, с.1]. У практиці позакласної роботи з морального виховання це знайшло відображення у таких напрямках: привчання учнів до охорони історичних пам'ятників, створення музею

краєзнавства, перегляд учнями кінофільмів, участь школярів у театральних виставах.

Також мала місце у цьому напрямі дослідницька робота, яку розглядали як засіб виховання поваги до минулого та успішну умову реалізації вимоги дисциплінарних приписів: «Діти мають зберігати штучні і природні пам'ятники» (параграф 22) [78, с.17]. Під час проведення дослідів учні записували оповідання про давні часи; систематизували місцеві казки, пісні, колядки; завчали прислів'я, приказки, анекдоти, ворожбу; впорядковували словники з лагідними й меркантильними словами, з поясненнями; а також збирали музичну творчість; описувати залишки старовини, насипи; зберігали та вишивали національний одяг; прикрашали околиці міста й села, хати, забави; створювали фізичні і психологічні характеристики людей [236, 241].

Чимало цікавих експонатів передано вихованцями у краєзнавчий музей. Зокрема, у 1905 р. зусиллями учнів з Чернівецьких гімназій, з ініціативи Еріка Кольнера, зроблено стенд на виставці писанок Буковини перед Великоднем [58, с.4].

Відкриття у 1907 р. на Буковині першого кінотеатру зумовило перегляд форм виховання і доповнення їх ще однією «культпохід у кіно». Робота кінотеатру контролювалася органами жандармерії тому, що проблема впливу кінофільмів на моральність учнівської молоді стояла досить гостро. Для того щоб захистити дітей від негативного впливу нового засобу інформації, Міністерство віровизнань та освіти у 1910 році видало цілу нові постанови, які практично забороняли учням закладів загальної середньої освіти відвідувати кінотеатри. Такий крок управлінці пояснили демонстрацією низькопробних фільмів, що «заполонили екрани кінотеатрів» краю. Дискусійність прийнятого рішення для морального виховання учнів, зумовила оскарження цього рішення на конференції керівників державних та приватних шкіл, яка відбулася 27 травня 1914 р. у м. Чернівцях. На зібранні висловлено думку, що

«щоденні кіносеанси» завдають шкоди духовному і моральному розвитку шкільної молоді. Збитки низькопробних фільмів є великими, через те, що словесне сприймання інформації підкріплюється унаочненням. Кіносеанси, на думку присутніх на зібранні, є фактором зростання злочинності серед неповнолітніх, а також раннього прояву статевого життя» [129, арк.2]. З метою превенції зазначених аморальних явищ серед учнів конференція прийняла рішення про те, щоб перегляд фільмів учнями був можливим лише після письмової згоди директора школи і лише у тому випадку, коли фільм визнали «доступним для дітей шкільного віку» [129, арк.3]. Батьки школярів несли повну відповідальність за виконання цього рішення їх дітьми.

Дійовим засобом морального виховання поза школою вважали відвідування учнями цирку та театральних вистав. Перегляд і участь дітей у них вважали могутнім засобом виховання характеру, розвитку духовності учнів, «замилування до співу, музики і декламації засобом, що сприяє підвищенню авторитету дітей та їх родичів до школи [127, арк.3]. Дітям шкільного віку дозволяли брати участь у театральних виставах згідно документу Міністерства віровизнань та просвіти (26 вересня 1856 р.) та розпорядження про справи театру (25 листопада 1850 р.) лише під наглядом шкільного керівництва [127, арк.9 зв.]. Репертуар шкільних вистав, в яких брали участь учні, включав, як правило, народні казки «Лисичка та півник», «Казка про зухвалого Іванка», «Солом'яний бичок» та інші. Зміст їх мав сприяти вихованню в глядачів та учасників слухняності, дисциплінованості, порядності, доброти, чесності, відповідальності та ін.

Підтримувала виховні зусилля педагогів, сім'ї і школи шкільна бібліотека. Згідно розпорядження Шкільної Крайової Ради від 21 травня 1874 р. вона мала «сприяти шкільній молоді в моральному та інтелектуальному розвитку» [78, с.149]. Картотека книг, які повинні бути у кожній бібліотеці, включала в себе розділи: релігія, література, історія, описи подорожей, географія, правничі книжки, книжки про чужі краї і народи, посібники з

розділів техніка, торгівля, природничі науки, гігієна, господарство, спорт, гімнастика. Їхній зміст охоплював усі аспекти морального виховання. Так, книга І. Карбулицького «Гостинець чемним діточкам» сприяла вихованню в учнів чесності, терпимості, взаємоповаги, працелюбності. Через оцінку поведінки героїв твору автор підкреслює необхідність дотримання учнями правил моральної поведінки в гостях, на вулиці, вдома.

Окремим напрямом позакласної діяльності з морального виховання молоді, який вимагав найбільшої координації зусиль школи, родини й церкви, була робота з морально занедбаними та аномальними дітьми, оскільки рамки уроку та орієнтація на «усередненого» учня не дозволяли приділити їм належної уваги під час навчального процесу. Морально занедбаною дитиною, як свідчать звіти крайових інспекторів, педагоги вважали ту, у вчинках якої постійно проявлялися «брехливість, жорстокість, забіякуватість у хлопців, вживання непристойних виразів, викрадення книг та письмового реквізиту, незначних грошових сум або фруктів з чужих садів, а також самовільне невідвідування школи» [128, арк.6]. Здійснення виховної роботи з такими дітьми передбачало, перш за все, роз'яснюючу роботу педагога з батьками учня.

У ході бесід педагоги з'ясовували сімейний стан учнів, причини, що призвели їх до морального занедбання. Учителі акцентували увагу батьків на необхідності вести розмови з дитиною про важливість навчання, необхідність належної поведінки під час уроків та на перервах і т.ін. Підкреслювалася необхідність забезпечення дитини всім, що потрібно для навчання. Освітняни застерігали, щоб не використовувати вихованців шкіл краю для випасу худоби, не брати їх у неділю до корчми та не залишати без нагляду» [125, арк.7].

Безпосередня виховна робота вчителя з такими дітьми передбачала проведення виховних бесід, роз'яснюючої роботи про шкоду, яку приносить

скоєння аморальних вчинків. В особливих випадках школа залучала до роботи з такою категорією учнів жандармерію.

Відповідно з наказом Міністерства віровизнань та освіти від 27 червня 1905 р. та розпорядження Крайової Шкільної Ради від 26 жовтня 1906 р. вчителі мали приділяти увагу різного роду аномальним дітям, «для того щоб пояснити нелегкий жреб цих нещасних, особливо для того, щоб створити їм можливість якого-небудь заробітку для подальшого життя, позбавленого великої радості, щоб вони не ставали тягарем для ближніх» [137, арк.9].

Щороку шкільне керівництво й місцеві Шкільні Ради подавали в Міністерство точний список дітей шкільного віку з тими чи іншими відхиленнями, проводили роботу з їх батьками, надавали допомогу при влаштуванні цієї категорії учнів до спецшкіл, відомості про які були у «Довіднику установ для аномальних дітей у межах Австрії» [137, арк.7]. Якщо ступінь відхилення була незначною, учнів влаштовували у нормальні школи. Для того, щоб учителі могли знайти підхід до такої дитини, їх знайомили з особливостями відповідної роботи, залучали до участі у конференціях, на яких розглядалися ці питання, та до навчання на курсах. Значну допомогу у вихованні, наприклад, сліпих дітей надавала книга А.О.Меоля «Про порядок виховання сліпих дітей шкільного віку» [130, арк.5]. З цією категорією вихованців проводили бесіди морального характеру, в процесі яких педагоги в доступній формі прагнули пояснити елементарні етичні поняття (правила вітання, прощання, поведінки за столом і т.ін.), виробити моральну свідомість. Педагоги працювали над формуванням у них уміння слухати іншого, чемно вести розмову, працювати з товаришами, дотримуватися правил співжиття у колективі [130, арк.5].

Значно сприяли налагодженню співпраці між школою, родиною учня й церквою святкування ювілеїв гімназій і народних шкіл, що виступали засобом формування моральних переконань вихованців, були додатковим підсилюючим фактором усіх засобів, які використовувала школа у

моральному вихованні. Як правило, в такі дні до навчальних закладів приїздили представники Крайової Шкільної Ради, які виступали перед школярами з вітальним словом. Потім відбувалися ранки для учнів молодших класів та вечори для старших. Тут звучали поетичні твори й музика національних поетів та композиторів, які прославляли Австрію й Буковину, її народ у складі імперії. На одному з таких свят Чернівецької головної гімназії був присутній цісар Франц I, а на честь ювілею Кіцманської народної школи Г.І.Купчанко видав «Пам'ятну книжечку з нагоди 100-літнього ювілею 4 - класної народної школи в Коцмани» [233].

Автор у загальних рисах охарактеризував діяльність освітнього закладу на фоні загального розвитку шкільництва, підкреслив, що педагогам слід і надалі працювати над удосконаленням навчально-виховного процесу у ній: «Нужно желать чтобы руководители, учителя и ученики на будущее действовали также (благородно), берегли школу от всяких посягательств на ее свободное развитие и старались усовершенствовать ее настолько, настолько этого требуют условия русского народа для которого она предназначена» [233, с.29].

Велика робота проводилася буковинськими педагогами й церквою у справі усунення серед вихованців шкіл та їх батьків такого явища, як алкоголізм. За дослідженнями К.Кракалії, із кожної тисячі дітей, які проживали в імперії, 471 мали батьків алкоголіків, у 84 «алкоголь вживала мати, а у 75 – і батько і матір [227, с.43]. Профілактична робота щодо викорінення алкоголізму серед учнів проводилася спочатку з батьками, а потім і з самими вихованцями. Вона включала комплекс виховних бесід про шкоду вживання алкоголю дорослими та про можливі наслідки цього явища. Наприклад, з батьками Чернівецької головної гімназії були проведені бесіди про вплив алкоголю на організм людини, про наслідки вживання його батьками, які виховують дітей і т.ін. [416, арк.1-4].

Важливою проблемою морального вдосконалення учнів краю був вплив побічних факторів на виховання дитини, її поведінку і погляди. Особливо відчутним він був на квартирах, де проживали учні з далеких від школи сіл.

Господар домівки досить часто сприймав квартирантів лише як джерело додаткових доходів. Тому на одній квартирі, як згадує Т.Галіп «посол до буковинського сойму, – в одній кімнаті проживало іноді до 14 учнів; їх погано годували, досить часто вихованці не розуміли мови господаря квартири [357, с. 34]. Перебуваючи на таких квартирах, діти «відчужувалися від рідних традицій і звичаїв, від своєї рідної мови» [28, с.1].

Шкільна влада намагалася в деякій мір намагалася послабити негативний вплив умов проживання на квартирах на моральність учня. З цією метою, за наказом Крайової Шкільної Ради від 28 жовтня 1898 р., державні службовці школи, які хотіли взяти собі на квартиру учня, «щоб якимось покращити матеріальне становище», повинні були подати клопотання на ім'я директора навчально-виховного закладу, вказати своє прізвище, ініціали, адресу, річний заробіток. Директор школи після розмови з подавцем заяви та візиту у його помешкання писав прохання до Крайової Шкільної Ради, в якому підтверджував все вказане у першому листі та брав на себе відповідальність за умови проживання учня на квартирі. У випадку нанесення моральних чи матеріальних збитків школяреві директор закладу ніс відповідальність за рекомендовану особу. Відомості про місце проживання учнів знаходилися у вчителя класу. Протягом року він мав обов'язково відвідувати квартири вихованців та перевіряти матеріальний і гігієнічний стан помешкань [119, арк.9].

У моральному вихованні учнів українських шкіл Буковини важливу роль відіграла організація виховної роботи у бурсах, оскільки саме тут уперше було введено шкільне самоврядування. Як свідчать джерела, ідея їх створення стала консолідуючим чинником українського населення краю на

шляху до самоутвердження себе як нації. Значення цих установ у вихованні молоді отримало досить високу оцінку як педагогів- теоретиків, так і практиків. Зокрема, І.Бартошевський вказував, що бурси для хлопців «суть дуже полезні, если в них панує дух правдиво християнський, бо воспитаники привыкают там до послуха карности, порядку «там виробляється межи ними приязнь товариска, а затираються лични хибы и хророватости» [11, с. 32].

На 1912 р. в краї нараховувалося вісім бурс: бурса імені Ю.Федьковича, бурса ім.о.А.Сімовича в Кіцмані, Вижницька бурса, бурса у Сереті, дівоча бурса товариства «Православної шляхти на Буковині», бурса товариства «Православних русинок», бурса товариства «Жіноча громада» [380, с.7]. За кількісними та якісними характеристиками бурси були другим по важливості після школи навчально-виховним закладом. Наприклад, лише бурсу імені Ю.Федьковича за період її існування відвідало близько 4000 українських дітей [28]. Відбирали бажаючих проживати у бурсі на основі певних моральних критеріїв, серед яких головними були старанність, порядність учня, належна оплата (старанні, але бідні учні навчалися безкоштовно), виконання дисциплінарних приписів.

Керував закладом «бурсацький комітет». До його складу, в залежності від матеріальних можливостей закладу та кількості учнів, входило від 5 до 12 членів. Серед них визначалися господар, три настоятелі (вихователі), інспектор. У кожній кімнаті обирали наглядача, який відповідав за поведінку вихованців і чистоту. Досить часто між учнями організовувалися конкурси на краще помешкання. Вихователі відповідали за проведення культурно-масової роботи з бурсаками: організацію відчитів, концертів, походи учнів до театру, цирку та за проведення індивідуальної роботи з окремими школярами. Посаду інспектора у бурсі займала людина, яка добре знала методику викладання предметів. У її обов'язки входила допомога у виконанні домашніх робіт бурсаків. Якщо учень не був у школі або не зрозумів «лекцію», інспектор читав її у бурсі повторно для всіх бажаючих.

Іноді для допомоги учням у виконанні домашніх завдань та для нагляду за їх поведінкою за бурсою закріплювали одного з гімназійних професорів. Він мав обов'язково проживати у закладі, допомагати наглядчачам у вихованні учнів, сприяти бурсакам у проведенні й організації виховних заходів. Вплив вихователів, інспекторів на бурсаків посилювався ще й впливом членів студентських товариств «Союз», «Січ», «Чорноморе», які неофіційно залучали вихованців до організованих ними заходів. Для самоосвіти гімназистів, розвитку їх творчих здібностей та обдарувань при закладах діяли бібліотеки, а при бурсі імені Ю.Федьковича були організовані курси англійської мови, спортивні гуртки та театральні групи образотворчих аматорів і сольного співу. У бурсах формувалася моральна свідомість учнів, вироблялися навички та звички поведінки, закладалися основи здорового способу життя. Щодо останнього, то при більшості закладів були лікарі, які проводили роз'яснюючу роботу з вихованцями про шкodu нікотину й алкоголю для здоров'я, користь фізичних вправ та загартування, надавали безкоштовну медичну допомогу учням, а для бідних - безкоштовні ліки. При бурсах діяли гімназійні товариства з однойменною назвою. Є відомості про товариство «Вижницька бурса».

Головною метою його діяльності визначено сприяння матеріальному добробуту закладу та просвітницьку і виховну роботу серед бурсаків [170; 127, арк.1-3].

Про результативність виховного впливу цих установ та значення їх для розвитку національної свідомості й моральності вихованців шкіл краю на кінець XIX – початок XX століття свідчать схвальні відгуки преси. Зокрема, газета «Буковина» з приводу діяльності Кіцманської бурси писала: «Кіцманська бурса належить до тих інституцій на які тямити повинен усякий буковинський патріот» [175:176]. Д.Квітковський, розглядаючи діяльність цих закладів, у контексті розвитку українського шкільництва у краї та

навчально-виховного процесу у нїм, зазначає: «Вони давали навіть те, що не давала школа» [208, с.717].

Важливого значення у роботі з морального виховання учнів українських шкіл Буковини надавалося організації «вакацій» вихованців. Головна відповідальність за поведінку учня у цей час покладалася на батьків та священників, оскільки вони найбільше спілкувалися з ним в цей час. Виховні підходи до дитини, «що повернулася додому», обговорювалися на останніх у навчальному році шкільних батьківських зборах та популяризувалися через періодичні видання краю. На кінець ХІХ століття у часописі «Буковина» порушувалися питання про налагодження тісної взаємодії школяра і його родини як з метою просвіти, так і неперервності виховного впливу. Зокрема зазначалося: «Коли син прийде додому, то розмовляйте з ним, привітайте, запитайте чого навчився він. Якщо у вас вдома є якісь справи, залучайте учня до них, нехай приглядається вашій працьовитості і сам береться за роботу. У свята і ввечері, коли збереться вся родина на розмову, то хай він прислуховується на мудрі і позиточні річі, і хай покаже чого навчився. Якщо син, щось не до речі скаже, йому варто пробачити і не дивуватися, бо він ще молодий. Нехай діти розповідають про те, як щиро люблять свій край, свою рідну мову, поблагословіть їх» [277, с.3]. Проте, вже на початок ХХ століття піднімається питання про активність вихованця на канікулах як носія національної ідеї. Перед ним ставилося завдання «заохотити рідних і знайомих посилати дітей до школи та не забувати, що його обов'язком є вчити своїх рідних про минувшину та розбуджувати в них почуття національної свідомості» [277, с.3].

Вказане вище є переконливим свідченням того, що позакласна робота з морального виховання учнів українських шкіл Буковини відповідала науковим вимогам, народним традиціям краю та потребам розвитку національної свідомості народу. Відповідність її змісту потребам суспільного

розвитку регіону зумовила співпрацю всіх соціальних інститутів у виховному впливі на учнів.

Розгляд суті змісту, форм і методів позашкільного морального виховання неповний без оцінки діяльності церкви як соціального інституту в моральному вихованні. Повний аналіз виховної діяльності цієї інституції в справі співпраці з родиною і школою вимагає окремого дослідження, оскільки Буковина була різнонаціональна й поліконфесійна. Тут були представлені практично всі європейські релігії і секти. Але, як зазначають історики, у всій різноманітності релігійних характеристик населення на Буковині не було зафіксовано жодного серйозного міжконфесійного конфлікту. Дружнє співіснування різних релігійних об'єднань зумовлювався тим, що буковинці в основному сповідували християнство. А ця течія до початку ХІХ століття вже пережила розколи й була представлена різними напрямками, що мирно співіснували в інших європейських державах.

Суттєвим фактором толерантних відносин між церквами були переконання голів різних конфесій з цього питання. Зокрема, на початку ХХ століття представники трьох резиденції в Чернівцях: головний рабин Розенфельд, православний Митрополит Рипта, католицький прелат Шмідт уклали угоду з символічною назвою «Листок конюшини» (трилисник). Це був добрий подарунок віруючим, а також приклад віротерпимості та міжнаціональної толерантності. Найбільшою на Буковині за чисельністю була православна церква, до її складу входило 239 парафій і 38 причетів. На чолі церковного управління була єпископська, а згодом митрополича консисторія. Вище управління всіма єпархіальними справами на Буковині здійснював єпископ, а з 1873 р. митрополією і митрополитом. Як голова православної церкви митрополит видавав пастирські послання, здійснював нагляд за монастирями, церквами, навчальними закладами. Безпосередньо при митрополії були створені єпархіальні збори, єпархіальна духовна консисторія та єпархіальна рада.

Нагляд за освітнім процесом у школах краю здійснювали три інспектори при митрополії [126]. На кінець століття церковними служителями все більше усвідомлюється необхідність співпраці з школою у морально-релігійному вихованні народу. Митрополит Сильвестр, зазначає «...Селами и местами корчми уменьшаются, а школы умножаются ибо из корчмей расширяется туман шум и окружение разума. Из школ же разливаются лучи света, Корчмы причиняют слабости, сварки и всякий род беззакония, школы же спорят доброе вихованье, исправленное и житье благонравное» [452, р.45].

Педагоги, в свою чергу, розуміли значення релігійного елементу як важливого засобу впливу на вироблення моральної свідомості учня. Ю.Федькович зокрема наголошував, що для того аби дитина була вихована для Бога, « не досить, щоб вона засвоїла історію світу, але щоб науку моральну у кожному повіті пізнала в серці зберегла і зуміла згідно неї в житті поступати [128, арк.5]. У родинному вихованні, як ми вже зазначали, церква була помічницею та порадицею.

Морально-релігійний вплив церкви на вихованців мав сприяти виробленню в останніх релігійності, патріотизму й загальнолюдських моральних якостей на засадах 10 заповідей Біблії.

Головним вихователем у церкві був священик. Консисторським циркуляром № 4053 підкреслювалася важливість його як морального прикладу для населення Буковини і для учнів шкіл, зокрема «для того щоб проповедование слова божьего всегда успевало и тем более истина, вера и нравственность в народе благочестивом изданы» [454, р.34]. На кінець ХХ століття національне відродження краю зумовило вимогу знання священиком мови більшої частини населення повіту у якому він працює. У циркулярі консисторії від 10/22 березня 1899 р. визначалося, що «душепастирь не дивлячись на свою народність має бути батьком для своїх прихожан і сприяти їх національному розвитку рівно стільки, скільки входить в коло

його душепастирського звання» [453, р.79]. Документ зобов'язував святих отців проголошувати проповідь «відносно національних вимог», адже «від цього залежить честь крайової церкви» [453, р.82].

Разом з тим, консисторією, з метою підвищення ефективності впливу священників на населення, були розроблені основні правила їх поведінки під час богослужіння. У них зверталася увага як на зовнішні характеристики священника, так і на його поведінку, рухи. Зокрема наголошувалося, що при читанні молитов у своїх рухах священник має бути повільним; промови виголошувати голосно і зрозумілою мовою; не бути монотонним у мові; має мати приємний голос; ходити рівно і спокійно, поважно, але не гордо; правильно молитися; мати належний вигляд; не дозволяти дякові говорити «пусті слова»; проповідь виголошувати не лише релігійного, але й морального характеру і на простій народній мові; звертати увагу на малих дітей у церкві; заохочувати їх до відвідання церкви і школи.

Дотримання цих вимог священником мало сприяти підвищенню ефективності впливу його морально-релігійної науки на населення. «Одне добре слово або діло пастиря в церкві в состояннии сделати дитя добрим на целе его життя щастливим и по смерти спасенним», «зазначалося у віденському виданні «Просвещение» [279, с.43]. Церковна влада від самого початку дбала про відповідність священників цим вимогам. Тому при допуску до Божої служби в церквах парафій консисторією оголошувався конкурс. Необхідними умовами участі у ньому були: відповідний вік, чин, характер, знання богословських наук, знання мови, необхідної пастві, бралися до уваги і «заслуги» претендента [452, р.78; 453, р.167; 454, р.67; 457, р.144].

Вплив священника на виховання морально-релігійного характеру дитини мав опосередкований та безпосередній характер. Опосередкований проявлявся через батьків і членів родини, в якій виховується дитина, а також хрещених та родичів. Церковні служителі одні з перших на Буковині відстоювала ідею про те, що початком виховання дитини є період не після її народження, але

ще в утробі матері, тому церква постійно звертала увагу на те, що молоді люди, які збираються дати життя дитині, мають узяти церковний шлюб. У виступі митрополита Сильвестра зазначалося, що лише благословенні шлюби закладають початок моральності в душі дитини [456, р.156]. При хрещенні новонародженого священник нагадував матері, що вона повинна турбуватися про спасіння дитини через молитву, закріплював за кумами обов'язок вихователів. При читанні Євангелія звертав увагу родичів на виховання в дитини моральності та релігійності.

Значну допомогу священнику у роботі з батьками надавали члени Епітропства «органу церковного самоврядування та правління. До його складу входило «12 вибраних церковною владою членів старших 30 років і з австрійським громадянством» [370, с.3]. В їх основні обов'язки входило «наглядати за відвідуванням церкви прихожанами, бути прикладом християнського життя в громаді, підтримувати порядок у церкві під час богослужіння, дбати про створення церковного хору, турбуватися про бідних та сиріт, про заснування та утримання конфесійних віросповідних навчально-виховних інституцій» [370, с.5]. Кожного року перед Пасхою його членами вівся точний облік громадян, які взяли участь у святих таїнствах. Для цього були спеціальні книги, де фіксувалися дані про жителя краю, його номер у книзі реєстрації народження та дату прийняття сповіді і причастя [148, арк.1-56]. Через такий метод контролю церковна влада сприяла підвищенню релігійності і моральності населення краю, що, в свою чергу мало позитивний результат у моральному вихованні учнів шкіл Буковини кінця XIX – початку XX століття.

Вплив моральних настановчленів епітропства закріплювався через періодичні видання. Наприклад, у селі Луківці один раз на місяць друкували газету «Дяковські відомості», на її сторінках порушували важливі питання взаємодії церкви, сім'ї та школи у моральному вихованні дитини, підкреслювали значення релігії для розвитку національної свідомості

українців. Досягнення завдання пропонувалося таким чином «бодай раз на тиждень видавати релігійно-моральні брошури, в яких повчати народ хто він, яка його мета на землі і які його обов'язки віри та мови» [118, арк.9].

Батьки з дитинства привчали дитину до відвідування церкви, Крайова і повітові Шкільні Ради контролювали участь учнів у богослужінні. Формування церквою морально-релігійних і патріотичних почуттів учнів організовувалося, в першу чергу, шляхом залучення їх до участі у літургії. Консисторією з цією метою розроблялися рекомендації. Наприклад, однією з них було визнано необхідним, щоб учні шкіл були присутні на літургії до кінця [52, р.87].

Наприкінці століття церковна влада все більшу увагу звертала на моральний аспект богослужіння та на необхідність ведення його «мовою зрозумілою для учнів». Зокрема, в посланні митрополита Сільвеста визнано, що найважливішим у змісті православ'я є слова, «які мають вплив на побожність та моральність народа» У досліджуваній період головною проблемою морально- релігійного впливу церкви на учня стала проблема мови богослужіння Розглядаючи скарги жителів про нерозуміння служби на румунській мові, консисторія приходить до висновку, що «всяка скарга проти священика румунської національності поміж русинами є скаргою проти пригнічення руської народності» [457, р.67]. Щоб вирішити ці проблеми, 19 листопада 1871 р. затверджено розпорядження №1420 про однакові права української й румунської мов у церкві, а в 1873 р. видано повторне розпорядження про зрівняння української і румунської церков [129, арк.6].

На кінець XIX століття проблема впливу мови церковного богослужіння на виховання молоді стала предметом обговорення на всіх зібраннях Консисторії та на зборах релігійних товариств. Розуміння священиками цієї проблеми найкраще передає витяг з протоколу надзвичайної конференції членів руського відділу православної церкви. «Руська молодіж, яка змалку привикла до церковнослов'янського

богослужіння терпить велику втрату в своїм морально-релігійному вихованню слухаючи службу божу тільки в незрозумілій волоській мові, а знана річ, що нічого не може довести молоде чутке серце діточе до релігійної байдужості як примус до участі в незрозумілім богослужінні які з такої молоді виростуть прихожани про се нічого говорити» [127, арк.45-45зв.]. З метою вироблення серед кліру єдиного погляду з даної проблеми, 19 червня 1899 р. консисторія видала постанову № 2847 згідно якої богослужіння для учнів шкіл краю мали проводитися рідною мовою [127, арк.7].

Виховний вплив Божої служби на учнів закріплювався також через молитву та святі таїнства. Молитва це розмова дитини з Богом. Тому й сам процес моління мав виховувати, тому що під час молитви дитина перебувала у розмові з Богом «найвищим ідеалом. Церква вимагала від дитини дотримання усіх правил молитви, зокрема: перед молитвою учень мав знати мету молитви, сконцентуватися, бути спокійним і врівноваженим, при голосній молитві говорити півголосом, обов'язково з подякою Богу та свідомо, не поспішати, [282, с.43]. Хоча б один раз на рік катехит зобов'язаний сповідати та причащати дітей. Через святі таїнства дитині подавали приклад до виправлення», виробляли у вихованців стійкі моральні переконання, давали певні настанови щодо покращення його життя, спонукали до роздумів над своїм душевним станом та про потребу духовного вдосконалення [11, с.419]. Тобто таїнства виступали методом духовного самоаналізу та творення.

Особливого значення набувало перше причастя дитини, тобто коли вона приймала Христа. З цього приводу у греко-католицькій церкві влаштовували свято, дарували дитині книжечки релігійного змісту. У православній, оскільки перше причастя відбувалося відразу після хрещення, дитина шкільного віку уже мала знати всі особливості служби до причастя.





Аналізуючи діяльність церкви у вихованні учнівської молоді, зробимо висновок, що в досліджуваній період у галузі морального виховання вона

доповнювала вплив родини та школи на вихованців, також сприяла моральному становленню не лише дитини, але усіх членів громади, тому що мала сильні серед засоби впливу на психічну сферу особистості, сприяла реалізації основних вимог суспільства до морально вихованої особистості. Її робота у галузі виховання за досліджуваній період органічно продовжувала роботу всієї української громадськості краю з розвитку національної свідомості українців. Досить помітно у роботі церкви виділяється ідея: не можна здійснювати виховання, забуваючи про той природній ґрунт, яким є своєрідні сили та особливості даного народу, не можна ставити ідеалом виховання тільки людину «християнина без конкретного національного її усвідомлення.

Дослідження свідчать про існування певної єдності дій сім'ї, школи й церкви у моральному вихованні учнів українських шкіл Буковини. Спільність їх виховної мети майже в рівній мірі проявлялася як у формах, так і у змісті виховного впливу на учнів. Через прагнення до злагодженої роботи у вихованні душі й тіла школярів представники цих інституцій сприяли виробленню в них таких моральних якостей, як чесність, совісність, повага до старших і менших, гуманність, релігійність, патріотизм, дисциплінованість, працелюбність і ін. Кожен із вказаних нами виховних інститутів відповідно до своїх функцій та особливостей впливу на вихованця на певному віковому періоді життя (сім'я виховувала до 7 років, а школа від 7 до 14 років, церква від народження і до смерті) сприяв їх вихованню. В ідеалі такий підхід мав забезпечити неперервність та послідовність у виховному впливі на учня і відповідно сформувати у нього моральні переконання, виробити програму моральної поведінки.

2.3 Роль державних та громадських закладів у моральному вихованні

Позашкільна виховна робота учнів народних шкіл та гімназій Буковини включала в себе також виховну діяльність державних та громадських установ. Вони доповнювали вплив родини, школи й церкви на вихованців, створюючи єдиний виховний морально-релігійний простір. «Обов'язок виховання лежить на цілм народі, значить його обов'язок є загальним і для родини і для суспільності, бо то майбутнє», – зазначав громадський діяч І.Герасимович [78, с.6]. Педагог запровадив у науковий обіг новий термін «публічне виховання». На думку діяча мета такого виховання була в тому, щоби розвинути творчі здібності й нахили дитини, забезпечити нормальне життя для дітей-сиріт та аномальних дітей, посилити контроль за поведінкою вихованців [78, с.7]. Публічним вихованням мали бути охоплені всі діти. Проте, акцент педагог зробив на необхідності приділення особливої уваги талановитим і морально занедбаним дітям. Він підкреслював, що саме «талановиті одиниці просувають людськість скорим кроком вперед, бо вони мають ініціативу» [78, с.7]. Роботу з морально занедбанними дітьми, на думку освітянина, варто проводити тому, що «вони є початком всього злого» [78, с.7].

На вирішення основних проблем морального виховання учнів українських шкіл Буковини спрямовували свою увагу державні та громадські інститути. Аналіз їх діяльності у цьому аспекті ми зробимо відповідно до їх ієрархічного підпорядкування. Імператор  Міністерство внутрішніх справ  крайовий президент  - крайове управління - повітове управління  крайовий сойм [24, с.1].

Імператор підписував важливі документи, які стосувалися організації виховного процесу в школах краю та поза ними. Наприклад, лише за 1905 рік ним було видано майже 30 розпоряджень про проведення виховних заходів школами Буковини (свята, трудові операції, благодійні акції) [126, арк. 1-

179]. В окремих святах, зокрема, ювілеї Першої Чернівецької гімназії він брав безпосередню участь. Виступав з вітальним словом до батьків, учителів, учнів, був поважним гостем. Виступи імператора спрямовувалися на виховання у його підданих законослухняності, громадянського патріотизму, моральності, відповідальності, бажання працювати [423, арк.1-39]. Авторитетність посади виступала підсилюючим фактором виголошених настанов, сприяла формуванню громадянських і моральних переконань населення.

Міністерство внутрішніх справ регламентувало поведінку вихованців шкіл краю за межами навчального закладу. Усі розпорядження з питання організації дозвілля учнів за межами школи, проведення нею вільного часу уточнювалися відділенням місцевої жандармерії краю, відповідно до потреб Буковини. Тому, в аналізі діяльності цієї установи у краї більшу вагу буде мати характеристика крайового відділення жандармерії, що входило як автономна частина до крайових та повітових рад.

Жандармерія стежила за відкриттям шкіл, організовувала нагляд за поведінкою педагога й діяльністю культурно-розважальних закладів на території краю. Вона була головною соціальною інстанцією, що визначала право людини на працевлаштування, на зміну місця проживання і, в більшості випадків, впливала на подальше життя члена громади. Так, для того, щоб влаштуватися на робоче місце особа, зобов'язувалася взяти у дирекції жандармерії посвідчення про моральність [105, арк.3].

Жандармерія також давала дозвіл на відкриття шкіл та приватних закладів, кінотеатрів і т.ін, стежила за роботою культурно-просвітніх товариств [105, арк.1-8].

Особливо зросла роль діяльності жандармерії у передвоєнний і післявоєнний час. Адже саме тоді, близько 600 молодих людей краю залишилися без родинного нагляду. Злиденний стан населення, що спричинений війною, відсутність у дітей батьків зумовили те, що діти самі

дбали про заробіток і цілодобово працювали. Під час війни крайовий центр був тричі окупований, що вплинуло на регулярність навчання, що зумовило «сильне одичіння та жорстокість молоді», що проявлялися у крадіжках та бійках учнів [106, арк.1].

Щоб зупинити поширення подібних явищ у суспільстві, жандармерія разом зі школою контролювала відвідання учнями загальнодоступних публічних місць, прогулянки в нічний час, участь в азартних іграх. Документи, що видані нею, включали двосторонні розпорядження та передбачали подвійне покарання і учня, що скоїв злочин, і на ту особу, що стала стимулом у його скоєнні та не припинила аморальні вчинки. Відповідно розпорядження жандармерії затвердженого 27 листопада 1905 р. власники шинків, розважальних клубів, інших дозвільневих закладів не мали права приймати шкільну молодь. Коли учень гімназії та школи відвідував такий заклад, його дирекція зобов'язана негайно повідомити про цей факт у правоохоронні органи. За порушення цього розпорядження проти власників вживали штрафи, адміністративні покарання та «більш суворі заходи», в окремих випадках це зумовлювало закриття закладу [106, арк3].

Таку ж форму обрала жандармерія і в роботі з батьками. Окрім рекомендацій учителям щодо покращення морального виховання учнів, дирекцією жандармерії на основі розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 13 червня 1916 р. за №70 «Законодавчого збірника герцогства Австрія» було розроблено «Оголошення стосовно поліцейської заборони залишати молодь без нагляду». Його зміст, в окремих місцях, дублював видані раніше документи з цього приводу. Зокрема, у розпорядженні наголошували на окремих аспектах контролю за учнями, зростала кількість заборон, а окремі з них більше конкретизувалися. За його текстом учням забороняли куріння, азартні ігри, вживання алкоголю, читання «бульварної» літератури, відвідування громадських місць для дорослих, прогулянки учнів у вечірню пору з 1 квітня по 30 вересня забороняли прогулянки після 21

години, а з 1 жовтня по 31 березня обмеження вводилися після 20 години, тобто з настанням вечірніх сутінок. Власникам-промисловцям забороняли продавати або дарувати молодим особам літературу із «збуджуючим нерви аморальним змістом» [106, арк.6], неможна виставляти її у вітрини. У випадку порушення пунктів заборони згідно параграфу 7 та параграфу 11 цісарського розпорядку від 20 квітня 1854 р. відповідальність несли учень та його батьки, а відповідно розпорядження від 30 вересня 1857 р. власників приватних закладів позбавляли ліцензій [106, арк.6].

Орієнтуючись на досвід віденських колег, (згідно з розпорядженням «Міністра справедливості» доктора Кляйпа дітей шкільного віку, що скоїли злочини, залучали до виправних трудових робіт) [105, арк 3], занепокоєний зростанням злочинності серед підлітків директор жандармерії Йоган Майєр написав до Крайового управління петицію про збільшення штату жандармерії для створення спеціального відділу, що мав займатися справами молоді. Доцільність його відкриття директор аргументував, з одного боку, низьким рівнем моралі населення Буковини й родин, в яких проживали учні, зокрема, а з другого – шкідливим впливом тюремної камери на юне покоління, що приводить до неочікуваного результату: ув'язнення не виправляє дітей, а притуплює їхні моральні відчуття. Тому разом з пропозицією про заснування відділку директор поліції подав прохання про відкриття притулку для затриманих дітей, у ньому мала проводитися індивідуальна виховна робота з кожною дитиною, вони долучалися до посильної праці, привчалися до нормального життя в процесі виконання режиму та посильних доручень [107, арк.7].

Такий відділок був відкритий на Буковині пізніше, в 1915 році [107, арк.7]. Його працівники наглядали за поведінкою вихованців за межами школи також обмежилися організацією протягом року кількох бесід виховного характеру про моральну поведінку учнів у громадських місцях, а також контролем роботи притулку для затриманих злочинців. Зокрема,

перевіряли біографію, переданих до заклада вихованців, підтримували зв'язок з громадам в питаннях моральної вихованості її членів. Керівництво притулку практикувало індивідуальні заняття з вихованцями. Для цього були призначені відповідальні, вони визначали здібності учнів до різних видів професійної діяльності.

Виховував також і сам процес організації спостереження за вихованцями у притулку, врегульоване життя та навчання, організація занять за інтересами й потребами дітей. За результатами зібраних відомостей, дирекція притулку, беручи на озроєння мету «виховати його членом суспільства спроможним та до використання пригідним» [107, арк.9 зв.], приймала рішення про влаштування подальшого життя вихованця. Притулок підтримував зв'язки з ремісничою школою у Кіцмані, вчителі, якої організовували спеціальні заняття для тих, хто перебував у притулку. Отці греко-католицькою церкви надавали матеріальну підтримку виховній роботі в притулку [107, арк 9].

У функції відділу входили такі: збір матеріалу про затриманого підлітка, контроль за дотриманням розпоряджень та веденням документації про затриманих злочинців, забезпечення зв'язку з притулком для молоді та приватними закладами захисту, товариствами краю. За прикладом віденського закладу такого типу його члени займалися розглядом справ про дитяче жебрацтво, відвідання громадських місць.

Важливу роль жандармерія відводила безпосередній роботі з батьками учнів. Аналіз протоколів управління переконав, що у 80% злочинів молоді була вина батьків учнів, «які посилають своїх дітей просити, старцювати спонукають до крадіжок, привчають до алкоголя» [107, арк.1-27].

У випадку затримання неповнолітнього злочинця органи жандармерії розглядали причини, що штовхнули його на злочин, акцентували увагу на сімейний стан учня. Саме останній фактор був головною вихідною у визначенні покарання затриманого. Зокрема, на основі закону від 24 травня

1885 р. «передати його дитячому будинку, сирітському притулку, «національному інтернату», домашньому покаранню або вихованню [107, арк.13в.]. У випадку зловживання батьківською владою чи невиконання батьками своїх обов'язків дитина передавалася до інтернату. Таке рішення остаточно приймав опікунський суд.

Узагальнення вищенаведеного дозволяє зробити висновок про те, що робота органів жандармерії Буковини, спрямовувалася на посилення виховного впливу школи на дитину та на допомогу в організації і здійсненні нагляду за вихованцями за межами освітнього закладу, контролю за поведінкою батьків і старших дітей родини. Але, в досліджуваний період, вона часто здійснювалася шаблонно та формально. Всі заходи часто були заходами контролю ніж профілактики, і не впливала на якість виховання. Як свідчить статистика, на початок ХХ століття кримінальний стан Буковини погіршився. На 100000 населення здійснено 15, 57 % злочинів. Високою була дитяча злочинність. На 1900 «1901 рік у Галичині на 1000 молодих осіб віком від 14 до 20 років 6, 3% було засуджених, на Буковині цей показник склав – 10%, від 16 до 20 років у Східній Галичині було притягнуто до кримінальної відповідальності – 18, 8%, а на Буковині – 28, 6% [59, с.4]. У першій половині 1917 року лише у крайовому центрі було заарештовано 170 юнаків і дівчат, з них –122 за злочини «проти власності», в основному, за крадіжки та пошкодження майна [111, арк.1].

Розглядаючи діяльність Крайового та Повітового Управлінь краю варто виділити в їх структурі окремий орган, що безпосередньо займався розглядом питань про організацію та здійснення навчально-виховного процесу в школах Буковини та в позашкільній роботі Крайових та Повітових Шкільних Рад. Вони займалися розглядом усіх важливих питань морального виховання учнів. Через видання поточних розпоряджень, на які ми спиралися у роботі, визначали його організаційні засади. Разом з тим варто відзначити, що Крайові та Повітові Шкільні Ради проводили роботу з батьками вихованців.

Вона стосувалася відвідування дітьми школи, забезпечення їх необхідними шкільними приладами та одягом. Кожного року Крайова та Повітова Шкільна Рада фіксували всіх дітей, які зобов'язані були відвідувати школу, та стежили за виконанням батьками обов'язку «посилати дітей до школи» [129, арк.1], проводили роботу з батьками з приводу необхідності шкільної науки для їх дитини як важливого засобу вироблення її моральності [129, арк.1-50].

Буковинський сейм «збирався не рідше одного разу на рік і працював декілька тижнів. У його віданні серед питань, пов'язаних з економікою, охороною здоров'я, дотриманням порядку торгівлі, були проблеми освіти. На засіданнях сейму обговорювалися питання шкільного фінансування, мови викладання в закладах краю, велися дискусії про відкриття українських шкіл. Його послі на сторінках місцевої преси розглядали важливі питання виховуючого навчання, організації літніх канікул дитини, проведення свят [56; 58].

Важливу роль у моральному вихованні учнів відігравали культурно-просвітні товариства та об'єднання. Якщо у 1901 році їх нараховувалося понад 350, то у 1910 році їх чисельність таких об'єднань зростає до 590 [159, с.4]. Перед Першою світовою війною на Буковині працювало 452 освітніх товариств і читалень, 112 фахових закладів такого типу, 161 протипожежних товариств, 42 музичних і співацьких організацій, 196 добродійних закладів, 7 мистецьких закладів, 76 сільськогосподарських об'єднань, 26 учительських товариств, 105 політичних об'єднань та 26 наукових товариств [159, с.4]. Аналіз діяльності цих об'єднань свідчить, що їх члени опосередковано через статті з проблем виховання підростаючого покоління та безпосередньо включаючись до процесу виховання молоді, сприяли виробленню теоретико-методичних і практичних засад морального виховання учнів Буковини як у навчальній, так і позашкільній роботі.

Члени культурно-просвітніх товариств проводили переважно просвітню роботу з батьками та учнями. Її зміст був спрямований на формування національної свідомості, патріотизму та вироблення моральних якостей характеру.

Основні форми їхньої роботи з батьками учнів зорієнтовані на використання освітніх можливостей бібліотек, закладення книгозбірень, організації лекцій, етнографічних виставок, заохочення населення до просвіти, видавничу роботу.

Члени товариства «Руська Бесіда» та її дочірнього товариства «Руська школа», пропагували різні підходи до організації виховання підрастаючого покоління, формування його національної свідомості.

Важливими напрямком виховної роботи товариства з населенням і батьками учнів була пропаганда українського слова через влаштування лекцій, дискусій, театральні вистави, концерти, петицій у «справі публічного виховання» й української школи. Його члени допомагали «загрозеним» школам, співпрацювали з товариствами священиків з метою залучення їх до виховної роботи з населенням та в бурсах, де перебували діти з мішаних громад, проводили роботу з підготовки дітей до школи.

На 1910 рік товариство розширило коло своєї роботи. Його діяльність була спрямована на досягнення такої мети: «Роздумувати над потребами українського шкільництва, займатися заснуванням і розвитком українських шкіл і піддержувати всі справи публічного і домашнього виховання на основі рідної мови, подавати членам і українській молодіжі моральну і матеріальну допомогу» [150, с. 72]. Реалізуючи її Вашківська філія основним напрямом своєї роботи на 1910 рік визначила моральне виховання учнів у школах краю. Як стимул для школярів у покращенні їх «моральності» та успіхів у навчанні, філія товариства заснувала стипендію на честь шкільного інспектора Г.Никоровича; Заставнянська - сприяла у виданні «Календарика» для шкільної молоді». На сторінках цього видання були вміщені твори Т.

Шевченка, Ю.Федьковича, С.Воробкевича, О.Поповича, Є.Ярошинської, зміст яких був спрямований на вироблення в учнів та широкого кола населення моральних переконань, національної свідомості, громадянської відповідальності. Наприклад, вірш Ю.Федьковича «Я твій, Ісусе» сприяв вихованню у читачів релігійності, чесності, гуманності, вірності вірі. Твір С.Воробкевича «То мої високі Карпати» забезпечував формування патріотизму.

Оповідання Є.Ярошинської «Найбільший скарб» забезпечувало вироблення у дітей побожності, поваги до батьків, працелюбності. Діяльність Кіцманської філії у моральному вихованні учнів дещо перегукується з Вашківською. Її члени сприяли моральності учнів, виділяючи для бідних, але здібних дітей стипендію, імені крайового інспектора О.Поповича. Станіславська «започаткувала «Селянську бурсу» у Чернівцях, в якій проживало близько 40 учнів з селянських родин. Виховання у бурсі здійснював відповідальний інспектор або «господар». У його обов'язки входив нагляд за дотриманням вихованцями порядку в кімнатах та за дисципліною вихованців. Члени філії «Руської школи» міста Сторожинець відкрили п'ятимісячні курси з 4 годинами української мови на тиждень для «неруської інтелігенції» краю, сприяли прилученню її значної частини до надбань української мови. У плані морального виховання це сприяло посиленню впливу україномовного середовища на виховання учнів. Сторожинецька філія утримувала приватну народну школу та підготовчий курс до неї, підтримувала бідних учнів і влаштовувала «сходини в шкільних справах». Головним питанням, що розглядалося на них, виступало виховання дитини у родині, вплив церкви та школи на формування моральних почуттів учнів [128, арк.15]. Темами для дискусій часто були такі: «Про вплив матері на виховання доньки», «Здоровий спосіб життя «основа здорового суспільства», «Що я залишу своїм дітям?» та ін. [419, арк.39].

Члени Чернівецької філії з ініціативи І.Карбулицького видавали книжки під рубрикою «Крейцарова бібліотека». На 1910 рік головними виданнями товариства стали «Гостинець чемним діточкам», «Малий колядник», «Календарик». Їх зміст був спрямований на формування таких моральних якостей дитини, як чесність, любов і повага до батьків, працелюбність, взаємодопомога [194;195]. Так, у «Календарикі» друкувалися твори С.Воробкевича, Ю.Федьковича, О.Поповича, зміст яких був спрямований на вироблення в учнів діяльної позиції як члена суспільства. Наприклад, вірш О.Поповича «До української молоді» закликав учнівську молодь до знань, до звершення моральних вчинків на користь рідного краю, нагадував про необхідність робити добрі справи за власним переконанням.

Таким чином, члени товариства через безпосередній вплив на учнів у бурсах та опосередкований через видання книжечок для читання молоді і просвітню роботу, яку, з огляду на розуміння її крайовими педагогами того періоду, можна розглядати як сходинку до підвищення моральності населення, сприяли утвердженню моральних засад поведінки вихованців як у шкільній так і у позашкільній діяльності, забезпечували підвищення моральності буковинських родин, у яких виховувалися діти.

У 1884 році на основі «Руської Бесіди» виникло товариство «Руський народний дім», яке пізніше називалося «Український народний дім». Мета його діяльності визначалася так: «Підпирати і боронити матеріальні і моральні інтереси русинів на Буковині» [365, с.14].

Члени товариства були ініціаторами відзначення 29 травня 1887 року 25- літнього ювілею літературної творчості С.Воробкевича. У святочному обході взяли участь учні шкіл і гімназій. Їх зусиллями було влаштовано першу екскурсію по краю для студентів та учнів старших класів середніх шкіл краю на канікулах [191, с.23-26]. Під час неї гімназисти були залучені до народознавчої дослідницької роботи [422, арк.3].

Найбільш вагомим заходом товариства за досліджуваний період було організація і проведення вечірки на честь М.Шашкевича, Ю.Федьковича. Саме на ній була прочитана відома, на той час у культурних колах громадськості промова С.Смаль-Стоцького «Образочок духовного розвитку руського народу і його основа». Стрижнем виступу педагога став заклик необхідності активної участі населення краю у національному житті: «Але не досить правду полюбити, але треба за правду стати і навіть за правду загинуть се найвищий шабель досконалості» [371, с.8].

З метою підвищення моральності буковинців, їх національної свідомості членами товариства було створено аматорський театр, в якому поставлено цілий ряд українських вистав, серед яких відомі на той час «Наталка Полтавка», «Галя», «Козак», «Охотник» [50, 51]. Товариством постійно організовувалися лекції на морально-етичну і патріотичну тематику: «Про вплив алкоголю на духову діяльність людини», «Енеїда «І.Котляревського «невмируща поема» та ін. [411, арк.7].

Сприяла просвіті населення, моральному вихованню учнів діяльність «Товариства православної шляхти на Буковині», мета якого полягала в «об'єднанні буковинської інтелігенції в одну цілісність для забезпечення її національних і культурно-економічних інтересів» [115, арк.1]. Вплив товариства поширювався на всіх членів громади через лекції, розваги, концерти, видання газет, брошур. У неперіодичному органі товариства «Вісті з православної шляхти» крім питань, що стосувалися безпосередньо роботи товариства, піднімалися основні проблеми шкільництва та позашкільної роботи з морального виховання учнів на Буковині. Зокрема, у цілому ряді номерів подається результат клопотання товариства про відкриття у Чернівцях дівочої бурси, наводиться план її утримання та проведення виховної роботи. У кожному номері газети виділяється сторінка для дитячого читання, де були вміщені твори Ю.Федьковича, С.Воробкевича, Т.Шевченка, К.Малицької на морально-релігійну та патріотичну тематику. Зокрема. у

«Числі 1» надруковано вірш С.Воробкевича «Мова рідна, слово рідне», зміст якого був спрямований на вироблення активної позиції дитини щодо вивчення рідної мови [358, с.1].

Сприяло моральному вихованню учнів шкіл Буковини товариство «Жіноча громада» (13.05.1906 р.). Його метою було турбуватися про просвіту українського жіноцтва як сільського так і міського, про економічний розвиток українського народу через плекання домашнього господарства й промислу» [178, с.1]. Уже у перший рік діяльності члени товариства заснували бібліотеку, курс для неграмотних, організувало лекції, концерти на честь видатних поетів і діячів краю. Велика робота була проведена з батьками учнів. Її ефективність забезпечувалася, перш за все, сумлінною працею відомих жінок краю: Е.Смаль-Стоцької, О.Шкурган, О.Жураківської, В.Попович, О.Пігуляк, С.Ільницької, М.Цегельської, О.Сімович, К.Малицької та ін. На зустрічах з громадою вони бесідували про те, як виховувати дітей фізично і духовно здоровими, як прищепити їм любов до рідної мови, культури, звичаїв. Лекції для батьків з морально-релігійного виховання дітей, присвячені розвитку їх національної свідомості, плеканню патріотичних почуттів підкріплювалися організацією виставок, залученням молоді до народознавчо-дослідницької роботи. Порушувалися клопотання про організацію музею вишивок на основі зібраного матеріалу. У 1912 р. вишивки, зібрані жінками товариства, були на виставці жіночих робіт в Коломиї [178, с.15]. Потім їх переніс літограф Андрійчин на папір у двох примірниках під назвами: гуцульські та подільські узори. Буковинська Крайова Шкільна Рада отримала обидві серії та дозволила їх використовувати на уроках жіночих ручних робіт в народних школах [178, с.14].

Значний вплив на батьків учнів мали релігійні товариства та об'єднання, поява яких на Буковині була як стихійним, так і законодавчо зумовленим явищем. Згідно з розпорядженням консисторії від 27 листопада

1838 р. необхідність створення таких товариств «для виховання молоді» була визнана нагальною потребою часу [130, арк. 1]. На початок ХХ століття в краї вже нараховувалося 27 таких товариств. Серед них у справі морального виховання учнів помітно вирізняється, діяльність створеного 19 червня 1906 р. «Товариства буковинських священників». Головною метою своєї діяльності члени товариства обрали «лучити руських православних священників на Буковині задля взаємної праці і помочі на полі дидактично-душепастирської чинності, підпирати інтереси православного духовенства, спомагати морально і матеріально членів товариства, їх вдів, сиріт, плекати товариське життя між руським православним духовенством» [130, арк.1]. Основними формами їх роботи з морального виховання школярів були лекції, дискусії з питань морально-релігійного виховання, робота над удосконаленням шкільного курсу релігії та видання періодичного органу. Зокрема, на зборах товариства 24 грудня 1907 р. прочитано доповіді «Виховуймо наших дітей релігійно- моральними», «Церква – головна учителька правд віри», «Роль батька у вихованні дитини» [137, арк. 1-36].

Саме члени цього товариства у 1909 р. звернулися з проханням до консисторії, щоб святкові богослужіння проводилися не лише румунською, але українською мовою, а в одній з церков міста служба була лише на рідній українській мові. Вони підтримували молодіжний національний рух. Зокрема, сприяли заснуванню і діяльності «Товариства православних русинок» та допомогли в організації «Православної академії», з метою покращення моральності буковинських сімей навіть домагалися закриття корчми у неділю та свята [137, арк.1-25]. Члени «Товариства для плекання української пісні, музики і штуки драматичної» (04.09.1915 р.) утримували музичну і драматичну школи у Чернівцях, влаштовували концерти й вистави для населення і учнів гімназій. Зокрема брали активну участь у проведенні в школах Буковини народного свята Миколая та через пропаганду української

пісні сприяли духовному збагаченню вихованців шкіл краю, їх моральному очищенню, культурному й естетичному розвитку [130, арк.25-27зв.].

Окремо варто розглянути діяльність опікунських товариств. Саме вони сприяли реалізації другої частини завдання, що ставилося перед публічним вихованням «опіка морально занедбаних і аномальних дітей та сприяння їх вихованню або перевихованню. Проте, як свідчать архівні матеріали, на Буковині їх діяльність носила, в основному, опікунський характер, моральне виховання їх членами здійснювалося в рамках опіки вихованців.

На Буковині в досліджуваний період нараховувалося декілька таких товариств Зокрема, на початок ХХ століття в краї діяли «Товариство охорони сліпих і глухонімих дітей», «Руский православний детский приют», «Киндерфройнд» [130, арк.28-42зв.]. Основні засади їх функціонування та комплекс методів і засобів виховної роботи були типовими. Тому можна стверджувати, що схарактеризована діяльність одного з них була притаманна для всіх зазначених нами.

25 травня 1914 р. в с. Чудин створено товариство «Руский православний детский приют». Головною метою своєї роботи його члени визначили сприяння добробуту та вихованню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської уваги [130, арк.42]. Досягнення цієї мети забезпечувалося через нагляд за безпритульними дітьми, поселення їх у сім'ї і догляд за ними, «духовна» та матеріальна підтримка під час навчання, допомога педагогам у роботі з морально занедбаними дітьми [130, арк.45]. У досліджуваний період це товариство стало відоме на Буковині й за її межами. Його члени взяли активну участь у конгресі охорони дітей в м.Зальцбург. Вони тісно співпрацювали з кооперацією доктора Рейта та В. Зеефельса, яка займалася подібними проблемами і була досить відома на той час в Австрії, та за її межами. Встановлені контакти сприяли вдосконаленню форм і методів впливу на вихованців. Зокрема, між ними велося листування з приводу вибору методів виховання морально занедбаних дітей, у якому особливо

гостро ставилося питання про використання тілесних покарань [129, арк.68-79].

Збільшення кількості дітей, якими опікувалося товариство, зумовило відкриття при об'єднанні притулку. На 1 січня 1914 року в ньому перебувало 50 вихованців: 34 хлопці і 16 дівчат різного віросповідання. За національною приналежністю більшості учнів цей притулок можна вважати українським, оскільки українців тут було –21 особа, німців – 14 осіб, румунів –3 особи, поляків –12 осіб. Вік вихованців 9 до 12 років. У ньому були створені всі умови для аномальних дітей та дітей сиріт. Навчально-виховний процес у закладі будувався на основі програми народної школи. Уроки релігії в закладі проводилися священником безкоштовно. Заняття з садівництва та городництва проходили під керівництвом досвідченого вчителя Бекула, який пройшов спеціальну підготовку – «курс опіки молоді, виховання в позаурочний час» [128, арк.45]. Вихованців притулку готували більше для практичної роботи і давали певний фах, щоб у подальшому житті вони змогли себе утримувати. Так, 10 учнів притулку було направлено до фахових шкіл (аптекарьської, торгівельної, столярної, слюсарної, м'ясної, фотографічної, швейної) [128, арк.48].

Добрими виховними традиціями притулку стало відзначення дня Святого Миколая, Різдва, Пасхи, організація ранків з нагоди ювілеїв відомих людей краю.

Щодо ефективності освітнього процесу у закладі в звіті товариства зазначалося: «Сьогодні наші вихованці можуть порівнюватися з дітьми, що відвідують офіційні початкові школи» [127, арк.49]. Діяльність товариства у досліджуваний період була визнана такою, що сприяла «протягом ряду років зменшенню дитячої злочинності, злиденності, забезпечувала підвищення моральності буковинського суспільства» [127, арк.42-56 зв.].

Вагому роль у підвищенні моральності населення краю відіграв січовий рух, який діяв за прикладом галицьких січей, організованих К.Трильовським.

На Буковині місію їх організації взяв на себе Є.Пігуляк, який став першим головою січей. До товариства згідно статуту міг вступити дорослий член громади. Метою січей було «нести поміч при пожежах та створити замилювання до вправ тілесних і атлетичних та піддержувати просвіту і товариське життя» [117, арк.3]. Завдання, визначене статутом, деталізувалося у часописах «цілею товариства є вправи тілесні, але попри тоті вправи буде воно будити приспаного духа народного» [63]. Товариство користувалося великою популярністю серед населення Буковини. У 1913 р. на Буковині нараховувалося вже 117 січей [163, дод.] Вступ до товариства був своєрідним моральним іспитом, оскільки головною умовою вступу до товариства були чітко сформовані моральність, релігійність та національна зрілість.

Варто звернути увагу, що, на відміну від подібних галицьких об'єднань, товариство не відмовлялося від впливу релігії як засобу виховання моральності своїх членів, тому церква всіляко сприяла створенню таких товариств у краї та проводила морально-релігійну роботу з його членами [129, арк.1-79].

Виробленню дисциплінованості сприяв чіткий розподіл обов'язків між його членами та добре продумана ієрархія керівних органів. Товариство утримувало спортивний зал з гімнастичними снарядами «для вжитку членів і вправ шкільної молоді» [145, арк.17]. Його учасники знайомилися з пожежним інструментом та методикою гасіння пожеж, виконували гімнастичні й атлетичні вправи, організовували публічні походи, прогулянки, музично-декламаторські і театральні вистави та танці, хор, читальню і бібліотеку, вели «курси науки», організовували лекції та дискусії. Так, було влаштовано «чайний вечір-дискусію» для обговорення історичної повісті О.Маковея «Ярошенко». У дискусії взяв участь проф. М.Кордуба, автор цілої низки праць з історії краю [62, с.4]. Заходами членів Січі було влаштовано вечірку з нагоди 250-річчя смерті Богдана Хмельницького [137, арк.7]. Січ

у Вижниці організувала виставу «Наталка –Полтавка», читання віршів та «вправи руханкові» [50, с.4].

Аналіз діяльності товариств свідчить про те, що вони сприяли моральному вихованню не лише учнів, але й дорослого населення. Різноманітність підходів до організації такої роботи забезпечувала повноту реалізації основних завдань морального виховання в краї, а різноманітність напрямів, форм і методів їх діяльності забезпечила всебічний вплив на учнів та на доросле населення.

Товариствами на Буковині було створено розгалужену систему просвіти, яка включала народні читальні, бібліотеки, курси анальфабетів (неграмотних) людові університети. Ці заклади могли функціонувати і як автономні, організовані вчителями або крайовими органами управління. З огляду на їх участь у вихованні молоді вважаємо за доцільне зупинитися на організаційних засадах і основних принципах їх функціонування. Статистика свідчить, що у 1911 р. на 201 населений пункт краю було 122 читальні, 105 січей, 127 позичкових кас. На 1913 р. їх чисельність зросла: 154 читальні, 117 січей і 169 кас [160]. Педагог Ю.Рудницький на початку ХХ століття зазначав, що заснування бібліотек у деякій мірі навіть важливіше, ніж відкриття приватних шкіл, тому що «добра бібліотека може усунути не одну недостачу шкільного виховання, а подекуди його навіть заступити. Навіть найкраща школа не заступить бібліотеки її благодатного впливу на молодіж» [335, с.7]. Діяльність бібліотек збагачувала людей знаннями, формувала національний світогляд. У їх фондах зберігалися книги на історичну, природничу, технічну, побутову тематику. Моральному вихованню читачів сприяли не лише книги, що пропонувалися для читання тут, але і її зовнішні характеристики: вигляд бібліотекаря, який мав» будити національного духа», оформлення приміщення. У бібліотеці повинні бути карта України-Русі, картини з історії українського народу, портрети відомих українських та буковинських діячів історії, культури, освіти.

Аналіз бібліотечних фондів засвідчив, що в даний період найбільшою популярністю серед населення користувалися книги: І.Синюка «Образи з життя та природи» [341], І.Бажанського «Пропасть» [5], Яра Юлева «Небезпечні» [434]. У них йшла мова про типове життя буковинців, розкривався процес становлення освіти на селі, явища і події буденного життя селянина. Книги спонукали селян до того, щоб посилати своїх дітей до школи, змальовували життя української родини в краї, обряди буковинської сім'ї. Цінним з точки зору морального виховання гімназійної молоді, є оповідання Яра Юлева «Небезпечні». У ньому розкрито життя й погляди на майбутнє старшого і молодшого поколінь, їх характери і долі. Автор критикує старі підходи у вихованні гімназистів і закликає переглянути виховні засади: «... а так молодіж лиш деморалізує. Поліцейський і нездоровий взагалі шкільний систем се згуба цілої суспільності се зарід всього зла, нещастя, а суспільність на се така байдужа» [434, с.78]. На початку ХХ століття фонди бібліотек краю поповнилися редагованою О.Поповичем «Ілюстрованою бібліотекою для молодіжі, мешан і селянства» [189]. У її змісті були твори на побутову, історичну, природничу тематику, багатий краєзнавчий матеріал: казки, легенди, загадки, цікаві задачі. Спеціально для дітей вміщувалася окрема сторінка «Дещо для діточок». Про значення цього видання для виховання народу газета «Буковина» зазначала: «Вона навчає наш нарід хто ми і чий ми діти. Кілько нас є, як у нас водиться і як повинно водитися. Навчає любити своє рідне, розвиває розум, розширює погляд на світ» [189, с.3].

Методичну допомогу в організації і проведенні просвітньої роботи серед батьків товариства надавала центральна бібліотека міста Чернівці. Її працівники цілеспрямовано працювали над тим, аби сільські читальні комплектувалися україномовною літературою, зміст якої сприяв би не тільки росту освіченості селян, але й розвитку в них національної свідомості. Її фонди постійно поповнювалися виданнями на морально-етичну тематику

видавництва «Руська Бесіда». Серед яких були твори Ю.Федьковича, С.Воробкевича, Г.Воробкевича. «Розсадником правдивого світла для цілої громади» на кінець XIX – початок XX століття називали читальню. На відміну від бібліотеки читальня мала ширше коло завдань, серед яких «піднесення стану просвіти і господарства між її членами, розбудження товариського життя за допомогою хору, аматорських гуртків, вечірків, вироблення громадського духу єдності і почуття обов'язку для добра громади, плекання народних забав, пісень, звичаїв» [60, с.41]. Засобом їх реалізації були політичні, просвітницькі, педагогічні, літературні часописи «Буковина», «Громадянин», «Громадянський голос», «Свобода», «Боротьба», «Земля і воля», «Хлібороб». «Письмо з просвіти», «Рідний край», «Слово», «Діло» та інші українські видання, що мали сприяти «виробленню почуття спільності великої української сім'ї».

Головна відповідальність в організації читалень покладалися на вчителів. Вони мали детально ознайомлюватися з усіма виданнями, які є у них, «не для цензури», але для того, щоб порадити «важні статті, котрі варта прочитати в читальні на голос, котрі треба спростувати, вяснити» [430, арк.7]. На кінець XIX – початок XX століття звертається увага на необхідність вироблення у слухачів свідомого ставлення до прочитаного, що мало забезпечити практичність отриманої під час читання інформації, посилювало її важливість для життя і разом з тим виступало засобом залучення до читання більшої частини населення. Тому виклад тривав $\frac{3}{4}$ години, а дискусія та обговорення прочитаного $\frac{1}{2}$ години. Свідомого сприймання інформації, що пропонувалася для обговорення, тут досягали через читання текстів на морально-етичну тематику не вчителем, а лектором із загальної маси присутніх.

Матеріалом для читання були байки, казки, повісті, романи. Досить часто опрацьовувалися твори з історії України, давалася оцінка видань у «історично-літературному розвитку» (від І.Котляревського і до найновіших

часів). Широко практикували читання творів одного письменника протягом певного періоду [60, с.67]. Більшу вагу у моральному вихованні мали святкові та недільні читання. Як правило, на них організовувалися концерти, виступи шкільної молоді і членів культурно-просвітніх товариств. Урочиста атмосфера й моральна спрямованість змісту текстів робили прочитане моральною програмою поведінки слухачів.

Важливе значення для морального виховання батьків та їх дітей мала організація навчання для тих, хто не відвідував навчальні заклади. Просвіта цієї категорії населення розглядалася в краї як основа «до всякої нашої громадянської і культурної праці» [43, с.4]. Вже самі організаційні засади курсів мали сприяти моральному становленню особистості, розвитку її кругозору, оскільки передбачали вільний час для самоосвіти. Навчальний процес організовувався у будні дні, «щоб у неділю і святкові дні люди мали вільні дні для праці в «Січі» та «Жіночі громаді» [78, с.15] Навчання проходило ввечері, тобто тоді, коли слухачі мали вільний час, і тривало 5-6 годин.

Оскільки тут слухачі опановували програму початкової школи, то зміст морального виховання, його методи і прийоми були ідентичними до шкільних.

Окремо варто розглянути діяльність молодіжних гуртків і рухів, які XIX – на початку XX століття впливали на шкільну молодь. Особливо помітною була їх робота з вихованцями навчальних закладів Буковини, оскільки саме молодь виступала «основною підйомною національного характеру в краї» [182]. По відношенню до виховного процесу в школах краю аналіз молодіжного руху має значення у двох аспектах. По-перше, вважаємо його наслідком виховного впливу сім'ї, громадськості на учнів школи. По - друге, його наявність свідчить про прагнення молодих до національно-культурної ідентичності.

В історії молодіжного руху на Буковині умовно визначають два періоди: передстудентський і студентський. Для нашого дослідження більше значення має перший період. Особливості студентського руху мають опосередковане відношення до аналізу нашої проблеми, оскільки члени цих товариств тісно співпрацювали зі гімназистами, а іноді гімназисти брали участь у культурних заходах, які вони організовували.

Передстудентський період розпочався у 1870 р. і тривав майже п'ять років, тобто до відкриття університету. Його предтечею вважають перший організований у 1864 р. на честь пам'яті Т.Шевченка виступ українських богословів православної духовної семінарії та гімназистів. Серед організаторів дійства варто назвати Андрія Рипту – майбутнього митрополита краю, о.Єротея та о.Мартиновича. Один із учасників у львівському «Слові» так пише про цю подію: «Повідомляємо вас од імені тутешніх українців, що роковини смерті Т. Шевченка нашого славного поета відсвяткували ми величаво 29 руського лютого ц.р. в новій церкві святої Параскеви, де наша українська молодь з вищої гімназії як православна так і уніатська з семінаристами українцями була численно заступлена. Спершу була служба, а по службі парастас правився отцем Мартиновичем католиком учителем української мови при тутешній реальній школі» [347].

Передстудентський період був початком молодіжного національного руху, організованим виступом української молоді. Він засвідчив необхідність об'єднань для молоді, нагадав суспільству про її роль у державних процесах. Проте, як свідчать історичні дані, буковинські українці не змогли максимально використати цей період для роботи з молоддю. Постійний контроль за діяльністю гуртків з боку шкільних властей та жандармерії, відсутність підготовлених до роботи з молоддю людей, чіпкого плану роботи і необхідного фінансування зменшило ефективність руху.

Студентський період, на нашу думку, є свідченням зростання рівня національної свідомості серед молоді, що проявляється насамперед через

кількісні та якісні показники. Так, на кінець століття в краї нараховується вже 69 молодіжних товариств, розширюються напрями їх діяльності, виникають «дівочі» гуртки [154]. У справі морального виховання варто відзначити роботу академічного товариства «Союз» (1875р.), Головна мета його діяльності у статуті визначалася як формування «духу народного і товариського, моральної та матеріальної підтримки своїх членів» [110, арк. 1]. Для її досягнення товариство утримувало бібліотеку та читальню, видавало літературні та наукові часописи, організовувало лекції, вечори на морально- етичну тематику, літературні концерти, театральні вистави, мандрівки, турбувалося про музику та спів, про матеріальний стан членів товариства та їх здоров'я. Діяльність його членів в справі морального виховання молоді шкіл Буковини знаходила відображення у формі вечорниць з нагоди пам'ятних подій історії краю та України, збирати кошти на пам'ятник М.Шашкевича [110, арк.45].

Досить часто на збори товариства запрошували передових буковинських педагогів, вчених, що пропагували українську національну ідею, звертали увагу на єдність українців усього світу, виховували терпимість до інших націй та народностей, які проживали в краї. Учні гімназій мали змогу відвідувати «Науковий кружок», що відновив свою діяльність за головування О.Колесси. На зборах вони заслуховували підготовлені членами гуртка реферати з історії України, літератури.

Члени товариств «Молода Україна», «Союз», «Січ» організовували масові виховні заходи. Серед них помітно вирізняються за кількістю залучених учасників та за значенням для національного відродження краю збори інтелігенції з нагоди приїзду Лесі Українки на Буковину [53]. Свою виховну роботу вони спрямовували на видання «бібліотеки» та цілого ряду книг на патріотичну тематику, вдалим виступом членів «Січі» була участь їх у встановленні пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві (1903р.).

Січовики були активними учасниками першого та другого гімназійно-

студентських з'їздів, які відбулися у 1910 і 1913 роках у Львові і мали на меті надати «можливість всій молодіжі спільно порадитися над своїми справами». Делегати заслухали реферати про значення самоосвіти («Ідеали і ціль самоосвіти»), про негативні явища, поширені серед молоді («Від'ємні чинники духовного життя молодіжі»), та про роль молоді у суспільних процесах («Українська суспільність у Галичині, а молодіж»). Підходи виступаючих до цих проблем подано нами у додатку К.

Учасники з'їзду гостро засуджували поширення серед буковинської молоді таких явищ, як зазнайство, гордість, пияцтво, невпорядковане статеве життя, національна байдужість.

З цього зібрання буковинські січовики привезли ідею створення першого загону буковинського «Пласту», який сприяв вихованню в учнів дисциплінованості, патріотизму, національної свідомості і моральних переконань. Організатори забезпечили поширення «Пласту» не лише у крайовому центрі краю, але і по всій Буковині. Поза Чернівцями гуртки «Пласту» діяли у Кіцмані, Вижниці, Вашківцях. Організаційні засади діяльності товариства на Буковині й напрями його роботи були ідентичними до галицьких.

У 1906 р. на Буковині за зразком козацького способу життя були створені товариства «Запороже» та «Чорноморе». Робота товариств будувалася на засадах дисциплінованості, оборони своєї та національної честі, безнастанності, корисності своїй суспільності» [112, арк.12]. Основними ідеями, які пропагували члени об'єднання, були ідея народності, козацтва, моральності. Ті, хто вступав до товариства, складали іспит з історії, географії, літератури, статуту і правильника, кодексу честі, правил двобою, українських пісень [126, арк.15]. У товаристві «Запороже» існувала своя система іспитів. Із спогадів одного з його членів М.Суховерського зазначається «здав іспит і викладав літературознавство для молодших членів. У 17 років тримав доповіді на теми вибрані з літератури, історії, суспільно-

національного життя взагалі [355, с.35] Члени цього товариства проводили значну роботу з молоддю в бурсах та гімназійному гуртку «Пороги» [355, с.35].

Товариства утримували читальні і бібліотеки видавали літературні твори, влаштовували літературні, наукові, артистичні вечори, концерти, зібрання «для науки і забави», подорожі. Дещо менший вплив на гімназійну молодь мали студентські товариства «Карпати» (1902) «, «Олімпія» (1914). Вони проводили виховну роботу з учнями гімназій і їх батьками через громадянські сходини, концерти, театральні вистави, забави та прогулянки, екскурсії, лекції.

У контексті процесу морального виховання школярів Буковини другої половини ХІХ- початку ХХ століття діяльність молодіжних гуртків і об'єднань варто розглядати як важливий фактор впливу всіх соціальних інститутів на виховання молоді, розвиток її національної свідомості. Проте, постійний контроль за діяльністю цих інституцій з боку жандармерії (згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 29 жовтня 1888 р. учням заборонялося брати участь у роботі молодіжних гуртків та створювати їх між собою), відсутність відповідно підготовлених керівників молодіжного руху, Перша світова війна, а потім зміна влади на Буковині не дали змоги реалізувати в повній мірі всі задуми.

Викладене вище є переконливим свідченням того, що в ХІХ - на початку ХХ століття діяльність державних і громадських установ щодо морального виховання учнів українських шкіл Буковини проводилася у двох напрямках « робота з батьками вихованців навчальних закладів краю та безпосередня виховна робота, яка ефективніше проводилася з учнями старших класів гімназій краю. Основний зміст усіх заходів, проведених силами громадськості, спрямовувався на виховання патріотизму, національної свідомості, толерантності, фізичної витривалості молодого покоління, дисциплінованості. Форми й методи роботи громадських

інститутів у цьому напрямку характеризуються творчим підходом, врахуванням потреб краю. Важливим аспектом діяльності громадських інституцій з морального виховання учнів краю є постійні зв'язки буковинських товариств з подібними товариствами Галичини, що сприяло налагодженню тісних контактів між українцями земель Австрії, а обмін досвідом забезпечував урізноманітнення форм і методів роботи з молоддю як у змістовому, так і у процесуальному плані.

Висновки

Як свідчить аналіз морального виховання учнів у процесі навчання, вирішення цієї проблеми здійснювалося трьома головними шляхами: через зміст навчальних предметів; організаційно-методичну діяльність (застосування відповідної методики викладання: підведення учнів до важливих істин народної моралі під час опанування новим навчальним матеріалом; використання повчання та застереження від негативних дій через вивчення нової теми уроку; врахування можливостей навчального матеріалу морального характеру; зв'язок морального виховання з життям; врахування досвіду вихованців при засвоєнні моральних законів; опора на емоційну та раціональну сферу учнів як умова переконливості думок учителя; орієнтація на креативність школярів в осмисленні моральних норм, термінів, понять; організація спілкування у процесі навчання на засадах моральності, поваги один до одного; індивідуальний підхід до вихованця; забезпечення сприятливих умов для освітнього процесу, тощо) та через педагогічну позицію вчителя.

Враховуючи провідне місце уроків релігійного характеру, значну роль у моральному вихованні школярів можна зробити висновок, що головним було вироблення таких якостей, як віра в Бога, прагнення до моральної чистоти і порядності на основі десяти біблійних заповідей. Навчальний матеріал уроків, насамперед, релігії, рідної мови, історії, природознавчих дисциплін, та організація навчального процесу використовувалися для

прищеплення учням дисциплінованості, любові до людини, природи, чуйності, доброзичливості та інших гуманістичних якостей. Цей процес мав три важливі особливості:

- перевага у змісті та засобах морального виховання релігійної, а не наукової основи, опора у моральному вихованні на постулати Віри;
- зв'язок моральних вимог до особистості з розвитком в української молоді національної свідомості, патріотизму щодо свого краю, з громадянськими проблемами;
- обмеженість змісту морального виховання поняттями добра, законслухняності, релігійності при недостатньому акцентуванні виховних завдань на активність самореалізації, свободу вибору самої людини.

Дослідження діяльності школи з морального виховання «поза школою» свідчить, що форми його на той час були досить різноманітні (свята, святочні обходи, трудові акції, дослідницька робота з вивчення народних традицій, фольклору, контроль за вихованцями та ін.).

Значну роботу школа проводила з батьками як шляхом загальної просвітницької діяльності так і безпосереднім впливом на сім'ю. Проте, аналіз свідчить, що ефективність морального виховання у багатьох школах знижували елементи регламентації, примусу, покарання.

Сім'я у моральному вихованні дітей діяла переважно на засадах релігійності та народної педагогіки (приклад батьків, схвалення, осуд, переконання, гра, покарання). Але неписьменність, духовна відсталість, важке матеріальне становище у багатьох сім'ях значною мірою гальмували моральний розвиток учнів.

Церква як важливий фактор релігійного виховання значно посилювала виховний вплив сім'ї і школи, особливо у збудженні моральних почуттів удитини. У змісті релігійного виховання був дещо посилений акцент на порядність, терпимість самої людини, а не на її активне втручання у перебудову дійсності.

Аналіз ролі цих трьох важливих факторів морального виховання учнів свідчить про певні елементи взаємодії, узгодженості щодо головних цілей - поєднання національної свідомості та високої моральності кожної особистості.

Результати наукового пошуку свідчать про те, що моральному вихованню учнів значно сприяли державні закони Австрії, керівні органи освіти, жандармерія. Особливо це стосується регламентації поведінки учнів, зв'язку школи і жандармерії. Велику роль у моральному вихованні молоді відіграли культурно-просвітні та молодіжні організації краю. Вони забезпечували її підготовку до соціалізації, організовували та проводили виховну роботу з батьками й учнями. Саме ними культивувалися серед молоді ідеї незалежності України, любові до рідної мови, народних традицій, культури, моральності. Форми роботи, що практикувалися у виховній практиці цих організацій, можна поділити на ті, що сприяли виробленню спільних підходів до виховання, спілкування між вихователями всіх інституцій, обмін думками з приводу виховання, популяризування виховних ідей через періодичні видання і такі як свята, бесіди, трудові акції, нагляд, дослідницька робота. Вказані форми забезпечували реалізацію як змістових завдань морального виховання, так і комплексність виховного впливу.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного історико-педагогічного наукового пошуку дає підстави зробити такі висновки:

На Буковині склалася певна система морального виховання учнів народних і середніх шкіл, яка включала в себе такі головні елементи: використання змісту навчальних предметів (навчально-виховний процес); деякі форми позакласної роботи й регламентація поведінки учнів; виховна діяльність церкви; сімейне виховання; заходи державних установ, зокрема Крайових та Повітових Шкільних Рад, жандармерії; безпосередній і опосередкований вплив громадських культурно-просвітницьких та молодіжних організацій.

Здійснення морального виховання школярів спричинене соціальними, культурними, політичними реаліями історичного періоду та має такі головні особливості:

- домінування цінностей релігійного характеру, що впливали із змісту моральних норм, які прищеплювалися учням;
- зв'язок з національними та культурними процесами на Буковині, розвитком національної свідомості українців;
- опора на українські традиції та досвід народної педагогіки, єдність національних і загальнолюдських цінностей;
- поєднання здобутків європейської наукової думки, надбання видатних освітніх діячів і передових вчителів краю як теоретична і методична основа морального виховання;
- вирішення завдань морального виховання через інші напрями у їх взаємозв'язку «патріотичне, естетичне, трудове, екологічне».

Аналіз теоретико-методичних засад морального виховання учнів буковинських шкіл, які висвітлені у педагогічній та культурно-просвітницькій літературі, свідчить, що за участю таких видатних буковинських педагогів, як Ю.Федькович, О.Попович, С.Канюк, С.Смаль-

Стоцький, І.Карбулицький були значною мірою розроблені основні теоретичні засади морального виховання: моральний ідеал; визначення поняття морального виховання; мета; завдання; психологічні засади, зокрема роль почуттів; принципи; методи; форми; засоби. Характерною рисою їх обґрунтування є відсутність чіткого поділу між теорією та практикою, а також нечіткість у визначенні категоріального апарату, що зумовлено як рівнем педагогічної науки того часу, але й необхідністю забезпечення практичних потреб українського шкільництва.

У процесі нашого дослідження наведено сутність поглядів буковинських педагогів на окремі категорії морального виховання.

Моральний ідеал в буковинській педагогічній літературі розглядається як певна тріада провідних ідей «громадянськості, релігійності, народності, які в основі мають самоцінність особистості дитини. Визначення поняття «моральне виховання» відбивало рівень педагогічної науки того часу та практичні потреби суспільства. Тому воно розглядалося як цілеспрямований вплив старшого покоління на молодше, що має за мету вироблення у школяра стійких моральних якостей, але не виключало взаємодію об'єктів і суб'єктів виховання та активної діяльності останніх.

Мета і завдання зумовлювалися потребами розвитку національної свідомості молоді й постулатами церкви. Вони передбачали розуміння вихованцем чеснот і норм моралі у межах десяти біблійних заповідей; дотримання національних і загальнолюдських морально-етичних норм; усвідомлення «добра» і «зла» як критеріїв людської сутності; стриманість, порядність, шанобливе лицарське ставлення до дівчини, жінки; патріотизм, екологічна культура, національна гідність, толерантність у відносинах з іншими людьми, повага до чужої гідності, до батьків, старших та менших членів сім'ї; знання та неухильне виконання правил для учнів того типу школи, в якій навчається учень.

Треба відзначити серйозні досягнення педагогів та культурно-просвітніх діячів того часу в обґрунтуванні психолого-педагогічних основ морального виховання. Вони розглядалися як взаємодія почуттів, волі та мислення дитини. Особливо детально розроблена проблема формування релігійно- моральних почуттів у вихованні.

Принципи морального виховання, дещо відрізнялися від практики їх реалізації. Вона була обмеженою рівнем культури та знань вчителів, офіційним законодавством. Але, теоретична суть цієї категорії носить цілком гуманістичний характер. Серед них принципи народності, єдності основ педагогіки і психології, моральності, єдності світського та релігійного, природовідповідності, відповідності виховання до статі вихованців, індивідуального підходу у вихованні, самостійності та самодіяльності.

Методи, форми, засоби морального виховання ще не мали чіткої визначеності. Їх класифікація досить умовна і лише відносно наближається до сучасної. Зокрема, мова йде головним чином про «бесіду», «розповідь», «молитва», «повчання», «ради та перестороги», «перепоручення», «наказ», «покарання», «нагороду», «нагляд за поведінкою», «педагогічне правління», «святі таїнства». Форми морального виховання у працях буковинських педагогів поділяли на індивідуальні, групові, колективні. Найбільш дійовою вважали колективну, в якій є сприятливі умови як для перевиховання так для самовиховання. Внаслідок відсутності єдиної термінології відбувалося змішування методів, форм виховання з педагогічними умовами їх використання (товаришування педагога з учнями).

При аналізі практики морального виховання учнів буковинських шкіл встановлено, що:

Головним шляхом морального виховання учнів українських шкіл Буковини був навчальний процес. Прилучення школярів до моральних цінностей практикувалося шляхом використання змісту навчальних предметів (зокрема релігії, рідної та іноземної мови, історії, природописної

історії, співів та інших навчальних дисциплін); організаційно-методичну діяльність педагогів, тобто методику викладання предметів, особливості якої розкрито в монографії; забезпечення сприятливих умов освітнього процесу; завдяки педагогічній позиції вчителя, його ставленню до виконання професійних обов'язків. У навчальних планах, програмах, підручниках, посібниках для вчителів відзначається певне спрямування процесу засвоєння навчальних предметів на узгодження завдань навчального, виховного та розвивального характеру.

Важливими чинниками морального виховання у позашкільній роботі є сім'я школа та церква. Аналіз їх діяльності свідчить про наявність взаємодії, узгодженості діяльності у визначенні цілей і форм впливу на шкільну молодь.

Головними формами позакласної роботи школи учнів були свята, святкові обходи, трудові операції, концерти, дослідницька робота з вивчення культури, традицій, «вільні дні охорони звірят», перегляд кінофільмів та вистав, звичаїв буковинських українців і участь учнів буковинських шкіл у них, читання й обговорення книг на морально-етичну тематику, контроль за поведінкою вихованців та забезпечення участі їх у богослужінні. У роботі з батьками використовувалися різні види батьківських зборів (з концертами, з виставками літератури і т.ін.), індивідуальні бесіди батьками присвячені вихованню дитини, велася просвітницька робота шляхом влаштування відчитів, «курсів анальфabetів», залучення батьків до роботи просвітницьких товариств Буковини.

Моральне виховання у сім'ї здійснювалося головним чином як приклад батьків і старших членів родини, повчання та застереження від негативних дій і вчинків, покарання, дитячі ігри, привчання до відвідування дітьми церкви, контроль за її поведінкою і т.ін. Реалізація цих форм відбувалася на засадах народних традицій, звичаїв, які притаманні цій місцевості, що стосується лише певної частини сімей. У статтях того часу виявляється

стурбованість про незадовільний стан виховання дітей у багатьох сім'ях, особливо сільських.

Церква впливала на моральність учнів безпосередньо й опосередковано. Безпосередній вплив здійснювався «через приклад життя священика, його поведінку, проведення богослужіння, молитву, святі таїнства, проповідь, морально-етичні бесіди з учнями, у яких йшла мова про необхідність дотримання у житті Божих заповідей. Також відбувався опосередкований вплив «через проведення морально-релігійної освітньої роботи з батьками вихованців українських шкіл Буковини: сповідь, проповідь, виховання людей виховувати своїх дітей у дусі любові до ближнього та ін. Нами проаналізовано та виявлено певні лінії зв'язку у діяльності школи, сім'ї, та церкви щодо морального виховання учнів. Значна частина священиків брали пряму участь у освітньому процесі шкіл як вчителі та проповідники; на батьківських зборах обговорювали проблеми морального виховання в родині та школі спільно зі представниками церкви. Педагоги і батьки проводили єдину лінію спрямовану на привчання дітей до участі у богослужінні, до виконання дисциплінарних приписів тощо.

Безпосередній та опосередкований вплив на моральне виховання школярів Буковини здійснювали державні структури Австрії, крайові освітні установи, жандармерія, громадські культурно - просвітницькі та молодіжні організації.

Вплив державних освітніх установ на моральне виховання учнів українських шкіл Буковини здійснювався через реалізацію головних завдань школи та різних освітніх закладів щодо навчання й виховання учнів, визначення та обґрунтування змісту, форм і методів навчання й виховання, контроль над виконанням державних розпоряджень вчителями краю. Жандармерія діяла через контроль за поведінкою учнів у публічних місцях, проведенням ними часу за межами школи та у процесі роботи спеціального відділку, що займався справами молоді: здійснював нагляд за поведінкою

морально занедбаних дітей, контролював роботу притулку для затриманих злочинців, підтримував зв'язки з громадами з приводу виховання дітей, які до них належали.

Громадські просвітницькі установи впливали на моральність школярів опосередковано через публікації з проблем виховання підростаючого покоління та безпосередньо включаючись до цього процесу. Їх діяльність спрямовувалася на організацію лекцій, використання можливостей бібліотек, влаштування етнографічних виставок, заохочення всього населення до просвіти, літературні видання.

Молодіжні організації залучалися до морального виховання учнів у процесі організації свят і з нагоди історичних подій Буковини й України, через лекції, вечори на морально-етичну тематику, утримання бібліотек, театральні вистави, літературні концерти, вечорниці подорожі, у них могли брати участь гімназисти краю. Члени студентських товариств сприяли організації у гімназіях і бурсах Буковини своїх молодіжних об'єднань, у них пропагувалися ідеї моральності молоді в єдності з вимогами до самостійності та автономії, зверталася увага на плекання українських народних традицій.

До вчителів, які здійснювали моральне виховання ставили високі вимоги. Вони передбачали вимоги до моральних якостей педагога, до його поведінки, до професійних знань, та до педагогічної майстерності, до комунікативних здібностей. Щоб стати авторитетним вихователем для учнів, педагог мав бути як громадський діяч та як носій національної ідеї. Проте треба відмітити повну регламентацію особистого життя та діяльності вчителя, обмеження його прав і педагогічних дій з боку шкільної влади на всіх рівнях.

Аналіз педагогічних джерел, спогадів, архівних матеріалів показав, що всебічний вплив на моральне становлення учнів буковинських шкіл значно сприяв формуванню в них важливих моральних якостей. Таких як: релігійність, віротерпимість, доброзичливість, повага до батьків і дорослих,

чуйність, толерантність тощо. Розвиток цих моральних якостей йшов в органічному зв'язку із зростанням національної свідомості, поваги і любові до рідного краю, української мови, прагнення до свободи та незалежності України.

Наслідки виховуючої ролі буковинської освіти та просвітницької ролі української громадськості певною мірою збереглися і в наш час «в інтелігентності, доброзичливості, толерантності буковинців».

Проте, як свідчать архівні документи, з різних причин (важке матеріальне становище, недоліки виховної діяльності багатьох шкіл, низький культурний рівень батьків), частина школярів залишалася поза моральним впливом, вдавалася до злочинів, до вживання алкоголю, залишалася морально занедбаною.

Варто також зазначити, що у моральному вихованні школярів були труднощі та невирішені проблеми. Це, зокрема, надмірне використання регламентаційних методів таких як правила, вимоги, форми контролю як релігійно-догматичного характеру так і бюрократично-формального, що зумовлювало невпевненість особистості у своїх переконаннях, неповагу до неї. Разом з тим, недостатність форм активності учасників освітнього процесу як важливого методу виховання, перевага проповідування та регламентаційних вербальних методів. По-третє, недостатній розвиток учнівського самоврядування, зверхність дорослих у вирішенні багатьох проблем шкільного життя дитини, елементи наказового характеру, що виявлялися у взаєминах вихователів і вихованців та цілий ряд інших.

Незважаючи на певні недоліки морального виховання учнів буковинських шкіл, теорія і практика виховання школярів на національних і загальнолюдських цінностях можуть стати вагомим джерелом збагачення педагогічних ідей виховної діяльності нової української школи. Досвід педагогів Буковини сприятиме у вирішенні таких проблем науки та практики як: реалізація основних положень ідеї національного виховання, єдність

загальнолюдських моральних цінностей у змісті морального виховання; взаємодія школи та церкви в питаннях протидії навали «масової культури» та несприятливим наслідкам впливу ЗМІ, покращення дисципліни школярів та громадсько-державний контроль за поведінкою учнів, засвоєння школярами навичок культурної поведінки тощо. Творче використання досвіду шкіл Буковини сприятиме підвищенню виховної ролі школи у освітньому середовищі та у всьому суспільстві.

Проведене дослідження не вичерпує повноти розв'язання проблеми. Окремого висвітлення вимагають питання виховної роботи в товариствах, що практикували опіку дітей, визначали роль преси у вдосконаленні змісту та форм морального виховання, виховна діяльність церкви, з'ясування ролі поліконфесійного чинника у моральному вихованні, освіта дорослих та ін.

Наведені у монографії результати були апробовані під час роботи Міжнародного шкільного проекту у рамках проведених лекцій (м. Хмельницький, м. Ніжин, м. Чернігів, м. Житомир, м. Чернівці, смт Лужани Чернівецької громади, смт Бояни Чернівецької громади, смт Глибока Чернівецької громади) про що свідчать сертифікати та подяки від відділів освіти. Фрагменти заходів у додатку М.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухів І.О. Виховна діяльність молодіжних товариств в Галичині 1894-1939. Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 Тернопільський пед. ін-т. Івано-Франківськ, 1997. 23 с.
2. Бабачівна Е. Народна пісня і школа. *Буковина*. 26 лютого 1909. С.2.
3. Бажанський І. Виховання дитини через дім та школу. *Буковина*. 5 березня.1904. С.4.
4. Бажанський І. Наш народ а школа. *Буковина*. 17 червня. 1899. С. 2.
5. Бажанський І. Пропасть. Чернівці, 1905. 51 с.
6. Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти школи і педагогічної думки на західно-українських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобич, 1965. 56 с.
7. Барановський М. Педагогика для семінарій учительських і учителів шкіл народних. Чернівці, 1901. 102 с.
8. Барвинский О. Летопись суспольной работы и силы русинов австрийских. Львов, 1885. 46 с.
9. Барвінський О. Значення україно-руського народу для Австро-Угорщини. Львів, 1912. 23 с.
10. Барон Гавч Про фізичне виховання молодіжі. *Буковина*.13 січня. 1910. С. 3.
11. Бартошевский І. Педагогия руска або наука о воспитанию. Львів, 1890. 392 с.
12. Бартошевський І. Християнско-католицка педагогия або наука о вихованню. Львов, 1909. 389 с.
13. Безпалько Т. Вага прикладу у вихованню. *Bukoviner Schule*. №4. 1906. С. 210-215.
14. Бех І. Особистісно орієнтоване навчання. К., 1998. 203 с.

15. Боберський І. Забави та ігри рухові. Львів, 1904. Ч.І .31 с.
16. Боберський І.Забави та ігри рухові.Львів, 1904. Ч.2. 29 с.
17. Большой христианско-католицкий катехизм для школ народных с учебника Дегарба. Львов, 1891. 309 с.
18. Бордейний І. Підготоване до читання. *Bukoviner Schule*. №1. 1912. С. 84-91; №2. С. 206-215.
19. Боровський М. Вплив алкоголю на тілесну і духову здібність. Каменярі. 25 березня. 1913. С. 4-6.
20. Ботушанський В. Буковина. Історичний нарис. Чернівці, 1998 . 415 с.
21. Брекер П. Тілесні кари. *Промінь*. №1. 1904. С. 5, №3. С.18.
22. Буквар для школ народных. Вєдень, 1855. 95 с.
23. Буквар Ч.І. Львов, 1899. 79 с.
24. Буковина для буковинців. *Каменярі*. 10 липня. 1909. С.1.
25. Бурачинський Є. До українського народу на Буковині. Каменярі. 25 серпня. 1911. С.12.
26. В 250-літню річницю смерті Богдана Хмельницького. *Народна Рада*. 23 березня. 1907. С.3.
27. В справі гігієни сільської дітвори. *Промінь* . №7. 1904. С.49.
28. В справі заснування української бурси. *Вісті з товариства православної шляхти на Буковині*. Число 1. Б.р. С.1
29. Бойко А.Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації. К., 1996. 230 с.
30. Важливість збірки оказів для науки природописної і як придбати таку збірку для школи. *Bukoviner Schule*. №6. 1906. С. 100 -103
31. Васянович Г. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико- методологічний аспект). Київ - Львів, 1997. 161 с.
32. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.

33. Великі роковини. *Народний голос*. 9 березня 1911. С. 27.
34. Великі роковини. *Каменярі*. 1911. №29. С.4.
35. Венцковский Д. На що у нас до тепер менше звертали уваги ?
Народна школа. 1875. Ч.5. С.65-68.
36. Верхратський І. Ботаніка на низші класи шкіл середніх. Львів, 1912. 267 с .
37. Вибори а наше учительство. *Буковина*. 30 червня. 1905. С.3.
38. Вигодівна І. Яке значення мають діточі забави в школі народній.
Bukoviner Schule. №2. 1907. С. 74 - 77.
39. Вильман О. Дидактика как теория образования в ее отношениях к социологии и истории образования: В 2 т. М., 1904. Т.1. 470 с.
40. Вильман О. Дидактика как теория образования в ее отношениях к социологии и истории образования: В 2 т. М., 1908. Т. 2. 682 с.
41. Виховати громадянина: науково-методичний вісник. Чернівці, 1998. 67 с.
42. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів, 1996. 233 с.
43. Від гімназії до колегіуму / За ред. В.Загайського. Чернівці, 1996. 39 с.
44. Відозва до громадян «русинів Кіцманського і Заставнівського повітів. *Каменярі*. 25 червня. 1911. С.7.
45. Вінекен Г. Завдання нової школи. Зальцведень, 1917. 21 с.
46. Віра Лебедова з трагедії діточих душ. *Промінь*. №3. 1905. С.34.
47. Вісті. *Буковина*. 12 грудня. 1890. С. 4.
48. Вісті. *Буковина* . 25 січня. 1893. С. 4.
49. Вісті. *Буковина*. 15 січня. 1893. С. 4.
50. Вісті. *Буковина*. 19 лютого. 1893. С. 4.
51. Вісті. *Буковина*. 29 січня. 1901. С. 4.
52. Вісті. *Буковина*. 30 лютого. 1901. С. 4.

53. Вісті. *Буковина*. 25 листопада. 1904. С. 4.
54. Вісті. *Буковина*. 25 лютого. 1905. С. 4.
55. Вісті. *Буковина*. 24 квітня. 1905. С. 4.
56. Вісті. *Буковина*. 26 лютого. 1906. С. 4.
57. Вісті. *Буковина*. 16 квітня. 1906. С. 4.
58. Вісті. *Буковина*. 4 січня. 1909. С. 4.
59. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття. Львів : НТШ, 1919. 300 с.
60. Воробкевич С. Науки для народа. Чернівці. Ч.І. 1899. 282 с.
61. Вплив школи на виховання характерів. *Школьная часопись*. 13 грудня. 1886. С. 177-178.
62. Вренцьона Г. Тілесна і духова різниця між чоловіком та жінкою і різні основи їх виховання. *Школьная часопись*. 26 серпня. 1888. С.113-118; 26 вересня. С. 126 -128; 1 жовтня. С. 134-135.
63. Вренцьона Г. Школа повинна плекати побожність. *Школьная часопись*. 1 березня. 1888. С.1.
64. Вренцьона Г. Як протидіяти моральній заразі в школі. *Школьная часопись*. 1 травня. 1888. С. 65-66.
65. Всячина. *Руська рада*. 1898. Ч.12. С. 7.
66. Гаврищук М. Методика науки в школі народній. Чернівці, 1900. 104 с.
67. Гаврищук М. Про науку природописної історії в школі. *Bukoviner pedagogische blätter*. 30 жовтня. 1876. С. 278.
68. Гадки про абсолютний а нині пануючий світогляд. *Каменярі*. №1.1909. С. 8-10.
69. Галицький Л. Ціль цілого виховання молоді є відвертий і чесний характер. *Народна Рада*. 28 червня. 1905.С. 18-23.
70. Галущинський І. Професор Додень про проблем сексуальний. *Промінь* №1.1905. С.10 .

71. Галущинський І. Професор Додень про проблем сексуальний. Львів, 1905. 22 с.
72. Галущинський М. «лицар обов'язку і чину // Матеріали наукової конференції присвяченої 120-річчю від Дня народження і 90-й річниці відкриття Рогатинської гімназії імені В.Великого Львів – Рогатин, 1999. 99 с.
73. Галущинський М. Народна освіта й виховання народу. Методи і цілі. Львів, 1920. 125 с.
74. Гарас М. Ілюстрована історія товариства «Українська школа» в Чернауць. Чернівці, 1937. 133 с.
75. Геник Збрученко Проблем сексуальний у школі. *Промінь*. №18. 1904. С.128-130.
76. Герасимович І. Кілька слів про «Вільну школу» . Чернівці, 1912. 23 с.
77. Герасимович І. На новий шлях . Чернівці, 1909. 16 с.
78. Герасимович І. Підручник в справах шкільних. Збірка шкільних законів і розпорядків враз зі взірцем діловодства. Заставна, 1914. 463 с.
79. Герасимович І. Про заведення опіки над дітьми. *Каменярі*. 1912. 25 вересня. С.7.
80. Герасимович І. Хто причинився до компромітації українського учительства при перших загальних виборах до буковинського краєвого сойму. Чернівці, 1911. 42 с.
81. Герасимович І.Боронімо народну школу ! Заставна, 1913. 18 с.
82. Герасимович І. Подрібний розклад праці народного учительства по громадах. Чернівці, 1909. 24 с.
83. Герберт Спенсер і його теорія виховання. *Промінь*. 1904. №7. С. 42.
84. Гірняк Ю. Начерк мінералогії і хімії для середніх шкіл. Львів, 1909. 123 с.
85. Глебовицкий А. Гимнастические игры для детей. *Bukoviner*

pedagogische blätter. 30 вересня. 1876. С.268.

86. Глебовицкий И. Немецкий учебник для школ народных. Ч.І.- Вєдєнь, 1909. 91 с.

87. Гнутель Я. Виховна робота у сучасних умовах: теорія й методика. Тернопіль, 1998. 263 с.

88. Головацкий И. Хрестоматия церковно-славянская и древне руская в пользу учеников висшей гимназиии в ц.к. австрийской державы. Вєдєнь, 1854. 254 с.

89. Гольд А. Добро і зло. *Промінь*. 1904. №4. С. 27.

90. Граматика для школ народных. Ч.І (до читанки 3 і 4 року науки). Вїдєнь, 1900. 38 с.

91. Гронський І Нєрвовість у дїтей. *Каменярі*. №14. 1907. С. 4-5 ; №16. С. 4-5.

92. Гудима І. Становище вчителя ввиду нєрівномірного випосажєння дїтей *Bukoviner Schule*. №4. 1907. С.231-235.

93. Гурток українських дівчат в Чернівцях. *Буковина*. 13 січня. 1903. С. 3.

94. Гуцало А. Музика як виховавче средство. *Bukoviner Schule*. №1. 1914. С. 35-36.

95. Гуцало А. Розбудження почуття краси у школі. *Bukoviner Schule*. №1. 1909. С. 235 -237.

96. Герцюк Д. Українські педагогічні товариства в Галичині у другій половині ХІХ- на початку ХХ столїття. *Розвиток народної освіти в західних областях України за роки Радянської влади*. Львів, 1990. С.17-20.

97. Державний архів Чернівецької області (надалі ДАЧО) Ф.1 «Окружне управління Буковини», оп.1, спр.10171.

98. ДАЧО Ф.10 «Органи поліції Буковини», оп.1, спр. 467.

99. ДАЧО Ф.10, оп.2, спр.367.

100. ДАЧО Ф.10, оп.1, спр. 6.

101. ДАЧО Ф.10, оп.1, спр. 16.
102. ДАЧО Ф.211 «Крайова Шкільна Рада», оп.1, спр. 13493.
103. ДАЧО Ф.211 ,оп.1, спр. 3018.
104. ДАЧО Ф.211 ,оп.1, спр. 3215.
105. ДАЧО Ф.211 ,оп.1, спр. 7710.
106. ДАЧО Ф.211,оп.1, спр. 8449.
107. ДАЧО Ф. 211,оп.1, спр. 11130.
108. ДАЧО Ф.211, оп.1, спр. 7386.
109. ДАЧО Ф.211,оп1, спр. 11239.
110. ДАЧО Ф.211, оп1, спр. 5229.
111. ДАЧО Ф.228 «Чернівецька гімназія «, оп.1, спр. 1254.
112. ДАЧО Ф.228, оп.1, спр. 1233.
113. ДАЧО Ф.228, оп.1, спр. 1234.
114. ДАЧО Ф.228, оп.1, спр. 1236.
115. ДАЧО Ф.228, оп.1, спр. 1241.
116. ДАЧО Ф.3 «Крайове управління Буковини», оп.2, спр. 30029.
117. ДАЧО Ф.3, оп.1, спр. 1/2834.
118. ДАЧО Ф.3, оп.1, спр. 3594.
119. ДАЧО Ф.3, оп.1, спр. 4973.
120. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр.30081.
121. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 18232.
122. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 22397.
123. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 30004.
124. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 302.
125. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 30670.
126. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 30682.
127. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 6386.
128. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 18235.
129. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 18269.

130. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 18304.
131. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 19891.
132. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 22383.
133. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 22397.
134. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 30829.
135. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 27193.
136. ДАЧО Ф.3, оп.2, спр. 307.
137. ДАЧО Ф.3, оп.3, спр. 33/10.
138. ДАЧО Ф.3, оп1, спр. 6372.
139. ДАЧО Ф.320 «Митрополія Буковини», оп.1, спр. 1771.
140. ДАЧО Ф.320 (передмова).
141. ДАЧО Ф. 320, оп.3, спр. 39.
142. ДАЧО Ф.320, оп.1, спр. 21853.
143. ДАЧО Ф.320, оп.3, спр. 22323.
144. ДАЧО Ф.320, оп.5, спр. 196.
145. 25-літні роковини смерті Ю.Федьковича. *Боротьба*. 24 січня. 1913.

С. 4.

146. Дві нації. *Промінь*. №4. 1904. С.22.
147. Дейницкий А. Арифметика до ужитку ц.к. низшої гімназії галицької. Львов, 1872. 219 с.
148. Дисциплінарний закон для буковинських учителів. *Промінь*. №12. 1904. С. 1-2.
149. Дисциплінарні приписи для питомців приватного жіночого учительського семінару з українською викладовою мовою. Чернівці, 1910. 7 с.
150. Дмитрійв Є. Ілюстрована історія просвітнього товариства «Руська Бесіда» 1869 - 1909. Чернівці, 1909. 125 с.
151. Дарованє крайового президента. *Буковина*. 3 червня. 1889. С.1.
152. До науки до школи. *Народний голос*. 16 червня. 1911. С.5.

153. До організації буковинського народного вчителства. *Каменярі*. 15 червня. 1909. С.2.
154. До русинок на Буковині. *Буковина*. 17 лютого. 1906. С.3.
155. До становища народної школи на Україні. *Каменярі*. 10 липня. 1909. С.2.
156. Добржанський О. Національний рух буковинських українців. Чернівці, 1999. 574 с.
157. Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. К., 1910. 53 с.
158. Домашнє виховання. *Добрі ради*. Март. 1895. С. 9.
159. Дописи. *Каменярі*. 27 червня. 1911. С. 4.
160. Дорогі земляки і землячки. *Буковина*. 15 жовтня. 1905. С. 3.
161. Дорожинський Д. Християнсько-католицька етика для висших клас шкіл середніх. Львів, 1904. 174 с.
162. Духовенство проти вчителства. *Промінь*. №14. 1906. С. 123.
163. Елен Кей Лялька. *Промінь*. №2. 1906. С. 16.
164. Елен Кей, Гнат Хоткевич Право дитини вибирати собі родичів. *Промінь*. №5. 1904. С.2-3.
165. Жарський Є. Історичні основи виховання. Нью-Йорк, 1960. С. 75-76.
166. Жуковський А. Історія Буковини: У 2 частинах. Чернівці: Час, 1991. Ч.1.120 с.; 1994. Ч.2. 224 с.
167. Жуковський А. О потребі характеристики учнів. *Bukoviner Schule*.- №1.1906. С. 13-18.
168. З кінцем року. *Буковина*. 20 грудня. 1890. С.1.
169. Закон України «Про загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 28.09.2024)
170. Загальні збори української бурси у Вижниці. *Буковина*.15 січня.

1909.С. 3.

171. Задача нашої школи народної в світлі законів. *Промінь*. 19 лютого. 1904. С. 134.

172. Закон з 3.05 1898 року обов'язуючий у воєводстві Буковини котрим зноситься параграф 10 і 20 уступ закона 30.04.1869р. *Вісник законів і розпоряджень воєводства Буковини*. Чернівці, 1898. С. 123-125.

173. Закон з дня 14 мая 1869 року. *Хронологічний список законів розпорядков и пр. котории помещены суть в рочнику 1869 переводов вестника закононов державных для Буковины* Черновцы, 1870. С. 373-396.

174. Закон с 30.01. 1873. *Збірка законів і розпорядків найважніших для народних шкіл на Буковині*. Чернівці, 1902. 91 с.

175. Зведомление дирекції гімназії у Кіцмані за шкільний рік 1911-1912. Кіцмань, 1912. 127 с.

176. Зведомление дирекції державної гімназії в Кіцмані за шкільний рік 1913- 1914. Кіцмань, 1914. 106 с.

177. Зведомление з діяльності товариства православних священників на Буковині. Чернівці, 1914. 67 с.

178. Звіт з діяльності товариства «Жіноча громада на Буковині». Чернівці, 1913. 48 с.

179. Звіт з'їзду української молодіжі середніх шкіл у Львові 01.10.1914. Б.р., Б.м. 10 с.

180. Зверьева І., Коваль Л, Фролов Л. Діагностика моральної вихованості школярів. К.,1995. 182 с.

181. Зугаевич А. О наглядной науке. *Bukoviner Blätter*. 10 січня. 1876. С. 234 - 235.

182. Іваницький О. Від редакції. *Каменярі*. 5 січня. 1912. С. 1-5.

183. Іваницький О. Думки про абсолютний, а нині пануючий світогляд. *Каменярі*. №1. 1909. С. 8-10.

184. Іванчук М.Г., Ковальчук І.В. Актуальність поглядів С.Смаль-

Стоцького на систему виховання у сучасних умовах. *Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти та виховання* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Чернівці, 1999. С. 129-132.

185. Іванчук О. Проблем націоналізації нашого виховання. *Учитель*. 1910. Ч.10. С. 16; Ч.11. С. 164-166.

186. Ідеали університетської молодіжі. *Україна*. 23 січня. 1913. С. 7.

187. Із бурси Юрія Федьковича. *Буковина*. 18 серпня. 1906. С.1.

188. Із філії товариства «Руська школа» в Путилові *Буковина*. 7 квітня. 1906. С.1.

189. Ілюстрована бібліотека для молодіжи мешчан и селян/ За ред. О.Поповича. Книжка 8. Чернівці, 1909. 37 с.

190. Історія педагогіки. Історія зарубіжної педагогіки. URL: http://megalib.com.ua/content/928_

191. Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім в Чернівцях (1884-1934). Чернівці, 1934. 13 с.

192. Кабаровский И. Задача сучасной педагогии. *Школьная часопись*. 1886. 12 вересня. С.75.

193. Календар для українських школярів / За ред. К.Кракалів. Черепіківці, 1908. 28 с.

194. Календарик для дітей на звичайний рік 1909 / За ред. Л.Кисилиці. Чернівці, 1908. 32 с.

195. Календарик для руских діточок. Чернівці, 1904 /За ред. І.Карбулицького. 32 с.

196. Канюк С. Дидактика доповнена основами льогіки. Чернівці, 1911. 113 с.

197. Канюк С. Наука руської мови в школах народних. *Bukoviner Schule*. №1. 1910. С. 11-17.

198. Канюк С. Перед школою. *Bukoviner Schule*. №1. 1905. С. 30-41.

199. Канюк С. Перед школою. *Bukoviner Schule*. №2. 1905. С. 121-123.
200. Канюк С. Про ощадність (лекція для дітей). *Промінь*. №1. 1906. С. 2-4.
201. Канюк С. Учитель на селі. *Bukoviner Schule*. №3. 1906. С.140-143.
202. Канюк С. Народна пісня в народній школі. *Bukoviner Schule*. №4. 1907. С. 215-218.
203. Карбулицький І. Учімся руської мови. *Bukoviner Schule*. №1.1907. С.12-15.
204. Карбулицький І. Виховуй дитину до самостійності. *Bukoviner Schule*. №2. 1905. С. 81-85.
205. Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці. 1907. 148 с.
206. Карбулицький І. Народний учитель а військова служба. *Каменярі*. №22. 1909. С.3.
207. Катехизис педагогический. *Народна школа*. зшиток 4-5. 1911. С. 42-44.
208. Квітковский Д., Бриндзан Т., Жуковский А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж- Філадельфія-Дітрайт: Зелена Буковина, 1956 . 956 с.
209. Кирилович Л., Шкурган Н., Попович О. Перва руска читанка для народных школ в Буковине. Вєдєнь, 1887. 118 с.
210. Киричук О., Карпенко З. Аксіологічні проєкції духовності. *Питання освіти: наука і методологія* / За ред. О.Сухомлинської. К., 1997. С. 224.
211. Кобилянська Л.І. Становлення і розвиток українського народного шкільництва на Буковині (XVIII – XX століття): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 1998.190 с.
212. Ковальчук І.В. Формування особистості на основі християнської релігії. *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 37. Педагогіка та

психологія. Чернівці, 1998. С.12-16.

213. Ковальчук І.В. Національне виховання у школах Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 47. *Педагогіка та психологія*. Чернівці, 1999. С.41-44.

214. Ковальчук І.В. Національна ідея в діяльності культурно-просвітніх товариств. *Нові інформаційні технології навчання в учбових закладах України*. Одеса, 1999. С.197-199.

215. Ковальчук І.В. До проблеми національного виховання. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 57. *Педагогіка та психологія*. Чернівці, 1999. С. 29-31.

216. Ковальчук І.В. Підготовка вчителя до реалізації завдань національного виховання у школах Буковини кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 67. *Педагогіка та психологія*. Чернівці, 1999. С.37-41.

217. Ковальчук І. Моральне виховання як провідний напрям теоретичних розробок педагогів кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. В.ІV. Івано-Франківськ, 2000. С.142-147.

218. Ковальчук І.В. Методи морального виховання учнів українських шкіл Буковини (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 122. *Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2001. С.50-55.

219. Конституція України. К., 1997. 80 с.

220. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Інформаційний збірник наказів МО України. №13. 1996. С.48-56.

221. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави. *Освіта України*. №32. 2000. С.6-7.

222. Концепція національного виховання. *Початкова школа*. № 5. 1994. С.48-53.

223. Кордуба М. Всесвітня історія для народних та виділових шкіл. Черновці, 1906. 89 с.
224. Кордуба М. Наука історії рідного краю в буковинських народних школах. *Bukoviner Schule*. №4. 1905. С. 208-212.
225. Кордуба М. Утраквізм в гімназії. Чернівці. 1904. 54 с.
226. Корниляк І. Про науку писання в школах народних. *Bukoviner Schule*. №4. 1906. С. 54 -156.
227. Кость Кракалія Школа а боротьба проти алкоголю. *Промінь*. №3. 1904. С. 43-44.
228. Кузеля З. Значення етнографії і фольклору для практичного життя і зокрема для учительства. *Каменярі* .№1. 1910. С. 3.
229. Кукелка В. Наука мови в народній школі. *Каменярі*. 5 листопада. 1912С. 5; 25 січня. С. 5; 25 лютого. С. 5.
230. Кукелка В. Гріхи домашнього виховання. *Bukoviner Schule*. №3. 1906. С. 150-152.
231. Купчанко Г. Памятна книжечка в память чествования девятсотлетия крещения руского народа. Кто мы ? Ведень, 1888. 40 с.
232. Купчанко Г. Изучаймо наш народ. *Руска правда*. 15.01. 1891. С.6.
233. Купчанко Г. Памятна книжечка на пам'ять 100-літнього юбілея 4-класной народной школы в Коцмане. Львов, 1880. 38 с.
234. Курило В., Ліщенко М., Романець М. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969. 260 с.
235. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864-1918). Львів. 1997. 222 с.
236. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX-перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль: Підручники та посібники, 2000. 328 с.
237. Лебедова В. Сум сучасної хвилі і її відгомін в діточому серці. *Промінь*. №4. 1904. С.25.

238. Левицький В. Як живеться українському народові в Австрії ? Відень, 1915. 27 с.

239. Левицький И. Галицко-русская библиография XIX столетия дополнена рускими изданиями вышедшими в Венгрии и Буковине. Т.2. Львов, 1895. 733 с.

240. Левицький И. Граматика немецкого языка для учеников I и II класса по школах тривияльных и парохияльных в королевствах Галиции и Лозамерии. Державы Австрийской подданных по вигоде народа галицко-русского. 228 с.

241. Левицький Ю. Географія для 1 класи середніх шкіл. Львів, 1911. 92 с.

242. Листи з Буковини. *Діло*. 1908. Ч.40. С. 3.

243. Лізинська І. Про науку історії в народній школі. *Bukoviner Schule*. №1. 1906. С.32-34.

244. Лозинський І. О релігійно-моральному освітанні. *Школьная часопись*. 1 червня. 1888. С.81-83.

245. Лукіянович Д. Певна життєпись Федьковича. *Неділя*. №8.1912. С. 47.

246. Лукіянович Д. Любов учителя до ученика. *Bukoviner Schule*. №2. 1907. С. 100-102.

247. Маковей О. Про діточі забави. *Bukoviner Schule*. 1907. №4. С. 174-178.

248. Маковей О. В роковини смерті Шевченка. *Промінь*. №4. 1914. С. 50-51.

249. Макаренко О. Педагогічні умови формування морально-етичної діяльності молодших школярів. К., 1995. 152 с.

250. Макогон Д. Головне завдання вчителя в школі і поза нею. *Bukoviner Schule*. №2. 1913. С. 73-76.

251. Макогон Д. Національне виховання в народних школах.

Bukoviner Schule. №4. 1911. С. 247-248.

252. Макогон Д. Як освідомлювати наш нарід. *Bukoviner Schule*. №3. 1912. С.123-125.

253. Макогон Д. Шкільні образки. Мамаївці, 1911. 22 с.

254. Макогон Д. Школяр Микола. Каменярі. 25 травня. 1913. С. 7.

255. Малий катехизис для православних дітей в народних школах на Буковині. Чернівці, 1900. 38 с.

256. Малицька К. Найлекший спосіб фабрикування ідіотів. *Bukoviner Schule*. №1. 1906. С. 38-43.

257. Малицька К. Неясність діточих виображінь і понять. *Bukoviner Schule*. №4. 1905. С. 229-233.

258. Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського «Федьковича / Упорядник О.Маковей. Львів: НТШ, 1910. 653 с.

259. Миропольський С. Учебник дидактики Часть II. Практическая. Методика предметов обучения в начальной школе. СПб., 1905. 124 с.

260. Мойсеюк Н. Педагогіка : н авч. пос. К., 1999. 348 с.

261. На що публічне і народне виховання передовсім повинно свернути свою увагу. Народна школа. 15 січня. 1875. С. 87.

262. Настановления для местного надзирателя школы. Ведынь, 1897. 15 с.

263. Наука геометрії с погляду до ужитку ц.к. низшої гімназії за найновішого сьомого видання д-ра Ф.Мочніка на 4 клас. Львів, 1876. 74 с.

264. Національна рівноправність в Австрії на ділі. *Буковина*. 10 лютого. 1906. С.3.

265. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. *Освіта*.- 26 вересня. 2001. 3 жовтня. С. 4-5.

266. Національне питання в Австрії. *Каменярі*. 10 січня. 1913. С. 2.

267. Наша організація. *Каменярі*. 8 січня. 1909. С. 1.

268. Наше і їхнє сальдо. *Каменярі*. 25 жовтня. 1912. С. 1-5.

269. Нова крайова Рада шкільна. *Каменярі*. 25 лютого. 1912. С. 3
270. Новий австрійський нормальний план науки для гімназій . Львів, 1908. 72 с.
271. Новинки: звіт з товариства «Жіночий кружок» в Чернівцях. *Буковина*. 27 листопада. 1907. С. 3.
272. Нові задачі. *Промінь*. 15 січня. 1907. С. 17.
273. Нові шкільні інспектори з 1906 по 1911. *Буковина*. 29 березня 1906. С.3.
274. Новомодні основи вихованья. *Шкільна часопись*. 20 жовтня. 1886. С.137.
275. О воспитании детей в духе христианского благочестия. СПб., 1809. 507 с.
276. О симпатити mezi учителем и учениками. *Народна школа*. 15 березня. 1875. Ч.6. С.81-82.
277. О синах селянських на вакаціях. *Буковина*. 19 липня. 1890. С.3.
278. Образование патриотизму. *Буковина*. 29 червня. 1901. С.3.
279. Обязанность священника в церкви под час богослужения. *Просвещение*. 25.04. 1895. С.43.
280. Олексюк В. Значение науки рисунков у вихованню та заведенє рисунків у народних школах. *Bukoviner Schule*. № 3. 1906. С. 38-43.
281. Осадца М. Граматика руского языка. Львов, 1876. 231 с.
282. Основи вихованья. *Добри ради*. березень 1894. С. 9.
283. Основи національного виховання / За ред. Кузя В. Г., Руденка Ю. Д., Серігйчук З.О. К., 1993. 149 с.
284. Пенішкевич Д.І. Головні етапи розвитку українського шкільництва на Буковині 1774-1918. *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 43. *Педагогіка*. Чернівці, 1999. С. 95-104.
285. Пенішкевич Д.І. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII – початок XX століття) : навч. посібн. Чернівці, 2000. 219 с.

286. Пенішкевич Д.І. Основні напрямки діяльності перших українських культурно-просвітних організацій Буковини на ниві шкільництва. *Науковий вісник Чернівецького університету*. В. 56. Педагогіка. Чернівці, 1999. С. 24-28.

287. Пенішкевич Д.І., Петрюк І.М. Становлення та розвиток професійної освіти на Буковині в кінці ХУІІІ – на початку ХХ століття: навч.-метод. посібн. Чернівці, 1998. 47 с.

288. Пенішкевич Д. Органи управління і керівництва ланкою загальної середньої освіти на Буковині (кін. ХУІІІ – поч. ХХ ст.). *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. № 1.2000. С.272-278.

289. Пенішкевич Д. В. Сімович – видатний учений, педагог та громадський діяч Буковини кінця ХІХ « початку ХХ ст. *Наукові записки*. Серія: педагогіка, Тернопіль. №6. 2000. С.81-85.

290. Пенішкевич Д. Зміст національного виховання учнів у школах Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету*. Педагогіка та психологія, Чернівці: Рута, 1999. В. 67. С. 3-11.

291. Пенішкевич Д., Тимчук Л. Іларій Карбулицький « видатний педагог Буковини: навч. посібн. Чернівці : Рута, 1999. 42 с.

292. Перша на Буковині (З історії Кіцманської середньої школи). Чернівці, 1996. 37 с.

293. Петращук К. Індивідуальне виховання дітей в школі і дома. *Bukoviner Schule*. № 6. 1907. С. 30-33.

294. Петращук К. Методика науки рахунків у першій шкільній році. Чернівці, 1912. 63 с.

295. Петрюк І.М. Становлення і розвиток середнього шкільництва на Буковині ХУІІІ – ХІХ століття. Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 1998. 190 с.

296. Письменники Буковини початку ХХ століття / За ред. Романця В.-К., 1958. 447 с.
297. Північна Буковина, її минуле і сучасне / За ред. Курило В.-Ужгород, 1969. 247 с.
298. Пігуляк Д. Положення русинів на Буковині. Львів, 1903. 60 с.
299. Пігуляк Д. Сила книжки або о просвіті народній. Чернівці, 1893. 48 с.
300. Піддубний М. Буковина, її минуле і сучасне. Б.м., 1928. 248 с.
301. Пірен М.І. Основи етнопсихології. К., 1998. 386 с.
302. План науки для розділених однокласних народних шкіл на Буковині. Чернівці, 1889. 15 с.
303. По шкільнім році. Буковина. 25 червня. 1906. С.1.
304. Попович Е. Руской молодежи. *Bukoviner Blätter*. №2. 1876. С. 15.
305. Попович Е. Наука читанья и писанья в первом роце школьном. *Порадник для учителей и кандидатов учительства*. Черновцы, 1884. 430 с.
306. Попович О. Відродження Буковини (спомини). Львів, 1933. 68 с.
307. Попович О. Мова учителя а ученика. *Bukoviner Schule*. №2. 1906. С. 85-87.
308. Попович О. Наука мови в школі народній. *Bukoviner Schule*. № 1 1905. С. 247-259.
309. Попович О. Осип Федькович шкільним інспектором. *Bukoviner Schule*. № 1. 1904. С. 75.
310. Попович О. Учимося руської мови. *Bukoviner Schule*. № 4. 1908. С. 200-205.
311. Попович О. Приписи шкільних законів важні для родичів. *Православний календар «Руської бесіди»*. Р.ХХІХ. 1902 .С. 100-103.
312. Попович О. Читанка для шкіл народних. Ч.ІІ. Для 3 і 4 року науки. Відень, 1915. 156 с.
313. Попович О. Читанка и граматика для школ народных Ч.І. Для I и II

року навчання. Відень, 1907. 124 с.

314. Попович Ост. Новочасна школа. *Каменярі*. 25 листопада. 1913. С. 4.

315. Поповійчук В. Сельский учитель и сельский народ. *Bukoviner pedagogische blätter*. 30 вересня. 1908. С. 272.

316. Практична педагогіка виховання / За ред. М.Красовицького. К.-Івано-Франківськ, 2000. 217 с.

317. Пример як обробляти читанку в высшем отделе народной школы // Народна школа. Коломия. 1905. Ч.І. С. 39-41.

318. Приписи дисциплінарні для середніх шкіл на Буковині. Б.м.. Б.р. 9 с.

319. Природа воспитателя и понятие виховання. *Школьная часопись*. 1887. 14 серпня. С.113; 16 вересня. С.137-140.

320. Про здвиг січей у Львові. *Народний голос*. 4 липня. 1914. С.4.

321. Про права мови руської. *Руска рада*. 30 жовтня 1898. С.6.

322. Промова Ю.Федьковича на повітовій конференції 30.03.1871. *Наукові записки ЧДУ. Серія філологічних наук*. В. 9. Чернівці, 1959. С.242-243.

323. Радецький І. Що таке народна школа? *Промінь* № 7. 1904.С. 106-108; №8. С. 124-125.

324. Радик В. Начерк педагогического преподавания о возвышении духовной деятельности обучения. *Bukoviner pedagogische blätter*. 20 лютого. 1877. С.73.

325. Репта про кривди церкви. *Буковина*. 4 січня. 1906. С. 3.

326. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні ХІХ – початок ХХ століття / За ред. Ярмаченко М.- К.: Радянська школа, 1991. С. 159-166.

327. Розпоряджение Министерства богочестия и просвещения с 20.08.1870, которым выдается школьный и учебный порядок для общих школ народных. *Законы и распоряжения в делах школ народных*. Число 2. 30 с.

328. Розпорядження Міністерства богочестия и просвещения з дня 17 липня 1871 року. *Весник законов державних для королевств и краев в державной думе заступленних*. Рочник 1871. Вєдєнь, 1872. С. 153; С. 301.
329. Роль пісні у моральному вихованні. *Промінь*. № 6. 1904. С. 39-40.
330. Романовский В. Як заохочувати нарід до читання. *Bukoviner Schule*. №2. 1912. С. 149-153.
331. Романовський В. Шкільні прогульки. *Bukoviner Schule*. № 1. 1907. С. 46-48.
332. Рудницький Ю. Бібліотека для молодіжі. *Наша школа*. 1916. зшиток 1-2. С. 6-12.
333. Руска втора читанка для школ народных в Буковине. Вєдєнь. 1870. 479 с.
334. Руська перва языкоучебна читанка. Вєдєнь, 1875. 170 с.
335. Руське шкільництво в Чернівцях . *Буковина*. 9 квітня. 1906. С. 1.
336. Сабат Н. Національне виховання учнівської молоді Галичини 1869-1914. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Прикарпатський ун-т. Івано-Франківськ, 1998. 16 с.
337. Семака Є. Учебник науки моральної для учеников висших клас шкіл середніх. Вєдєнь, 1907. 121 с.
338. Семака Є. Християнська Апологетика для висших клас шкіл середніх і інших висших наукових закладів. Вєдєнь, 1906. 308 с.
339. Семака Є. Церковна історія для шкіл реальних, учительських семінарій і інших їм подібних наукових закладів. Вєдєнь, 1910. 79 с.
340. Семчишин М. Тисяча років української культури. К.: А.Т. «Фенікс». 1985. 549 с.
341. Синюк І. Образки з життя і природи. Чернівці, 1899. 47 с.
342. Сімович В. Наука мови й інтелектуальний розвій дитини. Львів, 1934. 12 с.
343. Сімович В. Рідне письменство (що кождий українець повинен

прочитати з рідного письменства). Відень, 1918. 30 с.

344. Сімович В. С. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. Львів, 1939. 145 с.

345. Сімович В. Українське шкільництво на Буковині. Чернівці. Б.р., 33 с.

346. Сімович В. Лисенко в Чернівцях. *Життя і знання*. РХ Ч.П., 1937. С.310-312.

347. Слово до нових інспекторів. *Каменярі*. 15 травня. 1909. С.1.

348. Смаль-Стоцький С, Гартнер Ф. Руска граматика. Львов, 1907. 242 с.

349. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці: Руська Рада, 1897. 293 с.

350. Смаль-Стоцький С. і Гартнер Ф. Про план науки руского язика в гимназиях. *Руска школа*, 1891. Т.1. С. 72-75.

351. Смаль-Стоцький С. Наука руської мови в школах народних. Чернівці, 1894 29 с.

352. Спинул М. Потреба осібної науки наглядної. *Bukoviner Schule*. № 4. 1906. С. 241-217.

353. Спинул М. Школа а рідний край. *Bukoviner Schule*. № 3. 1908. С.146-149.

354. Спомини В. Руснака. Чернівці, Б.р. 526 с.

355. Спомини М.Суховерського . Чернівці, Б.р. 38 с.

356. Спомини О.Масикевича. Чернівці, Б.р. 65 с.

357. Спомини Т.Галіпа. Чернівці, Б.р. 67 с.

358. Справа бурси. *Вісті з «Товариства буковинської руської православної шляхти»*. №1. 1903. С. 2.

359. Справоздание з деяльности центрального віддлу і філій за 1905 рік товариства «Руська школа». Чернівці, 1906. 15 с.

360. Стан шкільництва народного на Буковині 1889/1890. *Буковина*. 12 грудня.1890. С. 2-3.

361. Становище учителя супротив релігії . *Школьная часопись*. 1887. 20. 02. С. 143-144.
362. Становлення і розвиток народної освіти та педагогічної думки на Буковині: навч. посібн. / Укл. Пенішкевич Д.І., Кобилянська Л.І., Петрюк І.М. Чернівці, 1997. 48 с.
363. Статут Вільної організації буковинського вчителства. *Каменярі*. № 8. 1909. С. 10.
364. Статут епітропствъ церковныхъ парохіяльныхъ архиєпископствъ Буковини. Черновцы, 1900. 15 с.
365. Статут товариства «Руский Народний Дім в Чернівцях», 1903. 10 с.
366. Статут товариства «Руська Бесіда» в Чернівцях. Чернівці, 1894. 10 с.
367. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. К., 1996. 286 с.
368. Стельмахович М.Г. Теорія і практика українського народного виховання. Івано-Франківськ. К., 1996. 175 с.
369. Стефанович А. История християнско- католической церкви для средних школ после учебника д-ра Вальпера. Львов, 1903. 256 с.
370. Стефанович Ю. Кілька слів про значенє школи під теперішню хвилю. *Наша школа*. Лютий – марець. 1916. С.1-5.
371. Стоцький С. Образочок розвитку руського народу і його основа. Чернівці, 1891. 12 с.
372. Струбинський В. Проблема вчителя у педагогічній спадщині Ю.Федьковича. Тези доповідей *Республіканської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з Дня народження Ю.Федьковича*. 18-20 жовтня 1984. Чернівці, 1984. С. 129.
373. Струманський В. Морально-ціннісне орієнтування виховної роботи // Питання освіти та виховання: наука і методологія / За ред. О.Сухомлинської. К., 1997. 224 с.
374. Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). Коломия, 1995. 176 с.

375. Ступарик Б. Шкільництво Галичини 1772 – 1939 рр. Івано-Франківськ, 1994. 143 с.
376. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. К., 1998. 333 с.
377. Сухомлинська О. Цінності у вихованні дітей та молоді. Стан розробки проблеми. *Педагогіка та психологія*. № 1. 1997. С.105.
378. Темперамент ученика и учителя. *Школьная часопись*. 01.01.1887. С.2.
379. Тимошевський В. Мова і національність. Чернівці, 1912. 77 с.
380. Товариство руска бурса у Кіцмані. Буковина. 5 січня.1909. С. 3.
381. Торонский А. История библийна Нового завета для греко-католической молодежи средних школ. Львов, 1901. 224 с.
382. Торонський А. Руководство до науки Малого катехизму. Львів, 1884. 66 с.
383. Торонський А. Руска читанка для висшої гімназії . Львов, 1868. 483 с.
384. Торонський А. Догматика частна (наука віри). Львів, 1895. 139 с.
385. Торонский А. Християнсько-католицька догматика або наука віри основна. Львів, 1897. 167 с.
386. Торонський А. Большой христианско-католицкий катехизис для школ народных. 1879. 178 с.
387. Трусевич М. Наука жіночих робіт в народній школі. *Bukoviner Schule*. №4. 1907. С. 242-246.
388. Український народ! *Каменярі*. 10 березня. 1911. С.3.
389. Умляфт Ф.Учебник географии для низших кляс австрийских гимназий. Чернівці, 1904 58 с.
390. Учебник по природоведению. Б.м., б.р. 172 с.
391. Учитель яко лікарь. *Школьная часопись*. 01.05. 1886. С. 65.
392. Федькович Ю. Дума про українську школу. Доповідна записка

Ю.Федьковичу виконавчому комітету Буковинського сейму про реформу початкової школи на Буковині. *Буковинське віче*. 03.08. 1994. С.3.

393. Ферстер Ф. Школа і характер: морально- педагогические проблемы школьной жизни. Спб., 1914. 331 с.

394. Філіпчук Г.Г. Розвиток освіти в багатонаціональних регіонах. Чернівці, 1996. 150 с.

395. Філіпчук Г.Г. Українська етнокультура в змісті національної та педагогічної освіти. Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. К., 1996. 50 с.

396. Фіцула М. Педагогіка. Тернопіль, 1997. 189 с.

397. Франко П. Фізичне виховання в українській середній школі. *Наша школа*. № 1. 1908. С.176-181.

398. Халимов М. Взаимосвязь школы и семьи в нравственном формировании учащихся. Самарканд, 1989. 33 с.

399. Цегельський Г. Книжка до вправи в язице грецком. Львов, 1887. 328 с.

400. Цеглинський Г. Оповідання з природописної науки (фізики) Ч.П. Чернівці, 1909. 40 с.

401. ЦДІА (Центральний Державний історичний архів України у м.Львові) Ф 410 «Статті та рецензії В.Дорошенка», оп.1, спр. 52.

402. ЦДІА України у м.Львові Ф. 410 , оп.1, спр. 96.

403. ЦДІА України у м.Львові Ф.129 «Листування Крайових Шкільних Рад Львова та Чернівців», оп.1, спр. 52.

404. ЦДІА України у м.Львові Ф.129, оп.2, спр. 1134.

405. ЦДІА України у м.Львові Ф.129, оп.2, спр. 720.

406. ЦДІА України у м.Львові Ф.146 «Галицьке намісництво. Рішення, постанови», оп.109, спр. 36.

407. ЦДІА України у м.Львові Ф.146, оп.14, спр. 213.

408. ЦДІА України у м.Львові Ф.146, оп.37, спр. 14.

409. ЦДІА України у м.Львові Ф.146, оп.5 «А», спр. 930.

410. ЦДІА України у м.Львові Ф.146, оп.66, спр. 182.
411. ЦДІА України у м.Львові. Ф.165 «Рішення та постанови Міністерства віровизнань і освіти», оп.5, спр. 1122.
412. ЦДІА України у м.Львові Ф.178 «Крайова Шкільна Рада м.Львова», оп.2, спр. 5912
413. ЦДІА України у м.Львові Ф.178 , оп.3, спр. 463.
414. ЦДІА України у м.Львові Ф.178 , оп.3, спр. 463.
415. ЦДІА України у м.Львові Ф.309 «Листування Львівської та Чернівецької Крайових Шкільних Рад», оп.1, спр. 2373.
416. ЦДІА України у м.Львові Ф.309, оп.1, спр. 768.
417. ЦДІА України у м.Львові Ф.322» Матеріал до української енциклопедії» , оп.1, спр.
418. ЦДІА України у м.Львові Ф.328, оп.1, спр. 5.
419. ЦДІА України у м.Львові Ф.328, оп.1, спр.29.
420. ЦДІА України у м.Львові Ф.328, оп.1, спр. 22.
421. ЦДІА України у м.Львові. Ф.618 «Протоколи перевірки шкіл у Чернівцях» , оп.1, спр. 1.
422. ЦДІА України у м.Львові Ф.834 «Листування між українськими науковими студентськими організаціями Львова та Чернівців» , оп.1, спр. 59.
423. Червінська І. Український педагог Іван Бажанський. *Початкова школа*. № 8. 1995. С. 23 - 25.
424. Четверта рахункова книжка для австрійських вселюдних шкіл народних Мочника обробили Кравс М, Габерналь М. Відень, 1913. 80 с.
425. Чому жадаєм руської гімназії. *Буковина*. 22 травня. 1893. С.5.
426. Шайх-Попович Чи наука історії ділає етично. *Bukoviner Schule*. №2 1912. С. 137-143.
427. Шевченкове свято у Кіцмані.Україна. 26 січня. 1913. С.3.
428. Школа а вихованье. *Школьная часопись*. 01.11. 1886. С. 161.
429. Школа а життя . *Школьная часопись*.16.03. 1886. С. 41.

430. Школа повинна плекати побожність. *Школьная часопись*. 01.03.1888. С.33-34.
431. Школа то вчитель. *Школьная часопись*. 16.11. 1887. С. 169-170.
432. Щербяк Ю. Система морального виховання учнів у школах західних областей України (1900-1939). Тернопіль: Парадіс. 205 с.
433. Ювілей буковинського кобзаря. *Школьная часопись*. 08.03. 1886. С. 97-102.
434. Юлев Яр Небезпечні (оповідання з життя гімназійної молоді). Чернівці, 1903. 79 с.
435. Ярошинська Є. Правда (нарис на тлі домашньої педагогії). *Промінь*. №. 16. 1907. С.144.
436. Ярошинська Є. Вибрані твори. Київ, 1958. 425 с.
437. Ясінчук Л. Українська школа « розсадником патріотизму. *Каменярі*. 25.06. 1910. С.5.
438. Ambras L. Metodik des Scireilrentterriechts.Wien, 1910.141 p
439. Deutsche Gramatik für Gumnasien, Realchulen und ähnliche Lehranstalten. Von Langner K. Wien, 1855. 370 p.
440. Engelbrecht H. Geschiecnte österreichische Bildugswesens. Band 4. Wien, 1986. 645 p.
441. Foala ordinăciunilor Consistiriului archiepiscopescu Gernauti, 1871. 256 p.
442. Foala ordinăciunilor Consistiriului archiepiscopescu Gernauti, 1872. 150 p.
443. Foala ordinăciunilor Consistiriului archiepiscopescu Gernauti, 1880.250 p.
444. Foala ordinăciunilor Consistiriului archiepiscopescu Gernauti, 1880. 269 p.
445. Foala ordinăciunilor Consistiriului archiepiscopescu Gernauti, 1881.270 p.

446. Foala ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopescu Gernauti, 1898.134 p.
447. Kaindl R. Geschichte der Bukovina von der ältesten Zeiten bis zur Gegenwart.- Czernowitz. 3 Bde., 1888.190 p.
448. Lukas G. Metodik des Gernunterrichtes. Wien, 1897.160 p.
449. Mikulicz A. Zur Geschichte des Czernowitzer Staatsgymnasiums, Festschrift aus Anlass der Vollendung des Gymnasialgebäudes am 19. November 1894. Czernowitz, 1894.10 p.
450. Popowicz E. Ruthenisches Sprachbuch für Mittelschulen. Wien, 1907. 127 p.
451. Seel J., Seel H. Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens von 1750-1938. Graz: Lejkam Verlag, 1987.132 p.
452. Tumlirz K. Deutsches Sprachbuch für Mittelschulen. Wien, 1910.164 p.
453. Polek J. Anfänge der deutschen Besiedlung der Bukowina unter Militärverwaltung (1774-1876). Czernowitz, 1899. 14 p.
454. Stefan A. Lehrbuch der französischen Sprache für Realgymnasien und Verwandte Lehranstalten. Wien, 1912. 272 p.
455. Strifof A. Deutsches Lesebuch für die 1. und 2. Klasse gemischtsprachiger /Mittelschulen und verwandter/. 1912. 282 p.
456. Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina.- München. Band I.1985. 200s, Band II.1986. 236 p.
457. Wurzer R. Staatsgymnasium in Czernowitz. Czernowitz, 1908. 286 p.
458. Ziegler F. Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina seit der Vereinigung des Landes mit Österreich 1774-1889.-Czernowitz, 1899.75 p.

ДОДАТКИ

Словник

- **Бурса** – гуртожиток
- **Безінтересний** – безкорисливий
- **Ведомости** – інформація
- **Великі чесноти** – благородні риси
- **Вжиток** – використання
- **Вззовжати** – опікати
- **Взглядом** – виглядом
- **Викладова мова** – мова навчання
- **Використати як знаряд господарський** – використати в своїх

цільох

- **Виображіння** – уява
- **Виобразування** – формування
- **Виробити** – сформувати
- **Вирозумілий** – такий, що розуміє
- **Висловлений з жичливістю** – висловлений у доброму тоні
- **Вистарчаючий** – вичерпний
- **Виховательська штука** – виховний вплив
- **Від знакового** – від відомого
- **Відвінчати** – відповідати
- **Відозва** – звертання
- **Відома засада** – принцип, відома істина
- **Відомості** – теоретичні знання
- **Воздержання** – утримання
- **Вознести** – підняти
- **Востати** – повстати
- **Вповні вистарчаючий** – той, який задовольняє певні вимоги
- **Вправи руханкові** – вправи рухливі

- **Гармонійне формування**– гармонійне формування
- **Гдекотрі** – деякі
- **Головно**– головне
- **Громадянський змісл** –громадянська свідомість
- **Гуртові** – групові
- **Держатися** – дотримуватися
- **Дешепастирь** – священик
- **Ділання** – справа
- **Діточі забави** – ігри
- **Добра карність** – дисципліна
- **Домик** – будинок
- **Допровадити** – привести
- **Допровадити** – довести до ... (висновку)
- **Духова чинність** – психічна природа
- **Духові** – психологічні
- **Жичлива** – доброзчлива
- **Задержуватися** – затримуватися
- **Задержуватися довше при ...**– надавати більшої уваги
- **Закладове виховання** – виховання дітей-сиріт та аномальних

дітей

- **Заложити**– закласти
- **Замилування** – любов
- **Занедбування** – занедбаня
- **Заохота** – заохочення
- **Заряджуватися** – бути
- **Засоби карності** –засоби покарання
- **Застанавливати** – працювати
- **Защепляти** – прищеплювати
- **Збір учительський** – педагогічний колектив

- **Звычай** – манери
- **Здибиш** – зустрінеш
- **Злагороднення серця** – розвиток моральних почуттів
- **Злегшити** – полегшити
- **Зложити** – організувати
- **Зложити рахунок** – відповідати
- **Змисл** – думка
- **Змисли** – потяги
- **Зручності** – практичні знання, уміння і навички
- **Іменно** – а саме
- **Карність** – дисципліна
- **Кілько** – скільки
- **Консенквентна** – схожа з попередніми
- **Красно** – гарно
- **Лакітки** – смачні страви
- **Лектура** – читання
- **Лектура** – читання
- **Лучше** – краще
- **Льокалі** – заклади
- **Молодежь** – молодь
- **Моральні** напiмнення – нагадування, вказівки
- **Мусе** – повинен
- **Нагана** – засудження поведінки
- **Наглядна** – наочна
- **Напiмнень** – нагадувань, повчань
- **Напомацки** – без перспективи
- **Наука моральності** – етика
- **Неоспоримий** – беззаперечний
- **Нерозумна і мертва природа** – жива і нежива природа

- **Одиничні** – індивідуальні
- **Одинока метода** – окремий підхід
- **Опертися** – ґрунтуватися
- **Оповідати** – розповідати
- **Осторога в чотири очі** – застереження
- **Отповедаючих поняттю** – відповідних
- **Перенесення на іншу школу** –переведення
- **Перепоручення** – доручення
- **Печаливість** – турбота
- **Пильно** – старанно
- **Писання** – письмо
- **Питомність** – індивідуальність
- **Підйома** –стимул
- **Підчинення**– підпорядкування
- **Побуджувати** – спонукати
- **Повинності** –обов'язки
- **Пожитку** – достатку
- **Позискай** – заслужи
- **Позискати (повагу)** – заслужити (повагу)
- **Позістало**– стало переконанням
- **Покласти підвалину** – закласти основи
- **Попершувати** – ставити на перше місце
- **Постаюче з умов самого життя** – зумовлене вимогами життя
- **Поступування** – розвиток
- **Почитання** – повага
- **Почитання** –повага
- **Почування** – почуття
- **Пошанованнє** – повага
- **Пошанування** –повага

- **Правдивий** – справжній
- **Преструкція** – відшкодування кривди
- **Претенсії** – претензії
- **Привнести** – доповнити
- **Приноровляння виховання до полу** – виховання відповідне

статі

- **Принцип формальний** – принцип теоретичний
- **Присвоєння** – вивчення
- **Просторінь** – площа
- **Путного** – хорошого
- **Рисунки** – малювання
- **Ріжнорідною** – всесторонньою
- **Розвою** – розвитку
- **Роздумувати** – міркувати
- **Розрожняти** – розрізняти
- **Розсудних** – поміркованих
- **Розсудно** – помірковано
- **Русини** – українці
- **Самообразування** – самоосвіта, самовдосконалення
- **Самообразування** – самовдосконалення
- **Склонности** – нахили
- **Скріплення волі** – вироблення вольових якостей
- **Скріплення волі** – виховання волі
- **Совершений** – досконалий
- **Співділання** – співпраця
- **Спільні засади у вихованні** – спільні підходи
- **Способним** – здатним
- **Стреміти** – прагнути
- **Суспільність** – суспільство

- **Тямити** – розуміти
- **Тямити** – розуміти, підтримувати
- **Уділ** – участь
- **Уділення відомостей** – передача відомостей
- **Уділено** –приділено
- **Узглядняти** – врахувати
- **Укладати** – будувати
- **Укладену** – розроблену
- **Украсне** – відрізане
- **Умові сили** – розумові здібності
- **Уподібнення** – схожість
- **Харчевий дім** – квартира учня
- **Хіснувати** – пристосувати
- **Ховати** – доглядати
- **Хосен** – користь
- **Хосенні** –корисні
- **Хотіння** – воля
- **Чесноти** – чесності
- **Чувства** – почуття
- **Ширення** – розповсюдження
- **Шириння** – поширення
- **Шпорт** –задиркуватість.
- **Ядренний** – з чітко визначеною думкою

**Теми письмових творчих робіт, написаних учнями буковинських шкіл
на початку ХХ століття**

**Теми письмових творчих робіт, написаних 1911/1912 навчального року
учнями Кіцманської гімназії**

5 клас: Мова і письмо у давніх слов'ян (шк.). Враження від прогулянки до фабрики у Лужанах.(дом.). Що то є усна словесність (шк.). На чім ґрунтується віра людей у старі добрі часи (шк.). Вплив фабрик на культурне життя людей (шк.). Перші початки староукраїнського письма (шк.). Боярин Тугар Вовк у Франковій повісті «Захар Беркут» (дом.). Якою мовою говорять до нас позовкілі листи старих пам'ятників (шк.). Кріпацтво в творах М.Вовчка (дом.). Несторова літопись її генеза і значення (шк.).

6 клас: Образ пекла в апокрифі «Хождение Богородиці по муках» (шк.). До вибору: жіночі теми в оповіданні Квітки-Основ'яненка. Якими прикметами своєї вдачі здобули собі римляни панування над старинним світом. Добрі і злі сторожи цікавості (дом.). На яким тлі зросла поема «Слово о полку Ігоревім» (шк.). Вдача світогляд і громадський устрій у наших предків перед заснуванням Київської держави. Пояснити двовірша І.Франка: «Скупий не пан своїх засіків повних, а сторож і приставник і невольник (дом.). Пісня про Євшан - зілля (шк.). Вплив географічного положення України на її розвій (дом.). Як треба читати твори красної літератури (шк.). Характеристика головних постатів у повісті «Земля» О.Кобилянської (дом.). Київська академія, її вплив і значення для культурного розвитку України (шк.).

7 клас: Початки української драми (шк.). До вибору: Історія віршу у II добі українського письменства. О скільки корисним або шкідливим показався вплив західної європейської освіти й письменства на українську літературу II доби. Пояснити слова Шевченка: Найду долю одружуся, не найду втоплюся Та не продамся нікому в найми не наймуся (дом.). Що

робить Енеїду Котляревського національною поемою (шк.).

До вибору «Чому називають Котляревського творцем нової доби в українській літературі? Початки кріпаччини. Пояснити слова Шевченка «Учіться Брати мої! Думайте, читайте і чужому научайтесь й свого не цурайтесь» (дом.). Школа Котляревського (шк.). Які течії склалися на романтичний напрям в українському письменстві (шк.). До вибору: Докладний розбір та характеристика приказок Гребінки. Київ-серце України. Могутність слова (дом.). Про діяльність письменників харківського кружка (шк.). До вибору: Генеза літературного відродження на Галицькій Україні. Часи Руїни на Україні. Пояснити чотиристих Грінченка: Говорять люди не зітхай! Чого нема, то й так нехай! А я говорю не зітхай, Коли нема « борись, придбай! (дом.). Головні осередки культурного просвітнього і літературного життя на Україні в першій половині XIX століття.

8 клас: Естетичний розбір Шевченкового вірша «Гамалія» (шк.). До вибору: Зріст національної свідомості і письменників від Котляревського до Шевченка. Наслідки Переяславського договору. Значення плуга, меча і пера в розвою людськості (дом.). Промова ученика восьмого класу, що заохочує товаришів до пильної науки рідної літератури (шк.). До вибору: Запорожці в творах Шевченка, Вплив Америки на українське село. Пояснити чотиристих Франка:

Мужньо силу хоч похилить горе, Та не зломить в гідність не поверне
Так і свічку, хоч схили додолу

Свого світла вниз вона не зверне (дом.). Генеза програма і доля Кирило- Мефодієвського братства (шк.). Промова ученика 8 класу на тему «Нам треба плекати всеукраїнські братні почування без огляду на кордони і ріжниці в місцевім побуті (шк.). До вибору: Мазепа в історії літератури. Погляди Куліша на українську історію XVI-XVIII віку. Вплив географічного положення на політичне і культурне життя народів (дом.). Характеристика літературної творчості Щоголева.

**Теми письмових робіт, виконаних учнями Чернівецької гімназії
у 1913-1914 н.р.**

5 клас: Гнів Акеля з Агаменом (дом.). Осінній ранок (опис) (шк.), Лінивий двічі робить, скупий двічі платить (дом.). Які користі нам подає наука історії (шк.). Хід гадок у Шевченковій поемі «Москалева криниця» (дом.). Рідзв'яні звичаї (опис) (шк.), пояснити слова Шевченка «Учітєся брати мої, думайте читайте і чужого научайтєсь й свого не цурайтєсь (дом.), Як стали греки побідниками персів (шк.), Характеристика Степана в комедії Карпенка-Карого «Мартин Боруля» (дом.). Основа і зложення Софоклевої Антони (шк.). Сліди Гомерової Одисеї в Кулішовій ідилії «Орися» (дом.). Не один би розумний слив, якби менше говорив (шк.), Первісна культура матеріальна і духовна Київської Русі в домонгольський період (дом.). Як проведу мої вакації (шк.).

6 клас: Положення і окресність міста Черновець (дом.). Взаємини Русинів з Греками в найдавнішій добі (шк.). Діла образом життя людського (дом.). Головні настанови в «Руській Правді» (шк.). Вода в услугах чоловіка (дом.). Опис гробу господнього (шк.). Характеристика устрою в Західній Європі (дом.). Хрещення Ольги (шк.). Чоловік а дерево (дом.). Початок і причини розвою літератури апокрифічної (шк.). Огонь приятель і ворог чоловіка (дом.). Значення Петра Могили для Русі (шк.).

7 клас: Зображення життя на селі в різні пори року (дом.). Значення Котляревського в Руськім письменстві (шк.). Із щастя і горя складається доля (дом.). Алегоричне значення казки Артемовського «Пан і собака» (шк.). Схід Сонця (шк.). Чоловік в боротьбі з природою (дом.). Почин нової доби літературної в Галичині (шк.). Причини французької революції (дом.). Провідні ідеї в приказках Гребінчиних (шк.). Праця - основою життя чоловіка (дом.). Критично-естетична розвідка про Шевченкову наймичку (шк.).

8 клас: Пояснити приповідку «Лучше птиці на сухій гілці чим в

золотій клітці» (шк.). Моральна наука в байках Глібова (дом.). Життя кріпаків в оповіданнях М.Вовчка (шк.). Лише освітою здобувають собі народи волю і користають з неї (дом.). Не зважай на врожай сій жито хліб буде. Світогляд Тані в повісті Кониського «Непримиренна» (дом.). Значення народної поезії для української літератури (дом.) Промова ученика до товаришів заохочуюча їх до пильної науки рідної мови та літератури (шк.). Вплив України на духовний розвиток Русинів в Галичині (дом.). Кожда пригода до мудрості дорога (шк.). Вплив християнства на духовний розвиток України (матурична задача) (дом.). Народне відродження буковинських русинів.

**Дисциплінарні приписи для учнів початкових та середніх шкіл
на Буковині**

**Правильник народної школи
с.Вікно Заставнівського повіту**

§1

Правильник шкільний містить в собі правила, яких мають придержувати ся ученики і учениці народної школи в своїм поведенню в школі і поза школою і додаток про важнійші обовязки родичів або їх заступників.

I. Поведене супроти управителя школи, учителів, учительок релігії.

§2

Супроти управителя школи, учителів, учительок і учителів релігії має шкільна дитина завсїгди оказувати почесь, послух, отвертість приличність і правдомовність.

На дорозі і на публичних місцях ученики оказують почесь в той спосіб, що скидають з голови капелюх чи шапку і кланяють ся а учениці кланяють ся похиленєм голови.

Шкільна дітвора мусить сповняти порученя учительских осіб сейчас і без упору. Нарушенє належного поважання, відказане послуху, затаюване правди, або свїдома брехня - остро караєся.

II. Ч и с т о т а.

§3

Чистота тіла і одежі - мають найбільше значіне для удержання здоровля шкільної дитини. Тому шкільні діти мають щоденно мити тіло водою і милом, зуби чистити щіточкою, полокати рот і старанно чесати ся. Частійша купіль, очивидно зі всіми потрібними осторожностями, для здоровля дуже хосенна, тому порадно купати ся бодай раз на тиждень.

Шкільні діти мають убирати ся в чисту білизну і чисту одежину а також прибори наукові тримати чисто і в порядку. При вході до школи мають діти старанно обчистити обуву. Дуже нечисті діти можна так довго не впускати до школи, доки основно не вичистять своїх річий.

Остро заказано занечищувати шкільний дім і шкільні убікації (також виходки), особливо не вільно плювати на підлогу в клясі чи на поміст в коридори і взагалі' нігде - тільки в плювачки, не вільно розкидати огризків овочів і останки їди, паперців і т.п.

Ш. Поведені супроти шкільних товаришів (шок)

§4

Супроти шкільних товаришів і товаришок повинен школяр завсїгди бути привітний і услужний, згідливий і податливий. Як товариш (шка) заподїяв кому яку кривду, то він може поскаржити ся господареві(ині) або учителеви(льці) кляси. Безпідставні доноси і ложні посуджування остро карають ся.

Не вільно нищити, ушкоджувати ані занечищувати річий і шкільних приборів своїх товаришів(шок). Хто зробить кому яку шкоду, то має єї назад звернути.

Шкільним дітям не вільно без відома родичів розжичувати або роздаровувати гроші або такі річи, що мають грошеву вартість. Їм не вільно торгувати всілякими предметами, і грати в гроші чи о грошеву вартість. Розжичувати гроші або таке инше, що має грошеву вартість, в користлюбнім намірі безуслівно заборонено.

Крадіжки карають ся дуже остро, хоть би ціна украденого предмету була й незначна.

IV. Пошановок шкільної власности.

§5

Шкільні діти обовязані як найбільше шанувати шкільні кляси. За кожде ушкоджене або знищене має звернути шкоду безпосередний виновник, а

коли-б єго не можна вислідити - то має се поповнити той, що після закона обовязаний старати дотичну шкільну річ.

Коли ушкоджене або знищене вийшло зі сваволі або зі злоби, тоді оно кромі того підлягає еше й відповідній карі.

V. Посищанє школи і занедбуване науки.

§6

Шкільний рік триває десять місяців се є від 1 вересня до 30 червня. На прочі два місяці припадають головні вакації (ферії) се є від 1. липня до 31 серпня.

§7

Діти прийяті до школи мають правильно ходити до школи підчас приписаного часу на науку і брати участь в оповіщених релігійних вправах свого віросповіданя.

Обовязок ходити до школи починає ся із семим роком життя і триває до укінченого тринадцятого року життя. Дитина, котра до 13. року життя осягне відомости приписані для народної школи, то дістає свідоцтво увільнення. Однак, коли учительська конференція ухвалить, що дитина не осягнула тих приписних відомостей, а тим самим і не відповідає вимогам державного закона про народні школи, то тоді свідоцтва не видає ся, а дитина і по 13 році життя обовязана дальше ходити до школи так довго, доки не набуде приписаних відомостей.

Тільки тоді, як учительська конференція осудить, що після умовного чи тілесного стану якоїсь дитини голі вже дождати, щоби она довела колись до найконечніших відомостей приписаних для народної школи, то з укінченням 13. року життя видає ся їй сьвідоцтво відходу. Однак в таких випадках управитель школи може зажадати від родичів або їх заступників предложеня лікарського свідоцтва.

§8

Взагалі доки дитина не вичеркнена із шкільної метрики, доти мусить ходити до школи. Дитину можна вичеркнути із шкільної метрики із слідуючих причин:

Коли дитина одержить свідоцтво укінчення якоїсь публичної народної школи або приватної народної школи із правом публичности (свідоцтво увільнення).

Коли на підставі учительської конференційної ухвали видасть ся дитині свідоцтво відходу.

Коли дитина посіщає якісь висші школи або промислові, торговельні, хліборобські чи лісничі школи або фахові курси.

Коли дитину увільнено від обовязку посіщання народної школи з причини якоїсь умової чи тяжкої тілесної уломности, яка стоїть на перепоні ціли науки або посіщання школи.

З інших причин не можна вичеркати дітей із шкільної метрики.

§9

Щоби вилишити шкільну науку, то треба наперед просити і то на поодинокі години - дотичного учителя, на один день - господаря кляси, а на більше днів - управителя школи.

Про всяке занедужанє або яку иншу непередвиджену перепону дитини треба безпроволочно повідомити господаря кляси і подати причину вірно і по правді

Оправдуючими причинами до вилишення шкільної науки уважає ся: а) недугу шкільної дитини;

б) занедужання осіб, що живуть із шкільною дитиною в тім самім домістві або серед даних обставин в тім самім домі, коли заходить небезпека зарази;

в) недуга родичів чи інших кривних, коли они потребують услуги дитини; г) случаї смерти чи надзвичайні випадки в родині і серед сім'ї;

д) непроходимість дороги до школи.

Уживаня дитини до домашних, хліборобських чи промислових робіт не можна уважати оправдуючою причиною.

§11

Діти шкільні, що занедужали на пошестну недугу (шкарлятина, дифтерія, коклюш, черевний тиф, червінка, епідемічне менінгітис, плямистий тиф, віспа, кір, мумпс, холера, джума, проказа, єгипетське запалені очий, жовта пропасниця, тяжкі випадки сухіт, телій, наворотний тиф і т.п.), або в їх домі є та недуга, не сьміють приходити до школи, хоть би було тільки підозрінє пошестної недуги. Такій дитині можна доперва тоді приходити до кляси, коли громадський лікар дасть на се позвіл.

Сей позвіл треба предложити управителеви школи заки ще дитина переступила шкільний поріг. Шкільним дітям не вільно заходити до таких домів, де є пошестна недуга а також строго заказано зносити ся з хорими на таку недугу, і корпоративне брати участь в похороні' помершого на пошестну недугу.

§12

Родичі або їх заступники обовязані спонукувати діти, щоби правильно і точно ходили до школи.

Що пів місяця предкладає школа шкільним властям виказ тих дітей, котрі неоправдано занедбали науку. При тім занедбаня науки, яких оправдуюча причина звісна, або які оправдано достаточо заки ще зладжено виказ занедбань науки - признає ся оправданими, а прочі неоправданими.

Кари на родичів або їх заступників за занедбаня науки їх дітьми накладає ц.к. Рада шкільна повітова, а супроти дуже недбалих у своїх обовязках родичів або їх заступників може виступити і опікунчий суд.

§13

Кожде самовільне спізнє дитини до школи треба відповідно скарати. В правилі" два спізнєння рахує ся як вилишенє одного півдня науки, в дітий,

що заєдно спізняють ся, помішує ся у виказі враз із тими дітьми, що неоправдано занедбали науку.

VI. Поведене перед розпочатєм і по закінченю науки.

§14

Школа і кляси створені на пів години перед наукою За той час мають діти явити ся у шкільнім будинку і сейчас удати ся до своєї кляси з непокритою головою, скинути із себе зверхне убране і повісити на призначене місце на шараги, сісти до лавки на своє місце та приготовляти все що потрібно до науки. Вільний час перед наукою найрадше ужити на повторене заданої лекції. Жадна дитина не сьміє без дозволу учителя виходити з кляси, ходити по середині кляси або іти на чужі місця, а мусить сидіти на призначенім своїм місци. По скінченню науки мають діти в означенім порядку опустити шкільний будинок.

При вступі до школи, при зміні шкільних комнат і при зміні шкільних кімнат і при виході зі школи треба оминати всякий галас і всяке непотрібне задержуване в коритарах і на сходах шкільного будинку.

VII. Поведене підчас шкільних годин і під час павз.

§15

Кожда дитина мусить мати приписані шкільні книжки та прибори до писаня і рисованя для того степеня науки, в яким она находить ся. Як дитина найдальше до 15. вересня не сповнить того обовязку, то господарі кляс спишуть усі ті діти, яким бракують шкільні книжки. Заряд школи перешле той виказ ц.к. Раді шкільній повітовій, і тая карами присилує недбалих родичів або їх заступників до справлення потрібних учебників – а як они через доказану свою бідноту не стані' того зробити, то подбає, що зробить се громада, зглядно хлібодавець у котрого занята дитина згл. єї родичі.

§16

Як увійде до кляси управитель школи, учитель, або взагалі така особа якій належить ся почесть, то всі діти мають тихо встати зі своїх місць а сісти можна доперва на даний знак.

§17

Діти обов'язані совісно навчити ся заданої лекції і старанно та харно (охайно) виробляти писемні задачі. Підказуванє, уживанє недозволених помічних средств, відписуванє і инше ошуканьство при писемних роботах і т.и. підлягає карі.

Під час науки має ученик всю свою увагу звернути на учителя(льку), не говорячи до нікого, не бавитися нічим, взагалі не робити нічого такого, що не належить до науки або єї перешкоджало би.

Без дозволу учителя(льки) не вільно питати ся робити уваг і взагалі відзивати ся анї до своїх співтоваришів(шок) анї до учителя(льки). Як що кому треба сказати або запитати, або позичити, або просити ся на двір чи що инше - то піднести чемно два пальці догори і чекати доки на се не зверне увагу учитель(лька) та не запитає що єму треба. Предмети, що не належать до науки, відбирають ся та віддають ся родичам або заступникам, або конфіскують ся.

§ 18

Під час науки не вільно виходити на двір, винявши конечні випадки за дозволом учителя(льки), ба на се призначені павзи по кожній годині науки.

Під час науки не сьміє жадна дитина віддалити ся з кляси без дозволу учителя(льки).

Викликати ученика з кляси підчас наукових годин а засаді заборонено; вільно лише за дозволом господаря(ині) кляси або учителя(льки).

§19

Діти мають право і обов'язок позичати із народної бібліотеки шкільної книжки до читання і забави, коли на се дозволить господар (ині) кляси.

Випозичені книжки вільно задержати найбільше через 2 тижні і неушкоджені та непромазані віддати назад до бібліотеки. На запитанє учителя(льки) діти мають подати зміст із прочитаних позичених книжок,

щоби в той спосіб можна переконатися, чи діти читали позичені книжки і чи їх розуміли.

Хто ушкодить позичену книжку, той має поповнити шкоду, а хто затратив книжку, той має звернути гроші кільки коштувала та книжка враз оправою.

Діти, котрі деінде зичуть собі книжки або їх де купують, мають порадити ся своїх учителїв(льок) або управителя школи чи якась книжка добра і відповідна.

Читане і ширене шкідливих книжок остро заказує ся.

§20

По кожній годині науки треває перерва 10 мінут, а по кожній другій годині 15 мінут.

В ту пору мають діти вийти з кляси на двір в означенім порядку і перевести час перерви на свіжім воздуху.

Кожній дитині вільно скорше вернути до кляси заки скінчить ся перерва, але тоді має сісти на призначене своє місце і не сьміє виходити з лавки на середину, іти на чужі місця або виходити знов на двір підчас тої самої павзи, хиба що в кождім поодинокім випадку на се виразьно позволить учитель(лька).

На дворі під час павзи мають діти повну свободу. Они можуть бігати, грати ся, співати, вправляти ся тілесно, совгати ся і т.п. тільки спокійно без криків, без бійки, без прозивання і всякого ушкодження.

VIII. Поведене поза школою.

§21

Діти поза школою мають бути завсїгди чемні, приличні, обичайні, скромні, услужлі і ввічливі супроти кожного. На вільно бігати по дорогах, кричати, кидати камінем, чїпати ся возів, бити ся і т.п.

§22

Діти мають зберігати штучні і природні пам'ятники, публичні і приватні огороди і культури та шанувати пожиточні звір'ята і рослини. Особливо не вільно нищити гнізд видирати яєчок і молодих писклят. Не вільно робити в поли шкоди, не вільно ходити по чужих садах і огородах та забирати овочів. Не вільно мучити звір'ят, бо се дуже обридливо і негідне чоловіка. Натомість можуть і повинні діти що весни збирати із дерев гусениці, стрясати масві хрущі і їх парити киплячою водою.

§23

Дітям шкільним не вільно ходити до корчми, не вільно брати участі в публичнім танци, не вільно жебрати, не вільно торгувати всілякими предметами, не вільно грати в гроші або грошеву вартість, дальше – не вільно школярам заводити межи собою грошевих складок на яку небудь ціль. Також не вільно шкільним дітям курити і пити (уживати горячих напиків).

§24

Шкільним дітям заборонено бути членами товариств або основувати товариства між собою, носити які небудь відзнаки, брати участь в зборах товариств, в публичних сходинах без дозволу управителя школи.

§25

Поодиноким шкільним дітям вільно виступати в публичних виставах, театральних представленнях і концертах тільки виїмкове за дозволом шкільної влади, коли дитина добре справує ся, пильно вчить ся і правильно ходить до школи.

§26

Під час вакацій і вільних днів від науки повинні шкільні діти поводити ся чемно, прилично, обичайно і взагалі' так, як приписано їм поводити ся поза школою в §§ 21-26. Поручає ся дітям купіль, плаванє, совгання під умовами безпечности і приличности, бо то причиніє ся до скріплення здоровля і тілесного розвою.

ІХ. Кари за переступлення шкільного правильника.

§27

Діти шкільні мають точно і совістно виконувати приписи сего шкільного правильника. Як не помагають упімнення, то винних дітий карає ся.

§28

Найвисша кара є виключанє дитини зі школи.

Дитину треба виключити зі школи, коли попередні шкільні кари не вистарчають, коли повторяють ся проступства приказів, коли не помагає вмішанє ся родичів або їх заступників ані місцевої шкільної власти а полишенє дитини в школі загрожує обичайности співучеників.

Так само треба поступити, коли управителя школи повідомить суд або власть безпечности (поліція), що якогось школяра увязнили (арештували), або виточено проти него слідство.

Виключенє заряджує ц.к. Рада шкільна повітова на внесок учительської конференції; однак в наглих випадках управитель школи має право не впускати дитини до школи аж до дальшого зарядження.

При виключуваню має повітова шкільна власть постановити, як має дитина на будуче виповняти свій шкільний обовязок. Коли родичі або їх затупники самі не забезпечуть для неї науки, то повітова шкільна власть відповідно до відносин: призначить виключену дитину до иншої народної школи; постарає ся, що опікунчий суд умістить єї в якімсь виховавчім заведеню чи в ратунковім домі; віддасть єї до дому поправи.

Х. Обовязки родичів або їх заступників

§29

Родичі зглядно їх заступники обовязані передом донести господарєви кляси і упр. школи устно а наколи-б се було неможливо то писемно про кождоразову зміну помешкання і переселення дитини до иншої місцевости та точно подати нову адресу.

Родичі зглядом їх заступники обов'язані вчасно постарати своїм дітям згл. поручинцям приписані шкільні книжки і інші прибори до науки (§ 15 сего правильника). Они обов'язані наглядати домашню лектуру дитини і уважати на се, з якими товаришами(шками) пристає і забавляє ся дитина, чи то товариство не впливає часом на ню шкідливо. Они мають підписувати шкільні повідомлення та спонукати свої діти до кращої науки і ліпшого поведення. Родичі зглядом їх заступники обов'язані донести зарядови школи і зверхности громадській про сконстатовані пошесні недуги в домі шкільної дитини і про кожний підозрілий випадок такої недуги.

По вигасненю пошесної недуги обов'язані старанно дезінфекціонувати убрание і шкільні прибори шкільної дитини.

§30

Родичі або їх заступники обов'язані підпомагати діяльно школу в її задачі, повинувати ся вказівкам і приписам шкільних властей та примінювати ся до порад учителів(льок) що до науки або виховання дітей. Коли управитель школи завізве їх до школи в інтересі їх дітей, то на означений час мають прийти до школи.

Як би родичі або їх заступники не могли чи не хотіли підпирати школи і виконувати шкільних приписів, то опікунчий суд відбере батьківську власть або права матери, настановить іншого опікуна, умістить дитину в іншій родині чи в пригіднім до сего заведеню, або віддасть її до дому поправи.

Приписи дисциплінарні для середніх шкіл на Буковині [328].

Приписи дисциплінарні містять ті правила яких ученики середніх шкіл придержуватися мусять в поведінці.

Ті обов'язки, що школою тут не наведені, однак їх занедбанне або нарушения підлягає о скілько оно дотичить інтересу шкільної карності, також дисциплінарному поступованню шкільному.

Поведение супроти (по відношенню – І.К.) збору (колективу – І.К.) учительського

Супроти всіх членів збору учительського має ученик завжди оказувати почесть, послух, отвєртість і правдивість. Нарушеня приналежного поважанє, відказанє послуху, затаюванє або перекручуваня правди стають тим більше кари гідними чим старший вік: висша кляса виноватого.

Поведенє супроти шкільних товариств

Супроти шкільних товаришів повинен ученик все бути привітним і слухняним, згідливим і податливим. Жалоби за понесену кривду має він предкладати господареві кляси. Безпідставні доноси й ложні підсуджуваня строго караються.

Предмети, що належать якомусь товаришеві не вільно ушкоджувати ані занечинувати. Хто против того поступає має звернути шкоду.

Без відомості родичі або їх заступників заказано ученикам розжичувати або роздаровувати товаришам гроші або такі річи, що мають вартість грошову. Так само не сміють они повірені їм річі замішовати, заставляювати або продавати. Розжичувати в користолюбнім намірі гроші й таке інше, що має вартість грошеву безусловно заборонено.

Споневіреня або крадежи, хоч би ціна украденого предмету була й незначено караються із строгістю.

Пошановок (бережне ставлення « І.К.) шкільної власности

Зобов'язані шанувати речі. За кожде ушкодження або занечещенє має безпосередний виновник, або коли його неможливо вислідити й ціла кляса, а увернути цілу шкоду. Коли ушкодження або занечищення вийшло у сваволі або злоби тоді підлягає воно ще й відповідній карі.

Посіщанє (відвідуваня – І.К.) й занедбуванє (пропуски – І.К.) школи. Справно ходити до школи. Перед закінченням півроку не сміє жоден ученик без дозволу учителя конференції покладати розпочату науку надобов'язкового предмету.

У разі перешкоди, якої, щоби смів упустити поодинокі години аж до 1 дня постаратися о позвіл господаря кляси. Довшу відпустку може учень

дістати лише від директора на просьбу родичів або їх заступників попершу господаря класу.

Всяке занедужанє або іншу непередвиджену яку перешкоду треба до 48 годин, донести директорови або господареві кляси.

Коли занедужає ученик або, хто з ним мешкає на яку заразливу хворобу, то має одвічальний дозорець о тім завсігди донести на письмі.

Пропущені години має оправдати.

Неоправдане занедбуване шкільної науки карається; крім того, внаслідок неоправданих абсенцій в обов'язкових предметах наукових знижається тому з обичаїв, а внаслідок неоправданих абсенцій у вільних предметах з пильності.

Хто через 8 днів без жодного письменного або усного повідомлення не ходив до школи, та від дальшого посіщання школи виключений і не дістає вихідного свідоцтва.

Наново він може бути прийнятний лише за дозволом у.к. Шкільної Ради Краєвої.

Участь у справах релігійних

У всіх наукових, заведеннях заряджених вправах релігійних мають ученики брати участь у приписанім для них порядку і в приписаний для них спосіб з того почестило, яка відповідає святости таких чинностей.

Увільнення від участі в богослужебних вправах може лише на оправдану просьбу родичів або їх заступників дозволити директор в непорозумінні з учителем релігії (катехитом). На одоноразове пропущення служби Божої треба постаратися о дозвіл катехита.

Негідне поведене є, як також неоправдані пропущення або спізнення строго караються.

Поведене перед розпочатем і по закінченню науки

Чверть години перед наукою отвираються кляси. За той час має ученик увійти до шкільної кімнати убраний чисто й, прилично та з непокритою

головою потім має зараз удатися на своє місце й приготувати все що для науки потрібно.

При вступі до школи при зміні наукових комнат і при відході з школи належить оминати всякий голос і всяке непотрібне з держування в хідниках і на сходах шкільного будинку.

Кожний ученик має завчасу заосмотритися в приписані учебники й прочі прибори шкільні.

Хто до певного речинця не сповнить або обов'язку, того із школи віддаляють.

При вступі й виході кожного члена збору учительського як також таких осіб, яким належить та сама почесьть мають всі ученики із своїх місць встати.

Ученики обов'язані для кожного предмету мають совісно приготовлятися, письменній задачі зо всією старанністю й карністю виробляти й не відтягатися від жодного іспиту.

Коли б хто посьмів учителя обманювати через підказуванє, уживання недозволених помічних средств, ошуканство при письменних роботах і т.ін. то такий підлягає карі.

Під час наукових годин має ученик всю свою увагу на вчителі й має совісно оминати всяке перешкоджуває й замінення річами, що не належать до науки.

Предмети, що не належить до науки єму відбираються, а віддаються лише його родичам або заступникам взглядно конфіскуються.

Виходити під час науки на двір не дозволено.

Викликати ученика з кляси під час наукових годин лише тоді дозволено коли на се дасть наказ директор. У всяких інших разях оно строго заборонено.

О потребу науки приватної як також лектури забавної учеників дбає передусім бібліотека для учеників. Випозичаючи й віддаючи книжки

бібліотеки мають ученики якнайточніше придержуватися приписів бібліотеки за згодою директора. В разі ушкодження якої випозиченою книжки має випозичаючий шкоду поповнити, а в разі затрати якої книжки має звернути ціну нової книжки.

Хто почуває потребу іншої лектуру ніж тої, яку подає бібліотека учеників, най удасться до дотичного фахового учителя, котрий йому словом і ділом поможе.

Уживанє випозичальні взагалі не дозволені. Лише виїмково може директор єї дозволити ученикам гідним довір'я. Читанє й ширення шкідливих книжок строго караєсь.

Поведенє ученика поза школою має бути завсігди обичайне, приличне й відповідно єго обов'язкам. Ученик повинен відзначатися скромністю, приличністю й ввічливістю супроти кожного.

Приличні забави на дворі як також прогульки цілих кляс і більших відділів учеників в присутності учителя дозволені.

Купіль, плаванє, ковзань на лижах поручаються для скріплення здоров'я і тілесного розвою під умовіями конечними для приличності і в такім вимірі часу, щоби під тим не терпіли прочі обов'язки ученика супроти школи.

Правильне посіщанє гостиниць і подібних публічних льокаліїв всім ученикам заказане. Лише в рідких обставинах оправданих випадках мусить ученики в товаристві своїх родичів або їх заступників являтися в приличних публічних льокаліях.

Ученики 7 і 8 класів можуть деколи такі льоналі посіщати без осібногo дозору під умовієм, щоби не задержувалися в гостиницях більше годин а то в зимі не понад 9 год, а в літні понад 10 годину.

Поодиноким ученикам і цілим клясам може збір учительський се призвоити, наколи они окажуться єго не гідними, кожного часу відібрати.

Сходини задля п'ятики в нарочно замовлених комнатах якнайштрійше заказані.

Посіщанє кав'ярень для всіх учеників заборонено.

Звичайно не сміє жаден ученик харчуватися в гостиниці. Осібними обставинами оправдані виїмки потребують виразно подволу директора.

Неприличне поведенє в публічних льокалях, спори й вибрики всякого рода караються якнайштрійше а в разі потреби виключенням із школи.

Ученик повинен совісно вистерігатися всякої гри, що провадить до занедбування шкільних повинностей.

Грати в гроші або о те, що представляє грошову вартість заборонено. Так само всяка гра в гостиницях і подібних льокалях, як також уродження сходин в тій ціни безвиїмково заборонені.

Театр, концерти й безсумнівні публічні представлення ученики низших кляс можуть посіщати але в товаристві родичів або їх заступників за дозволом господаря класу або директора.

Ученикам висших кляс посіщанє театру, концертів і безсумнівних публічних представлень з відомостию й за згодою родичів або їх заступників дозволяється; однак посіщанє декотрих сцен театральних представлень може директор кожного часу заказати.

В разі надуживання або злого поступу в науці відтягається ее позволенє. Посіщанє судових розправ як також публічних розправ кориорацій учениками шкіл середніх заборонене.

Так само заказано учням учням брати уділ в театральних представленнях.

Посіщанє вечерків з танцями в обмеженім товаристві може директор в поодиноких разях дозволити довір'я гідним в пильности й обичаях бездоганим ученикам 7 і 8 класи.

Публічні курси танців сміють ученики посіщати лише за дозволом учительського збору.

Волочитися по вулицях особливо пізнього вечірньою порою не дозволено.

Куріння всім ученикам серйозно відраджується. Ученикам 4 низких клас оно взагалі заборонено, а так само ученикам висших клас, в шкільному будинку й на публічних місцях.

Зав'язувати між собою товариства або бути членами товариств, брати участь у зборах товариств, в товариствах студентів або зборах і забавах ними уряджених, носити відзнаки товариств заборонено.

Так само не сміють відбуватися ані в школі ані поза школою більші збори учеників без дозволу збору учительського.

Чи ученикам можна дозволити брати чинний уділ в продукціях товариств або публічних муз. представленнях, се в кожному поодинокім випадку рішає збір учительський, а в інших випадках директор.

Посіщати публічні відчити наукових товариств більш зрілим ученикам дозволено.

Збірки грошеві між учениками для якої небуть цілі не сміють заряджуватися без дозволу ц.к. Шкільної Ради Краєвої.

Вибір і зміна харчового дому й одвічального дозорця ученика пристоїть тим родичам або опікунови, котрі о тім в кожному поодинокім разі обов'язані повідомити господаря класу хто приймає ученика на станцію й на харч той уважається заступником родичів і має дбати о те, щоб ученик слухав приписів дисциплінарних. Повідомлення шкільні які він отримує мають ту саму вагу, як коли б їх отримали родичі.

Коли домашні обставини серед яких вихованець знаходиться на підставі добре оправданих даних показалися б для его обичайності й поступу погубними тоді пристоїть збору учительському право зажадати від родичів зміни харчового дому або помешкання, а коли-б сему жаданю не вдоволено зарядити виключення ученика.

Поведенне під час вакацій

Обичайно приличного поведене треба надіятися від ученика під час вакацій: за противне поведене він відповідає.

Особливо заборонено ученикам під найострішою карою під час вакацій волочитися від хати і до хати і просити милостині.

Поведенне при виступі зі школи.

Свій виступ зі школи має ученик заявити директорови й виказати письменною заявою батька або опікуна. Має віддати всі книжки наукові. Опускати школу без всякого повідомлення нечесно; такому ученикові можна відмовити нове приймення. Кари задля менших правил дисциплінарних накладає учитель або господар кляси: до сих належать:осторога в чотири очі; догана перед цілої клясою; шкільний арешт т є задержане ученика низших клас немає по скінченню науки або богослужіння в клясовій кімнаті й під доглядом учителя.

Кари задля тяжчих провин накладає на підставі попереднього слідства конференція учительська, і то: нагану, яку уділяє ученикові директор перед цілого клясою або перед збором учительським; карцер за степенем правим до 16 годин. З яких на 1 день - не більше 8 годин.

Засуджений на его кару ученик дістає одну або більше письменних задач, котрі має віддати зараз по упливі карного часу.

Карцером не можна в одного й того самого ученика в однім шкільнім році частіше як 2 рази карати.

Виключення або лише з дотичного заведення або з усіх заведень наукових певної категорії, а в кінці із усіх шкіл середніх в державі.

Всі конференцією наложні дисциплінарні кари записують в дневнику о чім повідомляє ся урядово родичів або дозорця.

З усіх кар найстрогіше виключення.

Коли ученик без всякого повідомлення не явиться через 5 днів в школі.

Коли ученик дістане через два півроки за рядом свідоцтво 3 класи, або коли яке недобровільний рештит хоть би лише задля II кляси в свідоцтві не міг підійти до висшого рочника.

Коли в ученика помимо лінивство якому не можуть зарадити ані нагани, ані кари.

Коли ученик помимо попередніх напимнень і наган раз допускається провин дисциплінарних, особливо ж коли раз третій мусіла б в тім самім році шкільнім спасти на него кара.

Коли б хоть в однісінькім разі показалося безперечне супротивленне необичайність або зіпсуття, яке загрожує карности.

При тожних правилах, що є предметом загального карного закону як нарочне тілесне ушкодження; крадіж чужого майна і т.д.

Задля вибриків в публічних льокалях або недозволеної участі в товариствах, коли головне зазивання до родичів зосталося без успіху.

У випадках 3 - 7 виключення ученика стає правосильним аж із затверженням ц.к. Краєвої Шкільної Ради. Коли приняте виключеного зі школи ученика видаєсь для всякої іншої школи нечесним або небезпечним, тоді йде виключення із всіх наукових заведень держави на внесення ц.к. Шкільної Ради Краєвої через високе ц.к. Міністерство просвіти й віросповідань. Винуватий ученик не може усунутися від наслідків свого протидисциплінарного поведення тим чином, що заявлять свій виступ. Коли не піддається карі або хоче її унеможливити то виганяється із школи, а заразом тратить він право на свідоцтво викладання.

Настановление для местного надзирателя школы

Обов'язок настоятеля школы есть настановляти на тоє, щоби дети школу порядочно посещали:

Щорічно восени складати з настоятелем школы список дітей для науки і затверджувати його.

Через кожні 14 днів перевіряти чи є всі діти в школі.

Місячні або четвертні викази відсутніх від школы совісно розглянувши підписувати. Кари радити лише тоді, коли він впевнений, що відсутня причина.

Щоб наука викладалася пильно, а з молоддю щоб поводитися за приписами: чи є вчитель і надучитель в годинах науки і чи починають заняття рано та закінчують пізно; уважати на тоє чи учитель в годинах шкільних не посіщає дітей в дзвони дзвонити, з дітьми чинити приязно, шкільну кімнату і шкільні знаряддя чисто утримувати, самому бути гарно одягнутому. Якщо місцевий школи наглядач чого ся неподіваного побачив, що наука богочестя не викладається прилежно, або що катехит при тому з дітьми не по людськи обходиться, то повинен вказати на це викладачеві школы.

Обов'язком його є спільно з душепастирем та вчителем мати нагляд за моральністю учнів. Для того він повинен: вважати, щоб діти на богослужіння пильно й порядочно ходили. В церкві, де вчитель чи то в хорі, чи в сакристії чи коло цвинтаря повинен бачити їх благородну поведінку і розумними засобами утримувати між ними карність та лад; безчинну поведінку дітей на вулицях і площадках удаляти.

Слідкувати за виконанням педагогами організаційних розпоряджень: слідкувати чи всі діти мають матеріальну можливість відвідувати школу;

сприяти тому, щоб була достатня кількість педагогів;
слідкувати щоб шкільний будинок був у доброму стані;
під час навчання слідкувати за тим, що добре і що погане і не в
присутності дітей підкреслювати це вчителю.

Має розглядати і підписувати шкільний фонд.

Місцевий наглядач школи має силу, наділену громадою при розгляді
шкільних справ на громадських заходах, має голос після старшини громади,
після посадників і радників міських.

ПРОТОКОЛ

проведеної 6 грудня 1894 року під головуванням п. Крайового інспектора Др. Карла Тумліржа конференції за результатами, проведеної з 4 по 6 грудня цього ж року інспекції ц.к. державної гімназії в Радівцях

Відкривши гімназію п. Крайовий шкільний інспектор відзначив, що умови для навчання та виховання учнів у закладі цілком відповідають законним вимогам, дисципліна теж є дуже доброю, проте, ординаріям варто звернути увагу на те, щоб учні не запізнювалися на уроки.

На що шкільний радник Клаузер відповів, що запізнення учнів в дні проведення інспекції пов'язані з поломкою міського годинника та складними погодними умовами, оскільки на вулицях ожеледа, а помешкання багатьох учнів знаходяться далеко від гімназії. Далі п. Крайовий шкільний інспектор відзначив, що поведінка учнів на уроках була цілком відповідна, а увага сконцентрована й цілеспрямована.

Інспекцією були охоплені наступні предмети: латина в 1- А, 1- Б, 2-Б і 5 класах; грецька в 4, 7, 8 класах, німецька в 4 і 8 класах, румунська в 5 класі, історія та географія в 5 класі, математика в 1- А, 3, 7 класах, природознавство в 2-А класі, фізичне виховання в 4 класі

Передусім слід звернути увагу на те, що навчальні кімнати 1-А, 1-Б, та 3 класів мають дуже незручне положення і вчитель змушений стояти в центрі, щоб охоплювати поглядом цілий клас. Особливу увагу слід звертати, щоб учні не займалися зайвими справами.

При вивченні латини в молодших класах звертати увагу на споріднені форми, старанно практикуватися в реченнях і формах. Проводячи аналіз речення вимагати від учнів, пов'язувати підмет з присудком та іншими членами речення. При вивченні форм використовувати порівняння споріднених форм, оскільки конструкція окремих форм та слів зазвичай не є

необхідною. У 2 «Б класі відповідали всі дуже добре. При обговоренні результатів у 5 класі пан крайовий шкільний інспектор висловив думку, що повторення кожного разу прочитаного доцільне лише у тому випадку, коли текст, або його частина є складними. У старших класах, як правило достатньо викладу змісту коротко. Виконуючи переклад, вимагайт вживання дієприкметникових конструкцій більш ніж вживання іменникових зворотів [.....]. У знанні форм грецької мови учні 4 класу показали слабкі знання і повинні ще на цьому тренуватися. При опитуванні форм особливі труднощі викликали конструкції з інфінітивом. Так само слабкі знання продемонстрували учні 7 класу, особливу невпевненість у формах аориста. Предметний огляд у 8 класі вразив пана крайового шкільного інспектора. До цього класу на переклад читали лише невеличкі за об'ємом тексти 10-12 рядочків. У цьому класі прочитано було більший текст і учні його зрозуміли. Отже інспектор визначив учнів 8 класу як добре підготовлених.

Німецька мова. Під час тлумачення віршів на уроці в 4 класі учні давали пояснення, причому вчитель задавав додаткові питання тільки, щоб пітримати їх. Потім учні визначали стилістичні засоби, вжиті у віршах. Лише незначна кількість віршів була вивчена напам'ять. Проте, з кожним уроком додається по 2 строфи до вивчення. У 8-му класі проводилася робота над вивченням п'єси Лесінга «Лаокон». Після читання першого акту був викликаний учень, щоб передати зміст прочитаного. Його переказ показав, що учень в своїй розповіді використовував не слова оригіналу, а обходився своєю лексикою.

Зрештою пан інспектор зауважив далі, що деякі учні нарешті «прокинулися» і теж добре відповідали. Така важлива драма як «Лаокон» має велику вагу і учні повинні знати її дуже детально, оскільки це базовий твір, що створює сучасну естетику.

На уроці історії в 5 класі вірно і добре була прочитана лекція, а потім

учні самі повинні були розповідати, чим вчитель дав собі змогу відпочити, а учнів спонукав до діяльності. Під час вимови іноземних назв слід вживати їх з латинським наголосом. На уроці математики на початковому рівні (1 клас) слід звернути увагу учнів на дотриманні одночасного списування з дошки, оскільки лише в такий спосіб можливо помітити й виправити учням помилку, яку може зробити учень, що в цей час працює біля дошки. У старшому класі рекомендується давати учням якомога більше самостійних завдань, особливо письмових робіт, що призводить до гарних результатів.

Підписано інспектором і 17 викладачами школи

Програми свят, що були проведені в українських школах Буковини

**Програма свята , що відбулося 09.03.1914 року з нагоди 100- ліття уродин українського генія Тараса Шевченка в ювілейній школі по вулиці Альта, згідно документу Крайової Шкільної Ради від 07.02.1914
ZI 2105**

1. Святкова промова - виголосить П.Галицький
2. Декламації :

1 клас:

«Думи мої, думи мої» – Рокоча Ілярій «Вечір на Україні» – Кордубівна
Клавдія

2 клас

«Мені однаково чи буду» – Бендак Северин «До Основ'яненка» –
Стребіцький Марко

2 клас – дівочий «Муза» – Герменальга

«Молитва» –Марія Пилипчук

4 клас

«Де зорі» « Костриба Осип

Програма свята, присвяченого М.Шіллеру, проведеного в ц.к. державній гімназії міста Чернівці 09.05.1905

1. «Радості» (Бетховен, 9 симфонія)
2. святкова промова професора Др.М. Зігалля
3. Струнний квартет Бетховена (тема з варіаціями, грають учні установи під керівництвом професора Крістофа)
4. «Велетень із Марбах» Густав Шраб, виконує учень 4 « А Вігтнер
Лазар
5. «Розділення землі» Шіллер, виконує учень з 5 «А Яницький
Віктор

ЗВІТ

З'їзду української молодіжі середніх шкіл 01.11.1910 року у Львові

Результатом цих нарад було то, що гурток українських гімназистів піднявся скликати на свою руку з'їзд всеї української молодіжі середніх шкіл до Львова, щоби дати їй можливість спільно порадитися над своїми справами. Було створено комітет по приготуванню. З'їзд тривав 1 і 2 листопада

Програма з'їзду була розділена на дві частини У теоретичній частині були еферати: «Про ідеали і ціль самоосвіти», «Від'ємні чинники духового життя молодіжі», «Українська суспільність в Галичині а молодіж».

У практичній були реферати: «Про заснування центрального комітету», «Як вести організації».

Надійшов очікуваний день, почали збиратись делегати і лиш дивились та прислухались як молодіж приходила з-за кутів Буковини та майже польської частини Галичини і балакала про ті самі справи: про байдужість і ігнорацію поміж молоддю. Та мимо того на лиці кожного грала якась веселість. Вони надіялися, що цей з'їзд розв'яже той трудний проблем, надасть якийсь напрям молодіжі кине меж то якусь нову ідею і надасть їй зміст.

Учасників було 60. Були заступлені майже всі міста австрійської України. Були також з поміж молодіжі академічної і старші люди, котрі були цікаві почути як буде нараджуватися молодіж над своїми справами.

01.10. о 10 годині рано отворив оден з львівських товаришів з'їзд речевою промовою, в котрій зазначив конечність такого з'їзду і сказав, що кличем з'їзду є вільна соціальна Україна. Почалися з'їздові наради. Перший зразу реферував тов. Зал.--- «Про ідеали і ціль самообразування». В своїм рефераті підніс вагу і конечність самоосвіти, дав. Вказівки якою самоосвітою треба займатися і як з неї користати. Він звернувся до молодіжі зазиваючи,

щоб вона головну увагу звертала на науки соціологічні, бо тільки через користування з цих наук можна дійти до коріння всіх соціальних лих, і тільки на підставі того перестудіювання можна розвивати всі пекучі питання життя. Референт сказав, що самоосвіта, коли вона має бути правдивою самоосвітою мусить бути всесторонньою і молодіж повинна формувати, виробити собі найширший світогляд і повинна старатися його заокруглити у всіх галузях знання.

По рефераті розвинулася гаряча дискусія, але, на жаль, зійшла на манівці і майже ніхто з тих, що забрали голос не говорив до теми, а чіпався до слів свого попередника і так говорилося про всякі можливі річі, лише не про те, що треба піднести в рефераті. Та однаково дещо цікавого з того і дискусії треба конечно піднести, щоби воно не пропало в хаосі порушених питань на з'їзді. Одно з таких « «про незалежність України». Се питання торкається і обходить нас якнайбільше, тож молодіж повинна над ним застановлюватися і повинна старатися його розв'язати.

На полудневих нарадах того ж дня реферував Зал----- «Про від'ємні чинники духового життя молодіжі». Референт говорив дуже гаряче і слухачі брали живу участь у тих питаннях, які референт порушив. Товариш референт підніс такі гріхи молодіжі як пиятика, полове збочення та надірний шпорт. Представив яскраво тілесні і духові наслідки ононії, змалював слухачам ононіста блідого і завжди заспаного, повільного та кислого. Сказав також, що такий ононіст тратить цілковито волю і енергію, він не годен запанувати і стає рабом того свого онанізму. Та на тім ще на кінець онаність тратить пам'ять, бистроумінсть та охоту до праці і до життя. Не менш шкідливого як онаній є для молодіжі пиятика. Кілько то нашої молодіжі йде марно тягаючись по шинках та склепах та по інших дірах. Алкоголь та безсовісність тягнуть тіло молодіжі, а сфера в якій вона обертається пригнічує ум, убиває прекрасні почування, роботи молодого чутливого чоловіка брутальною звірюкою. До того ж убиває волю і нищить любов до краси.

Про надмірний шпорт, який молодіж тепер всюди так захопилася висловлювався наш прелент як про щось аморальне. Вірно схарактеризував нашу шпорткову молодіж, що поза шпортом нічого більше не бачить і нічим більше не хоче інтересуватися. Іншої бесіди й інших думок в неї нема лише про меч, хто кого перегоне, Про те, хто найліпше кине м'яч, але аж ніяк не про те, хто його хапає. З забави зробили заняття, з розвивки « ціль. Тов. референт годиться з тим, що молодіж потребує тілесної вправи, але не треба так запопадливо тим вправам віддаватися, а більше поняттям про те, що в чоловікові є ще розум, що мусить бути людина керованою. Товариш референт наголосив. Щоб серед молоді обговорювалися ці питання, щоб молодіжні гуртки старалися молодіж чимось кращим зацікавити і відтягнути від тих шкідливих занять. По рефераті була дискусія хоч справді дуже коротка, бо всі слухачі вповні годилися з виснодами референта. Ширше був ними обговорений шпорт. Після денного розпорядку реферував слідуочу точку програми тов. Наз----. Він в своїм рефераті представив дуже обширно всі відносини молодіжі до суспільності. Найширше змалював стан суспільності в Галичині, скритикував роботу українських проповідників і показав дороги, яким треба поступати, щоб принести якийсь хосен суспільності. Обговорюючи поодинокі точки свого реферату висказав думку, що в теперішніх часах дійшов поділ праці вже до таких розмірів, що кожда галузь чи то в науці, чи то в практиці потребує свого спеціаліста. А говорячи про народну пресу сконстатував, що вона дуже низько стоїть, бо щоби могла краще стояти треба, щоби нею люди зацікавилися, але вона вимагає людей фахових, і агітація не може їх збудувати будь-чим.

Дальше казав, що ми потребуємо фахових людей в політиці, економії та соціології. А тим самим, коли говорив про справжні фахові заняття і давав товаришам до пізнання, яке для них широке поле, до праці то треба лише волі і охоти. Дуже важне привніс у своєму рефераті референт, а іменно, що до чистої справи треба чистих рук. Нав'язуючи се молодіжі показав, щоби

молодіж все, що буде робити робила щиро. А передовсім кожда людина, яка проповідує між народом мусить робити і говорити недвозначно. Треба також вистерігатись всяких некоректностей в грошових справах, бо се має найбільшу вагу. Що до того чи молодіж середніх шкіл має брати живу участь у політичних справах, демонстраціях тощо, висловився референт негативно, мотивуючи тим, що молодіж справі багато не допоможе, а сама собі зашкодить. Але тим самим вказав на те, щоби молодіж не інтересувалася політичним життям української суспільності. Навпаки поручав, щоби молодіж приглядала до життя і вчилася та ознакомлялася з різними духовними течіями і студіювала їх техніку.

Зазначалося також, що коли ми читаємо, то щоб читали основне, а все, що приймаємо за своє, то щоб його вперед пересувати. Задля браку часу мусів референт скоріше скінчати свій реферат. По рефераті розвинулася справді гаряча дискусія, та на жаль, годі було всіх питань порушених референтами обговорювати, бо слухачі були дуже помучені цілоденними нарадами і вже не могли навіть думати

Так закінчився перший день нарад і учасники розійшлися по нічлігах.

На другий день реферував тов. С-----, справу заснування центрального комітету, організацій молоді середніх шкіл. Зміст його реферату міститься в словах: «Ruekerta wie grayz fur dieh du Seisf Vorm Ganzer best du hichtig Docn als des Ganzen Ylied Bist du ats Kleinstes Wichtig

При кінці реферату показав план як мав виглядати той центральний комітет, з якого мав би складатися і яка була б його ціль? Головною задачею центрального комітету уважав референт є те, щоби через нього була дана молодіжі можливість з собою порозумітися і працювати в більш однаковому дусі. Референт не думав творити комітету на велику скелю як деякі товариші розуміли, але він представив собі центральний комітет як посередника, між поодиноким гуртом молодіжі по обох сторонах кордону. Не треба також розуміти під центральним комітетом якесь тіло, лише треба уважати його за

щось вроді посередничого бюро, котре не має права, на покладатися на поодинокі гуртки якихось обов'язків, ані ставити якихось вимог до них. Одиною ціллю його є те, щоби улукшити переписку між поодинокими організаціями, уможливити потрібні порозуміння між молодіжжю. В дискусії над референтом прийнято майже всі точки поставлені референтом, для того поручено центральному комітетові скликувати щонайменше раз на рік з'їзд усієї повітової молодіжі і де заходить потреба висилати референтів.

На посліднім реферував тов. Зал---- про те, як треба працювати в організаціях. Він навів приміри як працювати по російських кружках і радив щоби люди близькі собі самостійно лучилися в невеликі гуртки і щоби спільно читали та дискутували на поодинокі гуртки знову, щоб були з собою в порозумінню і від часу до часу устроювали спільні сходи гуртки, не мусить бути однополові Ідея в цих гуртках має бути загальноєвропейська, а не вузька маломіщанська. Вже раз повинні ми перестати пережовувати в наших гуртках те чим, годують нас в школі, ми повинні звернутись до вселюдських ідей і повинні черпати для себе поживу з самого життя.

У дискусії говорили товариші багато про те, як в котрім місті працюється, а я не вважаю відповідним обговорювати те в звіті, а інтересованих відсилаю до центрального комітету, який радо відповість. Крім того ухвалено те, що кожда організація присилала що два місяця справоздання з своєї діяльності до центрального комітету, щоб подавала вже загальну інформацію всім кружкам. На тім кінчу звіт з'їзду і кличу товаришів словами Тараса Шевченка: Учїгися, брати мої,

Думайте, читайте....

А колись і в наше віконце вже засвітить сонце.

Звіт голови цісарсько-королівської повітової шкільної ради до Крайової Шкільної Ради з приводу моральної занедбаності учнів шкіл, що знаходяться на ввіреній йому території

Виконуючи високий указ від 24 жовтня цього року № 3501 стосовно заходів щодо морально занедбаних дітей, дозволю собі відзначити наступне: За параграфом 1 імперського закону від 14 травня 1869 року початкова школа має перед собою завдання виховувати дітей в релігійно- моральному спрямуванні, розвивати їхню духовність, збагачувати їх необхідними знаннями і навичками для продовження освіти, виховувати порядних людей та гідних членів суспільства. Отже, початкова школа «це не лише навчальний, але й виховний заклад []. Ще на минулорічній конференції вчителів Чернівецького повіту питання виховання школярів було чи не головним пунктом обговорення, що стояв на порядку денному. І ось, на основі звітів, надісланих керівником шкіл повіту, я можу зробити висновок, що моральна занедбаність місцевих дітей має у повітах незначні недоліки, оскільки вчителі вживають всіх законно допустимих заходів, щоб знищити в корені той недолік, який щойно проявився в учня, а якщо того вимагає випадок, то залучають батьків або опікунів і роз'яснюють, які заходи покарання слід вжити для виправлення дитини. Слід також зазначити, що школа зі свого боку вживає всіх можливих заходів для виправлення учнів, але коли з боку родини немає жодних спроб покращити становище і змін на краще не відбувається, то за цим слідує формальне виключення такої дитини зі школи. Протягом останніх п'яти років трапилося лише п'ять випадків відрахування морально занедбаних дітей, а саме з початкової школи с.Волока було відраховано 2 хлопчика і 1 дівчинку, тимчасово відраховано 1 хлопчика зі школи в Садгорі та 1 тринадцятирічного хлопчика зі школи в с.Раранче. Такі міри покарання застосовують в школах з великою обережністю, оскільки

батьки дітей, які звільнені від того, щоб відправляти їх до школи, зазвичай мимоволі завдають негативного впливу з огляду на спосіб та умови життя. Моральна занедбаність в учнів проявляється в їх брехливості, жорстокості, лайці, забіякуватості у хлопців. Вживанні непристойних виразів, викраденні книг та письмового реквізиту, незначних грошових сум або фруктів з чужих фруктових садів, а також самовільному невідвідуванні школи і т.ін. Моральна занедбаність учнів спричинена недостатнім або зовсім помилковим вихованням, приведеним поганим прикладом у власному домі, проведенням хлопцями та дівчатами часу на пасовиськах, де зазвичай збирається молодь і залишається там ніким не доглянута і, накінець, постійним тяганням дітей по весіллях, хрестинах і трактирах.

Чернівці, 28 листопада, 1890 Голова цісарсько-королівської повітової шкільної ради

Фрагменти участі у Міжнародному шкільному проєкті з презентації посібників «Майбутнє починається сьогодні» та «Родинна твердиня».

